

ISSN 1563-0226
eISSN 2617-1864
Индекс 75867; 25867

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Шығыстану сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЪ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия востоковедения

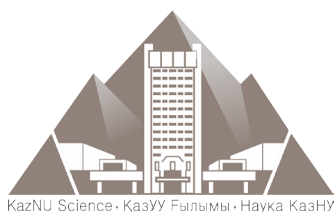
AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

of Oriental Studies

№2(93)

Алматы
«Қазақ университеті»
2020

ХАБАРШЫ

ШЫҒЫСТАНУ СЕРИЯСЫ № 2(93), маусым

ISSN 1563-0226
eISSN 2617-1864
Индекс 75867; 25867

04.05.2017 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Күәлік №16506-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Турар А.С., магистр (Қазақстан)
Телефон: +7778 527 3341,
E-mail: aidanaturar1995@gmail.com

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Надирова Г.Е.,
филол.ғ.д., проф. – ғылыми редактор (Қазақстан)
Джакубаева С.Т.,
PhD – ғылыми редактордың орынбасары (Қазақстан)
Палтөре Ы.М.,
PhD (Қазақстан)
Алдабек Н.Ә.,
т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Ким Г.Н.,
т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Шадкам З.,
ф.ғ.к., доцент (Қазақстан)
Құдайбергенова Р.Е.,
т.ғ.к., доцент м.а. (Қазақстан)
Көкеева Д.М.,
ф.ғ.к., доцент (Қазақстан)

Мохамад Башар Арафат (Mohamad Bashar Arafat), PhD (Колумбия)
Мевлют Эрдем (Mevlut Erdem),
профессор (Түркия)
Роберт Эрмерс (Robert Ermers),
профессор (Нидерланды)
Чжао Цюань-шэн (Zhao Quan-sheng),
профессор (Вашингтон, США)
Масару Тономура,
профессор (Жапония)
Хаслина Бинти Хассан (Haslina Binti Hassan)
PhD (Куала Лумпур, Малайзия)
Джалал Илсаид (Galal Elsaied),
профессор Каирского университета (Егунет)
Мехмет Нажи Онал (Mehmet Naci Onal),
профессор, доктор университета Мугла Ситки Кошман (Түркия)

Шығыстану сериясы Шығыс елдері тарихы, саясаты, экономикасы, мәдениеті,
тіл білімі мен әдебиеті, тіл оқыту әдістемелері бағыттарын қамтиды.

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гүлмира Шахкозова
Телефон: +77017242911
E-mail: Gulmira.Shahkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гүлмира Бекбердиева, Азила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айша Калиева

ИБ №13628

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 10,5 б.т. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Тапсырыс №4436. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2020

1-бөлім
ТАРИХ

Раздел 1
ИСТОРИЯ

Section 1
HISTORY

D.B. Dauyen , T. Kudaibergenov

Ablai khan Kazakh University of International Relation and World languages,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: dauen.d@ablaikhan.kz

THE GROWTH OF CHINA'S INTERNET TECHNOLOGIES AND DIGITAL ECONOMY

The article presents an analysis China's digital economy's development and the latest achievements of China in this area. The digital economy already covers 30.6% of China's GDP. Without a doubt, the digital economy has become China's busiest area of economic development in recent years. In 2017, it was first mentioned in a government report. They began to consider it as a new force that accelerated the growth and development of China's economic life. The very first results of the development of China's digital economy have shown the whole world the enormous potential and attractiveness of the irregular growth of science and technology.

The digital economy is the modern development path of the global economy. It can not only increase economic productivity in undeveloped regions, but also, more importantly, give the people of these regions the most diverse opportunities for positive change. With digital communications, people from even the most remote areas can enjoy the same high-quality content as residents of large cities. The population of the undeveloped regions will be able to obtain the necessary information in the field of education, medicine, trade operations, etc., with a minimum cost, sell their agricultural products at higher prices. The digital economy provides opportunities to help the poorest. This is what inspires people in developing countries.

Key words: mobile payments, cloud computing, network security, e-commerce.

Д.Б. Дәуен, Т. Құдайбергенов

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: dauen.d@ablaikhan.kz

Қытайдың ғаламтор технологиялары мен сандық экономикасының дамуы

Мақалада Қытайдың сандық экономикасының дамуына талдау және Қытайдың осы саладағы соңғы жетістіктері қарастырылған. Сандық экономика қазірдің өзінде Қытай ЖІӨ-нің 30,6%-ын қамтиды. Сандық экономика Қытайдың соңғы жылдардағы экономикалық дамудың ең белсенді саласына айналғаны сөзсіз. 2017 жылы бұл туралы алғаш рет үкіметтің есебінде айтылды. Олар оны Қытайдың экономикалық өмірінің өсуі мен дамуын жеделдететін жаңа күш деп санай бастады. Қытайдың сандық экономикасының алғашқы нәтижелері бүкіл әлемге ғылым мен техниканың жедел және қарқынды өсуінің зор әлеуеті мен тартымдылығын көрсетті.

Сандық экономика – әлемдік экономиканың заманауи даму жолы. Бұл дамымаған аймақтардағы экономикалық өнімділікті арттырып қана қоймай, сонымен қатар, ең бастысы, осы аймақтардың адамдарына оң өзгеріске алуан түрлі мүмкіндіктер береді. Сандық байланыстың көмегімен, ең шалғай аудандардағы адамдар да үлкен қалалардың тұрғындарымен бірдей сапалы ақпаратқа қол жеткізе алады. Дамыған аймақтардың халқы білім, медицина, сауда операциялары және т.б. салалардағы қажетті ақпаратты минималды шығындармен ала алады, ауылшаруашылық өнімдерін жоғары бағамен сату мүмкіншілігі пайда болады. Сандық экономика кедейлерге көмектесуге мүмкіндік береді. Бұл дамушы елдердегі адамдарды шабыттандырады.

Түйін сөздер: мобильді төлемдер, бұлтты есептеу, желінің қауіпсіздігі, электрондық коммерция.

Д.Б. Дәуен, Т. Құдайбергенов

Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: dauen.d@ablaikhan.kz

Развитие интернет-технологии и цифровой экономики Китая

В статье проводится анализ развития цифровой экономики Китая и рассматриваются последние достижения Китая в данной области. Цифровой экономикой уже сейчас охвачено 30,6% ВВП Китая. Несомненно, цифровая экономика стала самой оживленной областью

экономического развития Китая за последние годы. В 2017 г. о ней впервые упомянули в отчете о работе правительства. Ее стали считать новой силой, ускорившей рост и развитие экономической жизни Китая. Уже самые первые результаты развития цифровой экономики Китая показали всему миру громадный потенциал и привлекательность скачкообразного роста науки и техники.

Цифровая экономика – это современный путь развития мировой экономики. Это может не только повысить экономическую производительность в неразвитых регионах, но и, что более важно, дать людям этих регионов самые разнообразные возможности для позитивных перемен. Благодаря цифровой связи люди даже из самых отдаленных районов могут наслаждаться тем же высококачественным продуктом, что и жители крупных городов. Население неразвитых регионов сможет с минимальными затратами получать необходимую информацию в области образования, медицины, торговых операций и т.д., продавать свою сельскохозяйственную продукцию по более высоким ценам. Цифровая экономика предоставляет возможности помочь самым бедным. Это то, что вдохновляет людей развивающихся стран.

Ключевые слова: мобильные платежи, облачные вычисления, сетевая безопасность, электронная коммерция.

Introduction

The digital economy already covers 30,6% of China's GDP. Due to it, the country managed to create 2,8 million new jobs and ensure annual employment growth of 21%. Without a doubt, the digital economy has become China's busiest area of economic development in recent years (Bilateral trade flows by ICT goods categories, annual, 2000-2015). In 2017, it was first mentioned in a government report. They began to consider it as a new force that accelerated the growth and development of China's economic life.

The very first results of the digital economy in China have shown the whole world the enormous potential and attractiveness of the irregular growth of science and technology. In just a few years, mobile payments have been incredibly popular in China. They crossed the era of bank cards, the formation of which took hundred years. In the cities of the first and second lines, payment terminals (information management system at the point of sale) are no longer required, and for the vast majority of daily transactions, your mobile phone is enough.

The digital economy is the modern development path of the global economy. It can not only increase economic productivity in undeveloped regions, but also, more importantly, give the people of these regions the most diverse opportunities for positive change. With digital communications, people from even the most remote areas can enjoy the same high-quality content as residents of large cities. The population of the undeveloped regions will be able to obtain the necessary information in the field of education, medicine, trade operations, etc., with a minimum cost, sell their agricultural products at higher prices. The digital economy provides opportunities to help the poorest. This is what inspires people in developing countries.

The digital economy was the result of the deep entry of mobile Internet, cloud computing, big data and other new generation technologies at each level of society. Now it is one of the main engines of growth in the global economic system. According to the China's State Internet Information Office over the past two years, it has been developing rapidly in China because of the "Internet+" program. It led to the integration of digital technology and the traditional economic system. Surveys conducted by Tencent Research Institute showed that the total growth of China's digital economy in 2016 amounted to about 62%, or 22,77 trillion yuan, and this is a welcome light during the painful period of transformation and modernization of the country.

Justification of the choice of article and goal and objectives

A report published in 2017 work of the government spoke about the in-depth development of the "Internet+" program and for the first time clearly defined the requirements for the rapid growth of the digital economy. From the Internet to "Internet+" and beyond – their development is inextricably linked with each other and keeps up to date. Thus, the Internet represents new technologies and advanced productive forces. "Internet+" focuses on communication, which leads to the activation of all industries, the growth of their innovative potential. And in turn, the digital economy reflects the results and effectiveness of the strategy of "connecting everything with everything". That is "Internet+", and the digital economy is its result. Traditional industry integrates with the Internet sphere through the concept of "Internet+", the boundaries between them are erased, which leads to rapid development. On the one hand, smoothing the process of transformation of economic forces contributes to structural transformations on the demand side. On

the other hand, it will help to realize our strategic goal: to become a strong country with a developed network structure.

The digital economy is a new form of economic and social development. It replaced the industrial economy, which replaced agricultural. People increasingly understand the realities of a new type of economy. The digital economy has been given many definitions, but the most representative of them can be considered the one that was given at the G20 summit in 2016 in Hangzhou in the document "G20 Digital Economy Development and Cooperation Initiative". It says that the digital economy is tactics of conducting the national economy, where digitized knowledge and information are the key production factors, modern information networks are the storage medium, and information with communication technologies (ICT) are the driving force behind productivity and optimizing the structure of the economy.

Material and research methods

In the study, we used mainly local materials of Chinese experts and economists. In order to achieve purpose of research, we used the methods of comparative analysis in the process of implementing of our work. In this study also were used scientific methods and techniques: scientific abstraction, grouping, qualitative expert estimates, quantitative assessment, comparative analysis and synthesis. In addition, was used the method of observation in the using of printed media materials, articles in websites and social networks.

Main part

The quick growth of mobile Internet and the Internet itself made it possible to create a "connection of everything with everything" - "a person to a person", "a person to a thing", a "thing to a thing", which led to an explosive increase in data volumes. Worldwide tempo rates double every two years in accordance with Moore's law. Enormous amounts of data, their processing and application gave rise to such a concept as Big Data. Their importance is growing every day, and soon they will become the main asset and resource of enterprises: the competitive advantage will be on the side of the one who owns them. The same can be said of the state. The US government believes that big data is the "new oil of the future", the "currency" of the digital economy, and yet another major resource of the state, in addition to the rights to air, sea and land space.

China late embarked on the development of the digital economy and lagged behind the developed

countries of America and Europe for a long time. According to China Info 100 (the Chinese research platform for informatization), in 1996 China's digital economy amounted to \$ 4,3 billion, and this is only 1/63 of the volume in the United States, 1/23 in Japan, 1/6 – in the UK. And only at the beginning of the XXI century, especially over the past ten years, the growth of the digital economy in China accelerated sharply (Rastyannikova E.V. 2016: 63).

According to a report by Tencent Research Institute in 2016, "Internet+ Digital Economy in China – 2017", the total digital economy of China amounted to about 22,77 trillion yuan (or \$390 million in terms of money). This is the second largest digital economy in the world, China goes the second after the USA. China has become a leader in terms of shipments of computers, mobile phones, number of Internet users, volumes of online retail trade and the development of mobile Internet. The USA and China have created the top ten largest Internet companies in the world.

The digital economy not only actively stimulates its own growth, but also helps optimally allocate resources in traditional industry. It corrects the structure of production, transforms and modernizes them. On April 19, 2016, Chairman Xi Jinping in a working conversation on network security and informatization emphasized that it is necessary to deeply integrate the Internet into real sectors of the economy, use data exchange to enhance the movement of technological, financial, human and material flows, and optimize resource allocation.

Manufacturing is the core of the national economy, the main battlefield in the framework of the «Internet+» program and the development of the digital economy. Information technologies of a new generation are integrating faster and deeper with traditional production, leading to its digitalization.

China has made great strides in the transformation and development of production. The level of application of digital, network and intelligent technologies has grown. The integration between the digital economy and traditional production on demand creates new management models in the integration of networks and production, large-scale custom production, remote intelligent services, etc. The Chinese company Weichai Power has created a worldwide platform for joint research and development of engines, on which development fell by a third – from 24 months to just 18. By switching to custom-made production, in 2016, the Hongling Group managed to double its revenue from sales of custom-made products and profit compared to the previous year. Sany Heavy Industry Co., Ltd,

through its intelligent service platform, provides monitoring, operation and maintenance services to over 200,000 pieces of equipment worldwide. This has increased its profit over the past three years by more than \$2 billion. The Chinese company Casi Cloud through its platform serves more than 440,000 registered corporate users, providing them with services and industrial software solutions. In 2016, the total volume of operations on the platform reached \$19,3 billion (Melyantsev V.A. 2016: 71).

Under the conditions of “three simultaneous periods” economic growth is affected by the problems of the total number of changes and structure, the last one being most noticeable.

The stimulation of structural transformations on the supply side is a serious innovation that creates a new model that stimulates economic development. The use of the advantages of the Internet, the development of the digital economy, the stimulation of the balance of supply and demand, the unification of the main innovative factors, as well as the optimal distribution of resources will help to solve the deep problems that are holding back development.

Firstly, the Internet increases the possibilities for an effective offer. This is a main direction of structural transformations. Xi Jinping proposed five main objectives: the elimination of excess production capacity and an oversupply of market supply, the reduction of excess debt burden, cost reduction and breakdown of bottlenecks. They reduce inefficient supply in the low price segment and at the same time increase effective supply in the middle and upper segment. Deep integration between the Internet, production, logistics, agriculture and other traditional industries promotes innovations in the organization of production, business models, supply chain management, etc., increases the efficiency of management and organization of production, leads to the modernization of traditional industries. At the same time, new technologies, products, methods and management models based on the Internet are rapidly developing. The Internet, as the foundation of mass entrepreneurship and mass innovation, unleashes the unlimited creativity of people (Clark Duncan 2017: 42).

Secondly, the Internet increases overall demand. This is an integral and important part of the structural transformations on the supply side. In China, the level of average income and consumption has grown, and custom-made production is increasingly able to meet the needs of customers. The Internet is increasing market sales, allowing you to promote long-tail products in a variety of areas. Users can receive better products, better

service. This improves management methods, the quality of user perception of goods and services, creates new methods of consumption and creates effective consumer demand. At the same time, the “Internet+” and “Made in China 2025” programs facilitate investment in the construction of a new generation of information infrastructure, accelerate the implementation of large projects under the “Internet+” program: intellectual production, development of intellectual products, etc.

Thirdly, the Internet facilitates the transition from a low-level balance between supply and demand to a high-level one. The main task of structural transformations is to improve the quality of supply, its ability to better satisfy ever-growing demand. The demand structure is shifting from goods necessary for survival to goods of a higher segment. The release and development of social production capacities stimulates the adjustment of the structure, enhances the adaptation of the supply structure to changes in demand, and increases the overall factor productivity.

The digital economy forces people to use their mental abilities, increases self-awareness, stimulates a sharp jump in production capacities, leads to a shift in the structure of production and an increase in employment. A report by the Tencent “Internet+” Research Institute of the Digital Economy in China in 2017 it is said that in 2016, the Digital Economy created 2.8 million jobs in China. This is 21% of the total number of new jobs this year. An EU paper “i2010 - The European Information Society for Development and Employment” of 2005 expresses the hope that ICTs will become a powerful engine for economic and employment growth. The White Paper on Informatization and Telecommunications, released in Japan in 2015, says that if enterprises can take full advantage of smartphones, cloud computing, and other ICTs, they can create more than 200,000 official jobs (Ivanova S.V. 2018: 101).

In a report of the government at the All-China People’s Congress and the People’s Political Consultative Council of China in 2017, Premier Li Keqiang said: In the era of the Internet, faster and cheaper information networks are necessary to develop each sector of the economy. This year, speeds are increased and costs fell down, during the year the fees for long-distance mobile communications and roaming were completely canceled, the cost of Internet access via dedicated networks for small and medium-sized businesses was significantly reduced, and international telephone tariffs were reduced as well.

Due to their higher speed and bandwidth compared to 4G, 5G networks are able to fit the needs

of users – they support virtual reality technologies, ultra-high-definition video, etc. And besides, they are more reliable, they have lower time delays, and they are better suited for industry applications such as automatic piloting, smart manufacturing, etc., provide connectivity and interaction between multiple devices.

China began to develop mobile communications later than other countries, but is now included in the group of world leaders in developing 5G standards. At the beginning of 2016, 5G technical tests were launched; at the end of 2016, Huawei's Polar Code solution for encoding networks was included in international 5G standards. In 2020, China set a goal to launch 5G in commercial operation (Tsvetkova N.N. 2018: 90).

In China, there are also more and more pilot projects on the distribution of communication services, the development of broadband networks in rural and remote areas. Thus, the government has set the goal by 2020 to cover networks of over 90% of poor villages. Increasing speed, reducing costs, helping people in need with the help of networks and other measures will reduce the digital divide between the village and the city, will fully develop the Internet and increase rural incomes, and help rural residents overcome poverty.

In recent years, China has been rapidly building railways. The length of railways is constantly growing, reaching 124,000 km at the end of 2016. Of these, more than 22,000 km are high-speed roads, and this is more than 60% of all railways around the world. Railway infrastructure is gradually shifting to digital technology (Tsvetkova N.N. 2018b: 95). By the end of 2015, more than 600 large, medium and small computers, about 100,000 microcomputers were working on the railways, a railway communication network was created covering the head office of the Chinese Railway, Railway Administration (CR) and main sections.

The railway communication network consists of two main components – the transport network and the data transmission network.

A transport network in China consists of three networks: a backbone layer, a convergence layer, and an access layer. The first is equipped with transmission equipment using synchronous digital hierarchy (SDH) technology and high density wavelength division multiplexing (DWDM) technology. It provides communication between the parent company of CR and the railway departments and within the latter, as well as a bypass protection channel for the network, which includes all the railway management tools. The network at the

convergence level is responsible for transmitting signals that come from control channels on the hauls along the railway tracks to the nodes of the control stations and the backbone network. It also provides bypass protection channels for a network of related offices. The network is equipped with SDH and DWDM equipment, which transmits signals between all controlled stations and from stations – to control room and control stations. The access level network uses MSTP technology, which provides access to and transmission of information from railway stations and railway lines. As nodes of the access level network, nodes at stations and stages are used.

The data network is a dedicated broadband network based on IP technology. It covers all railway stations and designed specifically for the railway system. With the help of MPLS VPN technology, data from information systems of dispatch control DMIS (traffic control information system), TMIS (transport management information system), ticket system, etc. are transmitted through it. Transmission network integrated in the railway structure Data works separately, independent IP-based network. It is intended for the DMIS system, the railway management information system (TMIS), ticket and other systems. The bandwidth of this network is relatively small – mainly 2 Mbit / s or n connections of 2 Mbit/s. A separate network is created for each service (Lu Hui 2019: 68).

In addition, a number of applied information systems have been developed in China: a dispatch control system for trains, an information management system for rail transport, a system for selling tickets, reservations, etc.

Nowadays almost all major transport highways have been laid in China as a part of the five horizontal and five vertical road transport development program. The road network is constantly growing. By the end of 2015, the total length of existing roads in the country reached 4,57 million km, of which 120,000 km are high-speed routes. All of them are covered by a fiber-optic network, of which 19,000 km are in the fiber-optic backbone network, which covers 28 provinces (autonomous regions, cities of direct subordination).

Although for a long time road construction in China showed high rates, they were restrained by a number of problems, in particular, the lack of a single investment and a single construction subject at an early stage, the incompatibility of technical standards, etc. The lack of a common approach to the integrated construction of communication resources was a constraining factor and transmission, for

network structure and equipment configuration, for protective measures for all network roads. Scattered fiber optic transport resources did not suit for the requirements in creating a network.

In December 2011, the Ministry of Transport developed and published the General Program for Connecting High-Speed Roads for the Information and Communication System, which detailed the technical solution and project standards. At the beginning of 2013 at the All-China Workshop on transport issues, the ministry pointed out the need for further development of an information and communication system for high-speed roads. Its main task is the construction of a communication network that would cover the entire road network in the country. In other words, it was significant to create a high-speed digital fiber-optic network with a large bandwidth throughout the country. Which should lead to the informatization of transport, increase the level of management and public services, the possibility of emergency response and the state's preparedness even in case of war.

During the construction years, by September 30, 2014, the connection of the transport equipment system to the fiber optic network at 259 stations of the trunk line was completely completed, and control tests were carried out. The system was launched on five ring roads (Central China, southeast, northwest, central western region, southwest) and the northeast line. It covered the provinces of Liaoning, Jilin, Heilongjiang, Hebei, Shandong, Anwei and Jiangsu, the cities of Beijing, Tianjin, Shanghai, Zhejiang, Fujian, Jiangxi, Hunan, Hubei, Henan, Shanxi, 28 autonomous regions and cities of direct subordination: Ningxia, Gansu, Qinghai, Shaanxi, Sichuan, Chongqing, Yunnan, Guizhou, Guane, Guangdong. In these regions, the system is already linked into a single network. A combination of fiber optic transport network and technology is used for transmission. Synchronous digital hierarchy created five ring networks and one linear chain, the total length of the lines is 19,000 km.

While planning the 13th five-year plan, China set a number of tasks: to use the resources of the state electronic government network, public networks, dedicated networks and other networks as efficiently as possible, create a unified information and communication backbone network for transport in all provinces, and connect it to the national transmission network for high-speed roads; to increase the stability and reliability of this network, to continue research and the creation of efficient market mechanisms for the operation and maintenance of the network; implement

the "Broadband China strategy". The priority tasks included assistance to telecommunication enterprises in creating a broadband network for high-speed roads, covering bus stations and other transport terminals with broadband networks with the ability for the user to choose an operator; simultaneously with other countries, the creation of a marine satellite communication system, the strengthening of control over international resources, the formation of an integrated ground-air basic information and communication network for a transport system spanning the entire globe; the use of high resolution telemetry satellites. Digitalization of more than 3,000 km of the Qinghai-Tibetan and Sichuan-Tibetan routes, the collection of basic data for disaster tracking, management, repair and maintenance, has begun (Woetzel J. 2017: 72).

Innovations in the digital economy inevitably lead to difficulties in applying the traditional legal system and regulatory methods. Therefore, on the one hand, it is necessary to constantly refine the legislative system of China, for example, to introduce laws such as digital rights property, intellectual property rights, digital taxation and other laws to provide the necessary institutional guarantees for the development of the digital economy. On the other hand, the necessary space should be left for digital economic innovation – one cannot strangle them with overly strict supervision. At the same time, to strengthen exchange and cooperation with international organizations and foreign governments, we must use the G20, APEC, BRICS, SCO platforms. This will assist in the development of international trade, investment and judicial rules that promote the healthy development of a transnational digital economy.

In the 2017 Digital Evolution Index ranking, China ranks 36th place, as shown above. However in China's Global Internet Development Index has been given a second place in the world, after the USA. Which of these indices is truer reflection of the situation:

In 2018, sensational news on the economy press appeared that in the development of the digital economy, China is second place in the world. Indeed, according to the Development Report Ternet in China 2017, presented at the fourth World Conference on the Internet, held in December 2017 in China the city of Wuzheng, in 2016 the volume of Chinese digital economy reached 22,58 trillion yuan (about 3,4 trillion dollars), which amounted to 30,3% of the country's GDP and brought China to this second indicator place in the world after the USA [1]. In 2017, the digital economy in China

accounted for 32,9% of GDP (27,2 trillion yuan, or \$ 3,9 trillion) (Belova L.G. 2018: 28).

What is this data based on? First of all, here is taken broad definition of economics (as in UNCTAD), taken into account all six groups of indicators used in the report on global internet development.

How was the internet used in China? The number of Internet users in China is growing rapidly. In 2016, there were more than 710 million Internet users. In 2017 China had about 750 million, in June 2018 - 802 million users, in December 2018 - 829 million Internet users, 817 million of them used mobile devices. Finally, in June 2019 they got 854 million users. This is so much more than anything the population of the countries in the European Union and the USA. The scale effect is colossal. In 2018, 98,3% of Internet users in China were reaching internet, including mobile devices. The same person can use different devices at different times. For three years the number of Internet users in China has increased by 20%.

E-commerce has been greatly developed in China. In 2016, 448 million people bought e-commerce products in China; June 2018 – 569 million (71% of users). In June 2019, this kind of trade had 639 million people using it (74% of all Internet Users) which means every second one in China. In two years, the number of customers in electronic commerce increased by more than 1/4, within 3 years – by 40% (La Comarre H. 2016: 55).

According to the “Statista” organization, in 2018 the total number of people around the world buying consumer goods in e-commerce, amounted to 2,8 billion people, it is 37% of the world population. In china to June 2018, 569 million people used e-commerce, 68% of Internet users, almost half the population, which is much higher than the world average. Nearly 1/4 of global customers trade between companies and individuals is Chinese. This is higher than their share in the global population.

The Chinese are buying various services online. So in 2016, 150 million Chinese ordered online take-out food, and the number such customers are growing rapidly. In June 2018, already 364 million (45% of users) ordered take-out food online, in June 2019. 421 million people used the delivery of prepared food, every third Chinese; and over 3 years, the number of people ordering food online has grown in 2,8 times. Chinese students studying outside of China had a survey. According to the survey, the delivered food was cheap, while they bring it very quickly, hot, and the company does not take money from clients if the order was delivered

too long. This service is primarily used by working people and students. Older people prefer to cook themselves. One of the largest shipping companies ready meals EleMe is part of a group of companies led by “Alibaba”. There are other food delivery companies, such as “Meituan”.

In 2016, 264 million chinese booked online tickets for flights, trains and hotel rooms, in June 2018, 393 million (49%) used online travel booking services – transport tickets and hotel rooms, for two years the number increased by 50%.

159 million Chinese used taxi services in 2016 online, in 2018 – 346 million (43%). In almost two years, the number users of taxi services online increased 2,2 times. Already in 2016, 122 million Chinese used online car services sharing and car rental. In 2018, only rental services 245 million Chinese have used online bicycles (31% of users) (Annunziata M. 2016: 73). In 2019, 40% of Internet users use used DiDi taxi reservation service (joint ownership Alibaba and Tencent), which competed with Hello TransTech, which is supported by Alibaba Group.

Finally in China, the electric online payments were getting more attention. In 2016, 455 million Chinese carried out online, in 2018 – 569 million (71% of Internet users), the number during 2 years increased by 25%. In June 2019, 639 million – every second Chinese man used online payments (74% of all internet users). Within 3 years, the number of Chinese using electronic payments increased by 40%.

10 million Chinese people purchased financial products in 2016 by Internet, in 2018 - 169 million (21% of users) (an increase for 17 times). 417 million (52% of users) in 2018 used Internet banking services.

The Internet in China like in other parts of the world is also used for entertainments. In 2016, there were 391 million inter no-users who played online computer games. In 2018, 486 million Chinese people played online games, and again it is 60% of the total number of Internet users. The number of gamers who play in online games over 2 years increased by 24%. This is bigger than global average, the percentage of people playing online games can be explained by the young population of China compared to the population of North America, Europe, where the proportion of young ages is still higher than in mentioned countries. In China, India – a huge number of so-called “digital-aborigine people” they are under 25 years old.

More than 308 million people in China in 2016 read literature online, in 2018 – 406 million (51% of users). Over 2 years, this number has increased by 31%.

514 million Chinese people watched videos online in 2016. In June of 2018, 609 million (76,0% of users) watched movies online, the number increased by 18%. In 2019, more than 759 million (88,1%) users watched movies online (2018 had in total 92% of internet users around the world, who watched movies online, thus we can see the number of Chinese people getting close to be global).

The most recent data on the Internet's development in China are given in the 44th report of the Internet Information Center, which was published in September 2019. According to it, in June 2019, 854 million people in China were able to access the Internet, 847 million of them used mobile Internet (Zhan Dongyang 2018: 65). 630 million (74%) of them lived in cities and 225 million of them lived (26%) in countryside. As of June 2018, the number of rural network users in China accounted for 211 million, 26,3% of the total the number of network users, which was 2,04 million more than at the end 2017 year.

The digital economy is changing the way people live their lives. Also we can take to pieces what interests people in the Internet, 14,5% of the time is taken by exchanging short messages, 13,4% - to watch movies, 11,5% - to watch short videos, 10,7% - to listen to music, 9% - for reading, 8,8% - for online audio services, 4,5% - for Social networks.

If internet users in most countries use mostly messengers, social networks of American companies such as Facebook, Chinese users prefer their own instant messengers – WeChat (Tencent companies) and QQ (Baidu companies). The Chinese instant messenger WeChat (incoming Tencent group) there once were 0,94 billion users per month.

Alitalk, Momo, YY Live messengers work primarily with young audience. Alibaba, Tencent, NetEase invested in the creation of instant messengers for enterprises. Messengers are closely related to e-commerce and electronic payments. Considering this WeChat (Tencent company) proposed one fascinating initiative for Chinese New Year (Spring Festival) the Chinese usually give red and white envelopes with money to their families. WeChat has included a red newsletter app envelopes for Chinese New Year, now it can be done with using an electronic payment system.

For three years, in 2016-2019, the number of electronic users trade and electronic payments in China, which was high already in 2016, increased by 1,4 times, for example the number of users ordering take-out foods through online applications – 3 times. Here we try to understand its popularity.

In developed countries, there are many supermarkets (commercial and entertainment

centers), people are used to spending time there on weekends, combining purchases with a visit to the cinema, restaurants. This tradition is also accepted in Kazakhstan. In China, large hypermarkets have a much smaller role in retail than in developed countries.

Duncan Clark, author of a book about Alibaba and its creation, the body of Jack Ma (Ma Yun) "The House that Jack Built" explains key reasons for the popularity of e-commerce in China. One of these reasons is associated with high prices for land leading to high real estate prices, high rent, including for commercial establishments. "Marketing, customer service, human resources, logistics in China's traditional retailers have attracted much less investment than in Western countries. Therefore the Chinese retail market is highly fragmented and inefficient. In the United States, three biggest food stores make 37% of sales. In China, three biggest food stores are doing only 7% of sales (Rastyannikova E.V. 2016: 31). The largest department store in the United States presents 44% of total segment sales. And in China it is only 6%.

Despite the massive creation of shopping centers, supermarkets and shops within a walking distance, the level of retail business in China is still extremely low. For every person in the country there are only 6 square meters feet of retail space, which is 4 times less space than in the USA. That's why online shopping in China is more popular than in the West. As Jack Ma says: "in other countries e-commerce is the way to the store, but in China – it is a way of life". As an important period for the growth of e-commerce can also be considered 2003-2005 in China, at this time China had a "bird flu" epidemic, and consumers were afraid of infections, they began to buy more products online, thus it stimulated the growth of e-commerce.

Since 2009 Chinese e-commerce company Alibaba carries out its special initiative to increase sales. PRC State Council takes measures to stimulate developing e-commerce in the countryside. Chinese companies create serving e-commerce in rural areas, overcoming limitations, related to logistics and information flows.

Alibaba introduced an interesting initiative to development of Taobao villages. Villagers produce various goods to sell them through the Taobao website. Some villages specialize in furniture manufacturing; others specialize in the production of wooden toys, others grow flowers. And all this can be sold through the Alibaba company's Taobao website. In 2018 China had more than 3000 Taobao villages.

Villagers used to deal only with rural economy. Now many of them have got their own business (for example the production of paints, plywood, furniture transportation), their incomes grew. In China, more than 3,5 million small, mostly family, enterprises selling goods on the Taobao platform. Taobao movement contributed to the growth of rural incomes, employment opportunities for people who have previously migrated to cities, they return to their old villages. Village. Taobao model can become a good example for other countries" (Melyantsev V.A. 2016: 72).

In particular, the idea was proposed to develop African countries. Alibaba, or rather, its Ant Financial division operates in the field of electronic payments. Ant Financial Head Lucy Peng, he is one of founders of Alibaba, today is the head of this subsidiary Alipay research institute, in 2012 he talked about the launch of this service like that: "A simple model [deposit] provided in the early stages a reliable scheme for online shopping" Later, Alipay service was separated into a separate company, which was renamed as "Ant Financial". Alipay System was very convenient: buyers who were afraid to transfer money beforehand and stay without a purchase, transfer money to a depositor, sellers who were afraid not to get paid for the goods, they would send the goods after confirmation of receipt of money from a bailor. After getting their goods, sellers would get their money. This scheme has been and remains convenient for small producers and buyers purchasing retail goods on the Taobao electronic platform (Clark Duncan 2017: 60).

Over the past 10 years, China has become a leader in several areas of digital economies - particularly in electronic commerce and electronic payments. The development factors of the digital

economy in China are not only positive aspects, but also disadvantages. Development electronic payments contribute to the fact that in China the number bank branches and ATMs are much smaller than in the same USA. Digital services fill existing gaps, deliveries of orders made online are cheaper, than shopping at supermarkets due to high rents. So we can come to conclusion that there should be fewer hypermarkets – more ecommerce, less ATMs – more electronic payments.

China estimates the share of the digital economy in various sectors of the national economy. Chinese explorer Zhang Dongyang published an article on the development of digital economy. ICT sector ("core" of digital economics, as defined by UNCTAD) accounted for 6,9% of GDP in China (5,2 trillion yuan), the remaining 23,4% is the "integration" part (Ivanova S.V. 2018: 109). The volume of the integration part of the CE in 2016 amounted to 17,4 trillion her, the average share of CE in the services sector reached 29,6%, in industrial 17%, in agriculture – 6,2%. In 2016, income from communication services amounted to 2,1 trillion yuan; revenue from Internet businesses equals to 1,3 trillion yuan; income from software sales and services reached 4,9 trillion yuan.

Of course, in terms of the intensity of digital transformation in China's industry and agriculture are inferior to such countries like Japan or South Korea, Singapore, Scandinavian countries. However, the colossal scale of the Chinese market is the growth of solvent demand of the population, and because of this reasons China's digital economy is also gaining ground.

China has developed the "core" of the digital economy: manufacturing ICT goods and ICT services.

Table 1 – Export of ICT goods from China by categories 2000-2015 years (billion dollars)

	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
ICT Products	44,1	234,1	459,5	508,0	554,3	605,8	607,6	607,6
Computer equipment	17,9	109,1	196,9	209,0	218,5	214,1	215,9	184,0
Telecommunication equipment	5,9	33,1	106,6	134,1	153,9	175,8	196,3	214,4
Consumer Electronics	11,3	46,8	64,7	66,0	69,3	70,0	71,1	74,1
Electronic components	6,6	25,5	74,1	82,2	96,1	130,4	107,3	119,8

China is a leading global exporter of ICT products as a whole and for each of the individual

categories of goods indicated below. The export of ICT goods from China increased in 2000-2015

from 44 up to \$608 billion, including computers – from 18 to 184 billion dollars, telecommunication equipment – from 6 to 214 billion dollars, consumer electronics – from 11 to 74 billion dollars, electronic components for ICT goods – from \$ 7 to \$ 120 billion (see table 1).

In 2015, China accounted for 31,2% of global exports of goods ICT, including 40,8% of exported equipment telecommunications, 38,7% – computer

equipment, 37,2% – consumer electronics and 17,6% – electronic components for ICT goods.

Moreover, China is a manufacturer and exporter of digital devices, and today they also make components for the functioning of the Internet, which is helping to create the basis for the development of the digital economy in countries that themselves do not produce such technology, for example, in Africa.

Table 2 – Leading exporters of ICT goods, 2019 (billion dollars), exports, imports, and export growth (2018-2019)

Countries	Export of ICT goods in 2019, billion dollars	Rates of growth 2018–2019, %	Import of ICT goods, 2019, billion dollars
China	620,3	10	329,8
The Republic of Korea	143	29	71,9
Taiwan	140	16	63,9
Singapore	119,5	8	91,4
Germany	72,7	15	102,5
The USA	68,6	0	351,7
Malaysia	67,1	16	
Mexico	66,0	9	63,5
Japan	56,3	9	87,4
Netherlands	55,6	10	64
all the countries	1632,2	4	

In 2017, 86% of global exports of ICT goods accounted for 10 countries. China was the first (\$612 billion), its share reached 37,5%. Export from the following Republic of Korea was 142 billion dollars (9% of exports). World ICT Export and exports from China in 2013-2015 grew pretty slowly that was associated with rather sluggish demand, saturation of the market in some countries and the stagnation of already low incomes in others. However, in relation to 2017, they already spoke of a “boom” between national trades in digital equipment. In 2017, increased export of electronic components, which was associated with exponential growth in demand

for various kinds of sensors, detectors and other digital devices for the Internet. In connection with the development of the Internet in 2017, the growth of exports of ICT goods took place at a faster pace than the entire world export. And the main exporters of electronic components for ICT are countries of East and Southeast Asia (Lu Hui 2019b: 68). In 2017 ICT goods exports reached \$2,1 trillion, accounting for 13,4% of the total world export of goods. Export growth of electronic components for ICT goods – evidence of the digital transformation of the world massive economy, the rapid development of the Internet.

Table 3 – Country groups: export and import of ICT goods in 2018 (billion dollars)

Country Groups	Export	Import
The developed countries	443,6	950,6
Transition countries	3,0	29,2

Continuation of table 3

Developing countries	1185,6	1147,1
Asia	1115,5	1024,4
East Asia	894,1	771,4
Southeast Asia	216,3	172,6
West Asia	2,4	32,8
South Asia	2,6	47,4
Latin America and the Caribbean	67,5	105,1
Africa	2,7	17,7

Among regions from exporters of ICT goods are only developing countries in East and Southeast Asia. Especially significantly dependent on imports of ICT goods are the countries of South and West Asia, Africa, transition countries.

Was COVID-19 a big test for China's digital economy?

It was all three months of fighting the epidemic. China has made a tremendous leap into a digital future. During the epidemic, China's health authorities have put robots and drones at the forefront to control the spread of the virus and avoid new infections among humans. Autonomous robotic systems scan people for signs of infection, measure their temperature, deliver medicines and treat surfaces of devices with a disinfectant.

The epidemic in the Middle Kingdom has created a real boom in digital services. For the first time in history, 170 million Chinese schoolchildren and students are now studying online, and online tutoring services are generating millions of profits. Unsuccessful attempts to transfer education online have been made in China before, but it is known that there is nothing stronger than a human habit (Information center CNNIC., march 2020). And now: three months of the epidemic – and digitalization in China occurred at lightning speed.

At this very time, the Beijing municipal government announced a three-year plan to promote innovation and development of industries related to the Beidou navigation satellite system - during the crisis, it also received a brilliant run-in in reality.

The new satellite navigation system entered the launch phase on March 9, 2020. On March 3, the 54th satellite of China was deployed in geostationary orbit. Takeoff took place in the launch center of Xichang in southwest China. The system works thanks to blockchain and artificial intelligence, and cryptography processes the collected data. By May, the platform should enter the market. It will be

useful for public safety, energy management, fishing, transport, smart cities and, of course, for the military. She is a growing competitor to GPS and GLONASS.

Users in China will receive information in a matter of seconds, as the positioning signal can be transmitted and processed within five seconds thanks to 2200 satellite stations in the country, explains CASC.

Digital yuan is China's official currency

People's Bank of China conducted the first stage of introducing the digital yuan in November 2019, choosing three regions for testing: Shenzhen, Hebei, Zhejiang. These three regions with a total population of 261,5 million people. Testing was successful. For Xi Jinping, the long-awaited launch of a digital coin is a strengthening of the yuan on a worldwide scale, says Takahide Kiuchi, an economist at the Nomura Institute (Japan's largest private consulting company).

"The People's Bank of China is delaying the launch of the digital yuan, scheduled for the first quarter of 2020," by Chinese media reporting. Others believe that the launch can go according to plan, because the Central Bank has everything it needs.

Former President of the People's Bank of China Lihui Li said that, on the contrary, coronavirus can accelerate the launch of the digital yuan.

One of the main routes of transmission of coronavirus is through the surfaces of objects. That is, through cash (the first cases in Wuhan were fish market traders who used cash).

The epidemic, which claimed so many lives, accustomed people to wear masks, latex gloves and go into self-isolation and digital reality, will allow China to make a quick transition from cash to digital money - just as it happened with education.

Offline payment can be carried out in the absence of an Internet connection through direct communication between two devices, for example, via NFC or

Bluetooth. Judging by the name and icon from the application, in the case of the digital renminbi, we can talk about NFC. In addition, the “digital currency exchange” (DC 兑换) button is also of interest, which is very likely to mean transferring money from a regular bank account to a new digital yuan. This fact once again confirms that the digital yuan will technically differ from the usual currency, which can be accessed electronically through an online bank.

Recall that decentralized cryptocurrencies such as bitcoin, for the most part, they suffer from a low transaction confirmation rate. This is due to the need to confirm operations by many computers before writing to the blockchain, which leads to significant delays in transfers. In the case of the digital yuan, the blockchain will most likely be centralized, and the servers located in large banks will confirm transactions, which will avoid delays. Offline transfers are likely to be taken into account when both devices are online for the first time after transaction.

Results and discussion

China has become a leading manufacturer and exporter of ICT goods. Analysis of exports and imports of electronic components shows how China participates in global value chains, in the development of which an important role was played by foreign direct investments and non-corporate organizations of international production.

In terms of the added value created in the production of ICT services, China ranked third in the world in 2015 after the United States and the European Union (all 28 countries combined).

China has formed its own TNCs for the production of ICT goods and ICT services, TNCs in the digital economy.

There are such digital companies as “Alibaba, Tencent, Baidu”, they are designated by the abbreviation BAT, and the largest manufacturer’s digital equipment provide digital transformation of other countries.

Table 4 – TNCs of the digital economy among the largest 100 TNCs from developing and transition countries, 2019 (billion dollars)

A place in the general list	Company	Country	Assets, billion dollars		Turnover, billion dollars		Numbers of Employed	
			foreign	all	foreign	all	foreign	in total
3	Hon Hai	Taiwan	71	80	134	135	773	873
5	Samsung Electronics	Republic Korea	64	218	115	174	216	309
6	Broadcom	Singapore	48	50	13,0	13,2	15	16
24	Flex	Singapore	24,3	24,4	23,3	23,9	199	200
27	<i>Legend</i>	China	22	46	31	44	33	69
32	<i>Lenovo</i>	China	19	27	31	43	32	52
40	<i>Tencent</i>	China	16	57	1	23	11	39
46	Quanta	Taiwan	15	18	24	28	85	90
54	<i>Huawei</i>	China	13	64	43	78	36	180
66	<i>China Electronic Corporation</i>	China	10	37	8	30	39	145
79	United Microelectronics	Taiwan	8	12	3	6	8	20
88	Wistron	Taiwan	7	9	3	20	77	83
	LG	Republic Korea	6	34	35	63	37	74

By 2018, the number of Chinese TNCs in the ranking of 100 largest TNCs from developing and

transition countries compared to 2012 increased considerably. Among multinationals digital

economy in ranking (ranked by foreign assets) entered companies such as Legend (№27 on the list), Lenovo (№32), Tencent (№40), Huawei (№54), China Electronic Corporation (№66). In terms of turnover and even the largest of them are Legend and Lenovo (by the way, these are two related companies, the first is holding-company for the second) inferior to the South Korean giant Samsung Electronics (№5). And Xiaomi is not included in the rating, BBK, whose brands (Xiaomi, Oppo, Vivo) are in the top five leaders in the smartphone market, as well as ZTE, TCL and the little-known even the Chinese "Transsion".

To increase their competitiveness, Chinese companies actively involved in the development of automation and robotic technicians. Large investments are made by the state. By Chinese Institute of Electronics (CIE), the robot market in China in 2019 was estimated at 8,68 billion US dollars, which is 30% of the global market for robots, he grew in 2013-2018 for 20,9% per year.

Conclusion

According to a World Bank report, digital technology has spread rapidly in most countries of the world. However, digital dividends are broader development benefits from using these technologies - they are late. The cumulative effect of using digital technology turned out to be weaker than expected and distributed unevenly. To maximize but to harness the potential of the digital revolution, countries need to engage in "analogue additions": to improve the legislation ensuring innovation and competition, bring the qualifications of workers in accordance with the requirements of the new economy, ensuring-institute accountability.

So, for China, it's important to find a middle ground between the regulatory system Internet, innovation in the economy and society and the implementation of global digital standard economics.

According to McKinsey's consulting company, China's expert report 2019 was one of the three world leaders in venture capital investments into key technologies of the fourth industrial revolution. Investments in the development of new financial technologies in 2018 amounted to \$7,3 billion in China, and \$ 5,5 billion in the United States dollars, in the UK - \$2 billion, in Germany - 0,7 billion dollars, in Japan - 0,5 billion dollars. On investments in analysis The United States (\$ 6,1 billion) was the leader in big data the second place was Great Britain (\$ 1,7 billion); the third one - China (0,9 billion dollars), on the fourth -

Singapore (0,7 billion dollars), in the fifth - Russia (0,5 billion dollars).

In terms of investment in 3D printing, the first place was occupied by the USA, the second place - China (230 million dollars). The rest three countries out of the five leaders: Germany, Japan and Russia invest shares amounted to 181-182 billion dollars each. For venture capital investments in artificial intelligence and machine learning led USA (\$3,8 billion), the Great Britain (\$1,2 billion) was second, but China (\$0,9 billion) was the third; Japan was also among the top five (0,5 billion dollars) and Australia (0,3 billion dollars) (Woetzel J. 2018: 73).

Investing in the creation of virtual reality is a leader whether the United States (1,5 billion dollars), in second place was China (1,3 billion dollars), Japan's investments amounted to 0,2 billion dollars. United States took first place in unmanned vehicles (\$582 million), China (\$357 million) was in second place, then came Japan (\$268 million), Australia (\$264 million), Great Britain and France (\$142 million each).

The United States was the first to invest in robotics and drones (\$728 million), the second is China (\$227 million), and the third one is Japan (129 million dollars), the fourth - Singapore (96 million dollars), the fifth is Canada (\$59 million). This is a fragmentary data for one year, but they give an idea that the undisputed leader in venture capital investments were the United States, but China was second in investment of big data analytics, 3D printing, creating virtual reality, in unmanned vehicles, in robotics and drones. China was the third investing in artificial intelligence, and on investments in fintech - first. Generally China was inferior to the United States, but ahead of the West European countries and other developed countries.

Summarizing all the above, can China claim leadership in digital development of economics? Of course, they can claim second place. But the answer is ambiguous, almost like the answer to the question of China's place in the world economy. If we talk about the development of the digital economy in absolute numbers - it is colossal, just like the Chinese GDP in PPP and in exchange rates for the first, China overtook the United States, in the second is approaching them. However, if we talk about the coverage of the digital technology, of course, they are inferior to small and highly developed states - like the Scandinavian countries or Singapore. And at the same time there is a number of key points that play in favor of China. China does not take by its population - undoubtedly became the leading producer and the first world exporter of digital equipment, they are among the

leaders in the production of software products. China directs investments into the fourth industrial revolution. Amount figures for the use of digital advanced technologies are also growing rapidly.

References

- Annunziata M. (2016) Powering the Future. P. 57.
- Bilateral trade flows by ICT goods categories, annual, 2000–2015 // unctadstat.unctad.org/wds/TableView/tableView.aspx. (10.05.2018). China Daily 08.11.2018.
- Equalocean.com/high-tech/20190915-cnnic-publishes-the-44th-china-internet-development-report (10.10.2019).
- La Comarre H. (2016) Costs of power interruptions to electricity consumers in the United States. *Energy* 31 (12). P. 21.
- Lu Hui (2019) Xinhua Headlines: China's robotics industry forges ahead to brighter future Xinhua // www.xinhuanet.com/english/2019-08/25/c_138337432.htm; Fifth World Internet Conference to boost inclusive digitalization / By Alex Chan // china-daily.com.cn. (accessed 25.08.2019)
- Report on China Internet Development 2017. Overview. 2017. P 5.
- The 39th Statistical Report on Internet Development in China. China Internet Network Information Center (CNNIC). January 2017; The 42th Statistical Report on Internet Development in China. China Internet Network Information Center (CNNIC). June 2018 // cnnic.com.cn/IDR/ReportDownloads (10.05.2019).
- The Alibaba Effect // <http://pubdocs.worldbank.org/en/186601466184172643/Jingting-Fan.pdf>
- Trade in electronic components drives growth in technology goods. 11 March 2019. UNCTADStat// unctad.org/en/pages/news-details.aspx?OriginalVersionID=2007 (10.10.2019).
- World Internet Development Report 2018 and China Internet Development Report 2018 // www.wuzhenwic.org/2018-11/09/c_290439.htm (10.10.2019).
- Woetzel J., Seong J., Wei Wang K., Manyika J., Chui M., Wong W. (2017) China's Digital Economy, a Leading Global Force. McKinsey Global Institute. Discussion Paper. August, P. 3.
- WIR18-tab20. UNCTADStat. (10.10.2019).
- Vihoreva O.M., Karlovskaya S.B. (2018) Industria 4.0: vozmozhnosti y vizovy dlya mirovoy ekonomiki [Industry 4.0: Opportunities and Challenges for the World Economy]// *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 6: Ekonomika*. M.: MGU, № 3.
- Ivanova S.V., Tsvetkova N.N. (2018) Megatrendi globalnoy ekonomiki y mezhdunarodnogo predprinimatelstva [Megatrends of the global economy and international entrepreneurship]// *Bocrok*. 2018. № 3.
- Clark Duncan (2017) Alibaba. Istoriya mirovogo voshozhdeniya ot pervogo litsa. [First-Person World Ascent History] M.: Э, 2017 // www.litmir.me/br/?b=71622 (10.03.2018).
- Melyantsev V.A. (2016) Dolgosrochnie tendentsiy, kontrdentsiy y factory ekonomicheskogo rosta razvityih y razvyvayushihysya stran. [Long-term trends, counter-tendencies and economic growth factors of developed and developing countries.] M.,
- Nazvani samie populyarnie sotseti y messendzheri [Named the most popular social networks and instant messengers] 13.08.2017 // rg.ru/2017/08/13/nazvany-samye-populiarnye-socseti-i-messendzhery.html.
- Rastyannikova E.V. (2016) BRICS: pervichnyi sektor ekonomiki v mirovom hozyaistve v nachale XXI veka. [primary sector of the economy in the world economy at the beginning of the XXI century.] M.
- Zhang Dongyang. The current situation in China's digital economy development and the prospects of Sino-Russian cooperation in digital economy // cyberleninka.ru/article/n/sovremennoe-sostoyanie-tsifrovoy-ekonomiki-v-kitae-i-perspektivy-sotrudnichestva-mezhdu-kitaem-i-rossiye-v-oblasti-tsifrovoy-ekonomiki (10.05.2018).
- The 39th Statistical Report on Internet Development in China. China Internet Network Information Center (CNNIC). January 2017;
- The 42th Statistical Report on Internet Development in China. China Internet Network Information Center (CNNIC). march 2020 // cnnic.com.cn/IDR/ReportDownloads/ (10.05.2019); // equalocean.com/hightech/20190915-cnnic-publishes-the-44th-china-internet-development-report (10.10.2019).

З.Г. Джалилов¹ , Б.Ш. Батырхан²

¹Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Казахстан, г. Алматы

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: bolatkazakh@gmail.com

ИСЛАМСКОЕ ПРАВЛЕНИЕ В ИРАНЕ: ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

Вопрос о содержании понятия «исламская республика» продолжает обсуждаться в разных странах востоковедами, философами, политологами, юристами, богословами. Многие исследователи особое внимание при этом обращают на особенности общественно-политической жизни, характер социально-экономических преобразований и другие явления в Исламской Республике Иран (ИРИ) (Fisher M., 1980). Авторы считают, что к правильной позиции по отношению к роли духовных лиц в иранской революции можно прийти, признавая как особенности идеологических основ ислама, так и раскрывая духовенство как особой группы людей, имеющих свои специфические идеалы и организационную структуру. В статье дается определение содержанию исламско-республиканской формы правления и предлагается свое видение теократического режима в этой стране.

Все трактовки «Исламской Республики» в ИРИ базируются на книге аятолла Р. Хомейни «Хокумат-е джомхури-йе эслами» («Правление Исламской Республики») и его известных выступлений о построении справедливого государственного устройства и т.д.

Главным центром государственной власти в Иране стал институт «веляят-и факих», пост руководителя страны, который в свое время занимал имам Хомейни. В период же «отсутствия» истинного имама исламскому государству необходима особая форма правления, причем в священных текстах содержится ряд положений, которые могут служить ключом в подходе к данной проблеме. Р. Хомейни выделяет четыре таких положения. Это положения о фетве, о совете, о муджтахиде и о морали.

Ключевые слова: Ислам, династия, медреса, улемы, шииты, монархия, политика, идеология.

Z. Jalilov¹, B. Batyrkhan²

¹Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleymenov, Kazakhstan, Almaty

²Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: bolatkazakh@gmail.com

Islamic governance in Iran: ideological bases

The issue of the content of the concept of “Islamic republic” continues to be discussed in different countries by orientalists, philosophers, political scientists, lawyers, theologians. At the same time, many researchers pay special attention to the peculiarities of socio-political life, the nature of socio-economic transformations and other phenomena in the Islamic Republic of Iran (IRI) (Fisher M., 1980). In this, the authors believe that one can come to the right position with respect to the role of clergy in the Iranian revolution, recognizing both the peculiarities of the ideological foundations of Islam and revealing the clergy as a special group of people with their own specific ideals and organizational structure. It defines the content of the Islamic-republican form of government and offers its own vision of the theocratic regime in this country.

All interpretations of the “Islamic republic” in Iran are based on the book by Ayatollah Khomeini “Hokumat-e-jomhuri-eslami” (“The Board of the Islamic Republic”) and his famous speeches on building a fair state system, etc.

The main center of state power in Iran was the Velayat-i Fakih Institute, the post of leader of the country, which was once held by Imam Khomeini. In the period of “absence” of a true imam, the Islamic state needs a special form of government, and the sacred texts contain a number of provisions that can serve as a key in approaching this problem. R. Khomeini identifies four such provisions. This provision is about fatwa, about advice, about mujtahid and about morality.

If you look at Shiism historically, this branch of Islam arose as a religion of resistance of those regions and peoples who sought liberation from centralization under the auspices of the caliphate. From the point of view of Shiism, any secular authority that ignores the authority of the imam is outside the law. Legitimate power is the power of imams.

In general, while sharing the basic ideas of A. Banisadr, I. Yazdi believed that the following features should be inherent in Islamic society. Firstly, this society should be independent in economic and politi-

cal relations from external forces. Secondly, in this society there should be no “concentration of power” and violence. Thirdly, there should not be poverty in Islamic society. Fourthly, the principle of equality should prevail in Islamic society. Fifth, in this society wealth should belong to the whole people.

Key words: Islam, dynasty, Majlis, ulama, Shiites, monarchy, politics, ideology.

З.Г. Джалилов¹, Б.Ш. Батырхан²

¹Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Қазақстан, Алматы қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: bolatkazakh@gmail.com

Ирандағы ислами басқару: идеологиялық негізі

Әртүрлі елдердің шығыстанушылары, философтары, саясаттанушылары, заңгерлері мен дінтанушылары «ислам республикасы» түсінігінің мағынасы туралы мәселені әлі де талқылау үстінде. Зерттеушілердің көпшілігі Иран Ислам Республикасының (ИИР) қоғамдық-саяси өмірінің әлеуметтік-экономикалық өзгеруі және басқа да құбылыстар сипатының ерекшеліктеріне айрықша назар аударып отыр (Fisher M., 1980). Осы жерде авторлар исламның идеологиялық негіздерінің ерекшеліктерін мойындау және дін басыларын – ерекше мұраттары мен ұйымдық құрылымы бар айрықша топ ретінде – жайып көрсету арқылы, Иран революциясындағы діни тұлғалардың рөліне қатысты көзқарастың оңды болуы мүмкін деп есептейді. Оның ішінде ислам республикалық басқару түрінің маңызын анықтап, осы елдегі теократиялық режимге қатысты өз пікірін білдіреді.

Иран Ислам Республикасындағы «ислам республикасының» барлық түсіндірмелері Аятолла Хомейнидің «Хакумат-е-джомхури-эслами» («Ислам республикасын басқару») кітабына және оның әділ мемлекеттік жүйені құру туралы әйгілі баяндамаларына және т.б. негізделген.

Ирандағы мемлекеттік биліктің негізгі орталығы – бір кездері Имам Хомейни басқарған ел басшысы лауазымындағы «велаят-и факих» институты. Нағыз имамның «болмауы» кезеңінде исламдық мемлекетке ерекше басқару формасы қажет, ал қасиетті мәтіндерде бұл мәселені шешудің кілті бола алатын бірқатар ережелер бар. Р. Хомейни осындай төрт ережені анықтайды. Бұл пәтуа, кеңес, мужтахид және мораль туралы ереже.

Егер шиизмге тарихи тұрғыдан қарайтын болсақ, исламның бұл тармағы халифаттың қол астында орталықтандырудан босатылуға ұмтылған сол өңірлер мен халықтардың қарсыласу діні ретінде пайда болды. Шииттердің көзқарасы бойынша имамның беделін елемейтін кез келген зайырлы билік заңнан тыс деп танылады. Заңды билік – имамдардың күші.

Жалпы, А. Банисадрдың негізгі идеяларымен бөлісе отырып, И. Язди исламдық қоғамға келесі ерекшеліктер тән болуы керек деп санайды. Біріншіден, бұл қоғам экономикалық және саяси қатынастарда сыртқы күштерден тәуелсіз болуы қажет. Екіншіден, бұл қоғамда «күш шоғырлануы» және зорлық-зомбылық болмауы шарт. Үшіншіден, исламдық қоғамда кедейлік болмауы керек. Төртіншіден, ислам қоғамында теңдік қағидасы басым хақ. Бесіншіден, бұл қоғамда байлық бүкіл халыққа тиесілі болуы керек.

Түйін сөздер: ислам, әулет, мәжіліс, ұламалар, шииттер, монархия, саясат, идеология.

Введение

Как правило, все трактовки «исламской республики» в ИРИ базируются на книге аятолла Р. Хомейни «Хокумат-е джомхури-йе эслами» («Правление Исламской Республики») и его известных выступлениях о построении справедливого государственного устройства и т.д. Как замечает Саид Амир Арджоманд, «теория Хомейни «вилаят-е факих», созданная в 1971 г., является важным нововведением в истории шиизма, которое позволит превратить дискуссию о правах регента в теократическую политическую теорию» (Fisher M., 1980:3). Однако, мало кто упоминает предшественников Хомейни, впервые сформулировавших идею создания «исламской республики». Как отмечает Н. Кузнецова, о

необходимости построения государства в Иране на основе религиозных законов писал еще в конце XIX – начале XX века один из представителей суфийского течения в шиизме Шамс ол-Орафа (Kuznesova, 1986:7). Одна из особенностей взглядов Шамс ол-Орафа заключается в отрицании права шиитского духовенства руководить страной.

Свою концепцию создания «мировой республики» предлагали в свое время беаиты. Однако шиитское духовенство не приняло их идеи, считая беаитов пособниками сионизма. Одним из первых обвинил беаитов в причастности к международному сионизму лидер исламской организации «Таблигат-е эслами» шейх Халаби (Bazilenko I., 1986:158). Также поднимал вопрос о создании единого мусульманского государства

и Джамал ад-дин Афгани. Нельзя не отметить и о влиянии на иранское духовенство арабских сторонников создания «исламской республики». Особенно четко это влияние прослеживается в деятельности Али Шариати, который в 1960 – 1970 гг. разработал концепцию создания идеального мусульманского общества по примеру мусульманской общины времен пророка Мухаммада и раннего халифата. В этом он не отличался от других сторонников возвращения к периоду «золотого века» мусульманской государственности. И все же между ними есть существенное отличие. Согласно идеям А. Шариати, в основе справедливого исламского государства должен лежать имамитский шиизм, т.е. религия «активного протеста», а не бездействие и ожидание прихода Махди. Власть должны захватить сторонники «истинного» моджахидского ислама, т.е. «красного шиизма» (шиизм Алидов), а не приверженцы «черного шиизма, т.е. шиизма Сефевидов (Kuznesova N., 1986:8). Во главе идеального государства, по мнению А. Шариати, должен стоять истинный «последователь бога», готовый встать во главе революционного движения и усовершенствовать на принципах ислама шиитское государство. «Выбор правильной позиции по отношению к роли духовенства в Иране, – считает М. Фишер, – требует признания как особенностей толкования или идеологии ислама, так и признания духовных лиц отличительной группой людей со своими идеалами и организационной структурой» (Fisher, 1980:84).

Обоснование выбора темы, цели и задачи

Современный идеологический процесс, происходящий в Исламской Республике Иран с ее уникальным государственно-политическим устройством, – это один из редких прецедентов развития общества в эпоху глобализирующегося мира. Возможность такого идеологического процесса и существования подобного устройства в современных условиях оказалась вполне реальной и жизнеспособной. Своеобразный опыт создания в Иране теократического государства под воздействием шиитского духовенства, неоднозначное идеологическое и религиозное влияние Ирана на мусульманский мир, политическое воздействие на ситуацию в соседних с ним странах и регионах, а также особая роль на международной политической арене ИРИ в совокупности представляют собой объект пристального внимания научного сообщества. Цель работы – изучение идеологической основы, а также осмысление закономерностей исламского правления

Ирана. Поставлены задачи: охарактеризовать сущность исламской идеологии Ирана и определить основные тенденции идеологии в ИРИ.

Научная методология исследований

При анализе материалов и их научной интерпретации нами использовались следующие методы исследования: анализ, синтез, сравнение, диахроника.

В чем же заключается особенность толкования идеологии ислама такими видными духовными лидерами как Р. Хомейни, А. Банисадр и И. Язди при изложении ими принципов государственного устройства исламской республики?

Результаты и обсуждение

Анализируя труды, хочется отметить, что идеологические основы исламского правления в Иране еще мало исследованы. Как известно, в шиизме (ветвь ислама, зародившаяся в XII в. в Арабском халифате и выступившая в защиту прав Али ибн Аби Талиба и его потомков от Фатимы) духовные лидеры, придерживаясь известной концепции имамата, старались держаться в стороне от светской власти. Сложившаяся доктрина (вера в скрытого имама) не позволяла шиизму сформировать достаточно прочные государственные структуры. Любой земной правитель, до прихода Махди, не может считаться законным и истинным. Исследователь теории исламского правления Хомейни Саид Амир Арджоманд в свое время отмечал, что «наиболее важной чертой, отличающей шиизм от суннитского ислама, является разделение политических и религиозных авторитетов и перенесение автономии с государственных на религиозные институты» (Arjomand S., 1980:147).

Р. Хомейни отмечал, что в период «присутствия истинного имама, либо имама, назначенного им, он является абсолютным владыкой над всем обществом и обладает всеми достоинствами и условиями, необходимыми для вождя нации» (Homeini, 1993:3). Согласно Конституции Исламской Республики Иран, одобренной референдумом 2-3 декабря 1979 г., весь механизм власти находится под полной юрисдикцией истинного имама, поскольку он единолично устанавливает законы, назначает исполнительные и судебные органы, руководит армией и вооружением, приводит в действие финансовую систему. Видимо, здесь сказалось влияние идеи Ибн 'Араби и моллы Садра о духовном развитии главы государства и его отношении к мусульманской общине.

Следует отметить, руководящая роль духовенства – одна из основных особенностей всего государственного механизма исламской республики. Под его контролем находились все звенья этого механизма, и все попытки ослабить эту роль жестко пресекались с помощью приведения в действие самых разнообразных рычагов воздействия, заложенных в самой государственной структуре исламской республики.

Главным центром государственной власти в Иране стал институт «велаят-и факих», пост руководителя страны, который в свое время занимал имам Хомейни. В период же «отсутствия» истинного имама исламскому государству необходима особая форма правления, причем в священных текстах содержится ряд положений, которые могут служить ключом в подходе к данной проблеме. Р. Хомейни выделяет четыре таких положения. Это положение о *фетве*, о совете, о *муджтахиде* и о морали.

1. Положение о фетве. Оно заключается в том, что фетвы тех, кто соответствует условиям вынесения фетвы и достоин того, чтобы выносить решения в соответствии с шариатом, т.е. извлекать из существующих документов и провозглашать исламские постановления, должны выполняться теми, кто не обладает этими достижениями (способностью выносить фетвы).

2. Положение о совете. Если какой-либо вопрос ставится под сомнение, то он выносится на обсуждение для выяснения истины.

3. Положение о муджтахиде (велаят-е факих-е моджтахэд). Кто обладает способностью толковать религиозные основы и первоисточники, отвечает званию муджтахида, тому ислам дарует право руководства над частью имущества и гражданами общества.

4. Положение о морали. Его содержание не раскрывается Р. Хомейни, однако им отмечается, что его разъяснение дается в книге *фикха*.

«Имам является символом общества в качестве атрибута непрерывности», – отмечал А. Банисадр (Banisadr A., 1979:326). Имам не должен выполнять функции правителя. Он является воплощением исламского порядка и символом общества. Он стремится к тому, чтобы исламские принципы воплотились в жизнь.

Следует отметить, идеи исламского правления, при котором мусульманское духовенство будет являться некоей разновидностью исполнительной власти, никогда не преобладали в государствах, где доминировал шиизм. Исламское правление не может означать правительство мол, поскольку основой философии шиизма является

отказ от любых форм правления на том основании, что до пришествия «скрытого имама» любое другое правление может быть только узурпаторским.

Муджтахиды (практикующие *иджтихад*) у шиитов (аш-ши‘а, приверженцы Али) – это люди, которые находятся в прямом контакте с двенадцатым имамом, благодаря своей учености и высоким моральным качествам. *Муджтахиды* обычно выходят из числа «маула» (мулла), составляющих особую касту в шиитской среде. *Муджтахид* – это *мулла* с высоким уровнем религиозного знания. Благодаря этому, а также народной поддержке, он независим от государственной власти. «В отличие от суннитских улемов, – отмечал М. Родинсон, – шиитские молы образуют автономную силу, богатство которых делает их независимыми от государства» (Rodinson M., 1979:19). Для него единственной законной властью является имам Махди. Только с его возвращением в обществе возможны порядок и законность. Иногда *муджтахиды* носят почетный титул «аятоллы» (божий знак), который служит почетным обращением.

Если взглянуть на шиизм исторически, то эта ветвь ислама возникла как религия сопротивления тех регионов и народов, которые добивались освобождения от централизации под эгидой халифата. С точки зрения шиизма, любая светская власть, игнорирующая авторитет имама, находится вне закона. Легитимная власть – это власть имамов. Для шиитов Али и последующие ему имамы – это депозитарии скрытого священного смысла. Кстати сказать, тема скрытого послания в некоторых ответвлениях шиизма (у друзов и исмаилитов) настолько сильна, что отрицается всякая ценность позитивного права, основанного на Коране. В результате шиизм имеет сложную религиозную иерархию (*мулла*, *ходжжат а-ислам*, *аятоллы*). Среди членов простой верующий выбирает своего духовного вождя. Одной из специфических особенностей шиизма является то, что избранный на основе всеобщего согласия аятолла выступает в роли заместителя еще скрытого имама. Другой особенностью для шиизма является культ мучеников. Для него свидетельство мученичества имеет фундаментальное значение и непосредственно связанное с убийством Али в 661 г. В целом же, специфику шиитской доктрины можно выразить в следующих пунктах: гностическая оценка скрытого имама Корана; ожидание возвращения мессии, с которой связывается возрождение и день страшного суда; преданность в отношении наследников Пророка;

расширение рамок возможностей индивидуального человеческого разума по интерпретации священных текстов; культ мученичества; область веры регулируется указаниями Аллаха; экономическая система в исламском государстве должна базироваться на морали.

Обратившись к высказываниям Р. Хомейни, мы увидим, что наилучшей формой государственного устройства в период «отсутствия» истинного имама для него является республика, органы власти которой базируются на священных исламских текстах (Коране, сунне), содержащих основополагающие положения религии. При этом под республикой он подразумевал демократический строй, во главе которого стоит не монарх. Суверенитетом обладает весь народ, который выражает общую волю избрать государственные органы. В исламской республике эти органы должны быть объединены в три группы: 1) группа принятия решений (основанных на шариате); 2) совещательная группа; 3) исполнительная группа. Группа принятия решений представляет собой законодательную власть. В понимании Р. Хомейни, поскольку законы страны должны быть исламскими законами, то группа принятия решений должна извлекать необходимое из Корана и сунны и вводить в исполнение. Группа принятия решений – это своего рода законодательная власть, руководствующаяся религиозными предписаниями. Совещательная группа при разработке и утверждении различных проектов должна опираться на постановления группы принятия решений. Все решения и фетвы являются также исламской программой действий всего мусульманского общества (Хомейни, 1993:5). Если некоторые фетвы могут вызвать разногласия между членами группы принятия решений, то применяется принцип совета. Фетва ставится на обсуждение с привлечением наиболее авторитетных богословов. Если же и среди них не будет единого мнения, то проводится голосование. С целью грамотного решения проблемы могут привлекаться технические специалисты в группу принятия решений и совещательную группу. Совет специалистов будет способствовать тому, что *фетва* не выйдет за рамки исламских канонов, и вместе с тем будет соответствовать современным реалиям. Другой орган – совещательная группа – соответствует современному парламенту. Ее депутаты избираются народом. Данная группа обсуждает и рассматривает различные проекты государственных дел, утверждает их в соответствии с интересами страны и передает исполнительному органу. Не

менее пяти депутатов этой группы должны быть *муджтахидами* и *факихами*, с тем, чтобы все законы утверждались под их контролем и не выходили за рамки исламских предписаний. Их мнение в парламенте является решающим. Третья группа (исполнительная) представляет собой коллегию министров, которые выбираются и назначаются парламентом. В ее обязанности входит назначение лиц на низовые посты, исполнение государственных программ, контроль за теми, кто ответственен за тот или иной участок работы, отдача исполнительных распоряжений.

Р. Хомейни считал, что все работники, начиная от министра и кончая сельским судьей, должны быть обязательно *муджтахидами* и *факихами*. Апеллируя к «великим исламским ценностям», он заявлял, что при исламском строе все будут братьями и равноправными. Между людьми будут господствовать искренность и братство (Хомейни, 1993:11).

Такая ситуация в строительстве государственного аппарата, несмотря на то, что она вроде бы позволяла в достаточно короткие сроки сконцентрировать в руках единого руководства решение вопросов экономического и социального развития послереволюционного Ирана, что отвечало интересам народа, сужала спектром возможностей для построения предпосылок и реализации в дальнейшем политической роли духовенства, сокращая возможные каналы для достижения им своих целей и ограничивая его деятельность рамками духовной сферы. С другой стороны, она содержала в себе опасность развития чрезмерной централизации и централизованной бюрократии в лице духовенства, которая получила возможность самостоятельной деятельности и осуществления своих специфических интересов, что открывало простор для «исламизации» общества.

Свой подход к проблеме собственности на землю Р. Хомейни использовал в первую очередь против шахского режима, на его аграрную политику, которая не учитывала, что земля – это «милость божья и божий дар». При этом его рассуждения строятся по следующей схеме: есть Бог, который создал землю на благо людей, живущих на ней. Исходя из принципа собственности Бога на землю, вся деятельность человека на земле должна осуществляться в предписанных Богом рамках, поскольку после создания ее Бог не отказался от нее, чтобы каждый, кто хочет, взял ее, а кто не хочет, отказался от нее. Вот почему по логике Р. Хомейни и его последователей никто не может быть лишен божественных благ, за ис-

ключением особых случаев, когда пользование этими благами наносит ущерб другим людям и обществу. Таким образом, с одной стороны, земля и весь мир находятся в абсолютной собственности Бога, с другой стороны, земля и ее плоды, в самом широком смысле этого слова, находятся в распоряжении отдельных людей. Бог создал и вручил ее людям. Он разрешил им преобразовывать, приобретать и превращать землю в собственность (при определенных условиях и ограничениях), с тем, чтобы они возделывали и преобразовывали ее себе на пользу, и это разрешение остается в силе и в период отсутствия двенадцатого имама, как по отношению к правоверным, так и «неверным».

Суть подобных рассуждений сводится к тому, чтобы доказать, что человек имеет право пользоваться землей, поскольку до тех пор, пока он ее осваивает, т.е. обрабатывает и приобретает в собственность плоды своих трудов; не препятствует ее освоению другими, которые имеют на нее законные права; уплачивает установленный исламским государством налог. Отсюда логически следует, что приобретенное имущество не является собственностью государства, а находится в личной собственности человека. Но Р. Хомейни делает вывод: земля и окружающий мир делятся на государственную собственность, т.е. не освоенные и не приобретенные никем земли и личную собственность, т.е. освоенные и приобретенные земли, которыми владеют отдельные люди, независимо от того правоверные они или неверные. На основе этих двух видов собственности создается бюджет страны, состоящий из двух частей – государственной собственности, именуемой казной имама, и национальной собственности, являющейся казной мусульман (Hомейни, 1993:14).

В свою очередь, государственную собственность он подразделяет на два вида: собственность, дарованную Богом, и собственность в виде *хумса* (20-процентного мусульманского налога). К первому виду государственной собственности относятся неиспользуемые земли, горы, моря, реки, собственность бывших монархов, земли и имущество, завоеванные у неверных и т.д. Второй вид государственной собственности образуется путем взимания *хумса* с военных трофеев, разработки полезных ископаемых, найденных кладов и т.п., со сделок на землю, заключенных неверными с мусульманами, с любых получаемых доходов. Национальную собственность составляет *закят* – особый вид налога, взимание которого регламентируется исламскими прави-

лами. Потребление всех этих видов собственности осуществляется исламским правительством с целью покрытия расходов на содержание государственного аппарата и удовлетворения нужд населения.

В отличие от Р. Хомейни, другие теоретики и идеологи исламской республики А. Банисадр и И. Язди стремились разработать такую модель исламского общества, в котором основными критериями были бы социальная и экономическая справедливость, межличностная и общественная гармония. А. Банисадр не приемлет отношений, основанных на принципах подчинения и господства, и вводит понятие «положительного и отрицательного баланса». Под «положительным балансом» он подразумевает такую систему отношений, когда сильная страна, или сильная политическая система, или сильный человек стремятся господствовать над другими. В условиях «отрицательного баланса» не существует отношений господства и подчинения. Так как современное общество основывается на принципе силы, то «концентрация власти» в руках отдельных личностей, групп или целых государств дает им возможность господствовать над другими. Концентрация власти ведет к концентрации богатства, а концентрация богатства усиливает концентрацию власти. Он отмечал: «Те, у кого нет богатства, нет и доступа к власти» (Banisadr A., 1979:4).

Принцип «концентрации власти» является, с точки зрения А. Банисадра, универсальным законом развития общества. На основе этого принципа произошло разделение общества на государства, возникли политические, экономические, социальные, идеологические, культурные и религиозные системы. «Концентрация власти» привела к возникновению «политической власти», под которой он подразумевал светское государство, которое по своей сути является антинародным. «Это государство, – писал А. Банисадр, – не признает права народа на определение своей судьбы. Оно вносит расовую, национальную и религиозную разобщенность, манипулирует политикой в собственных интересах, использует национальные богатства для концентрации и развития своей власти» (Banisadr A., 1979:42). Система «концентрации власти» может быть уничтожена только с ликвидацией факторов, порождающих возможность образования очагов власти. «Политической власти» А. Банисадр предлагает противопоставить «монотеистическое (таухидное) общество», в основе которого лежат три основополагающих принци-

па: признание единобожия, право на свободный труд и соответствующее вознаграждение, отказ от применения силы в любых ее формах. Он полагал, что общество, основанное на этих принципах, не будет создавать условия для концентрации власти.

Одним из важнейших моментов «монотеистического общества», с точки зрения А. Банисадра, является вопрос о собственности. Опираясь на каноны ислама, А. Банисадр указывает, что собственность принадлежит Всевышнему. Однако он дает следующее разъяснение: орудия и предметы труда должны находиться в общем пользовании и передаваться из поколения в поколение (Banisadr A., 1979: 142). Собственность передается Всевышним в общее распоряжение всего человечества. Посягательство на собственность – это посягательство на Всевышнего. Если следовать логике А. Банисадра, то человек является только собственником своего труда. Он не может силой приобрести другую собственность или результаты чужого труда. Этим исключается накопление собственности, а, следовательно, и неравенства между людьми. Только через труд человек связывается с Богом. «Таухидное» общество объявляет вне закона любые нетрудовые доходы, поскольку в этом обществе доминирует принцип собственности человека только на свой труд.

Наиболее правильной формой правления и организации экономической деятельности общества А. Банисадр считает имамат, так как он свободен от пороков существующих социально-экономических систем. При этой форме правления люди не являются абсолютными собственниками результатов своего труда. Поэтому человек не может по собственному усмотрению распоряжаться своим трудом и результатами труда. «Поскольку природа и природные ресурсы, находящиеся в распоряжении Бога, ограничены и исходя из того, что цель ислама – освобождение человека от неверия и обращение его в веру, собственность человека на свой труд и результаты труда должна быть ограничена», – считал А. Банисадр (Banisadr A., 1979:273). Другими словами, человек в своей деятельности должен

руководствоваться не только своими личными интересами, но и интересами общества, членом которого он является, и интересами будущих поколений. Поэтому в исламском обществе должна существовать органическая связь между человеком, обществом и Богом. «Связь человека с Богом осуществляется через связь общества с Богом» (Banisadr A., 1979:281). Таухидное общество должно быть свободно от классовых, национальных и иных различий, так как исламская идеология основана на *таухиде*: все перед Богом равны, совершенны и благочестивы. А. Банисадр считал, что ни один закон не может быть принят без учета этого принципа. Исламским обществом должен руководить имам, собственность которого не может быть также абсолютна. У него нет полномочий лишать кого-либо права на труд и результаты труда. Имам не может быть абсолютным собственником земли как предмета труда, он не может лишить кого-либо работать на земле. Все эти и другие ограничения налагаются на имама для того, как считал А. Банисадр, чтобы он не превратился в правительство.

Строительство «тоухидного» общества должно начинаться через признание Бога и ислама в качестве единственных критериев, регулирующих человеческую деятельность и общественные отношения. Для этого, отмечал А. Банисадр, необходимо устранение шахского режима и установление национального порядка, который возвратит независимость страны, поможет избавиться от экономической, политической и культурной зависимости от иностранных государств (Yazdi I., 1979:93).

В целом, разделяя основные идеи А. Банисадра, И. Язди считал, что исламскому обществу должны быть присущи следующие черты. Во-первых, это общество должно быть независимым в экономическом и политическом отношении от внешних сил. Во-вторых, в этом обществе не должно быть «концентрации власти» и насилия. В-третьих, в исламском обществе не должно быть бедности. В-четвертых, в исламском обществе должен господствовать принцип равенства. В-пятых, в этом обществе богатство должно принадлежать всему народу.

Литература

- Fisher M. (1980), *Becoming Mollah: Reflections on Iranian Clerics in a Revolutionary Age* // *Iranian Studies*. – Vol. 13. – Nos 1-4.
 Arjomand S.A. (1980), *The State and Khomeini's Islamic Order* // *Iranian Studies*. – 1980. – Vol. XIII.
 Кузнецова Н. (1986) К вопросу о типологии исламского республиканского режима в Иране // *Исламская Республика Иран*. (1979-1984 гг.). // *Бюллетень IV АН СССР*. – №3 (242). – С. 7-41.

- Базиленко И. (1986), Бехаиты в Исламской Республике Иран // Бюллетень И.В. АН СССР. – № 3 (242). – С. 155-163.
Аятолла Хомейни. (1993) Исламское правление. – Алматы. – С. 29.
Банисадр А. (1979) Джумхури-дзи-ислами. [Исламская Республика]. – Тегеран. – С. 144.
Rodinson M. (1979) Khomeiny ou la primauté du spiritual // Nouvel observateur. – Paris. – 19-25 fevruar. – № 745. – P. 18-19.
Банисадр А. (1979) Исламская экономика (Иктисад-и Таухиди). – Тегеран. – С. 426.
Yazdi I. (1979) Du makala dar bare-ji iktisad-i islami. – Tehran, – P. 62.

References

- Fisher M. (1980), Becoming Mollah: Reflections on Iranian Clerics in a Revolutionary Age // Iranian Studies. – Vol. 13. – Nos 1-4.
Arjomand S.A. (1980), The State and Khomeini's Islamic Order // Iranian Studies. – 1980. – Vol. XIII.
Kuznecova N. (1986), К вопросу о типологии исламского республиканского режима в Иране // Исламская Республика Иран [On the typology of the Islamic Republican regime in Iran // Islamic Republic of Iran] (1979-1984 gg.). – Byulleten' IV AN SSSR.. – №3 (242). – S. 7-41.
Bazilenko I. (1986), Bekhaity v Islamskoj Respublike Iran [Beckhaities in the Islamic Republic of Iran] // Исламская Республика Иран. Byulleten' IV AN SSSR. – № 3 (242). – ss. 155-163.
Ayatolla Homeini. (1993), Islamskoe pravlenie. [Islamic management] – Almaty, – p. 29.
Banisadr A. (1979), Dzhumhuri-ji islami. [Islamic Republic] – Tehran. – p.144.
Rodinson M. (1979), Khomeiny ou la primauté du spiritual // Nouvel observateur. – Paris. – 19-25 fevruar. – № 745. – P. 18-19.
Banisadr A. (1979), Islamskaya ekonomika (Iktisad-i tauhidi). [Islamic economy] Tehran. p.426.
Yazdi I. (1979), Du makala dar bare-ji iktisad-i islami. – Tehran, – p.62.

A.B. Duisekina , **Zh.Y. Ashinova**

Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty, e-mail: janar72@mail.ru

CHINA-KAZAKHSTAN: COOPERATION AND INNOVATION IN EDUCATION AS PART OF THE BELT AND ROAD INITIATIVE

The dynamic economic growth of China, the expansion of trade, the huge demographic potential, the development of innovations and the introduction of new technologies have attracted the attention of politicians and researchers from around the world. A new level of economic integration between Kazakhstan and China requires enhanced cooperation not only in the political, trade, financial sectors, but also, which is no less important, in the field of education and innovation. This is because not only politicians, businessmen, but also ordinary people will join the system of relations in the process of the economic integration of the two countries, with their help joint production and joint products will be created. Implementation of the Belt and Road initiative raises new challenges for Kazakhstan and China's cultural and educational spheres. The goal of the research is to examine the prospects of cooperation and innovation in the field of education within the context of the Belt and Road initiative, identify the main areas of educational cooperation and identify key areas of cooperation between Kazakhstan and China. This article contributes to the sense of the Belt and Road initiative to improve the theory and practice of international cooperation between China and Kazakhstan in the field of education and innovation.

Key words: cooperation, education, Belt and Road initiative, Kazakhstan, China.

А.Б. Дуйсекина, Ж.Е. Ашинова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: janar72@mail.ru

Қытай-Қазақстан: «Белдеу және жол» бастамасы аясында білім беру саласындағы ынтымақтастық және инновация

Қытай Халық Республикасының экономикасының қарқынды дамуы, сауданың өсуі, орасан зор демографиялық әлеуеті, инновациялардың дамуы мен жаңа технологияларды енгізуі әлемнің көптеген саясаткерлері мен зерттеушілерінің назарын аударады. Қазақстан мен Қытай арасындағы экономикалық интеграцияның жаңа деңгейі саяси, сауда-саттық, қаржы саласындағы ғана емес, сонымен қатар білім беру мен инновациялар саласындағы ынтымақтастықты кеңейтуді қажет етеді. Бұл екі елдің экономикалық интеграциясы процесінде тек саясаткерлер, кәсіпкерлер ғана емес, қарапайым адамдар да қарым-қатынас жүйесіне қосыла алатындығына байланысты, олардың бірлескен еңбегімен бірлескен жаңа өнімдер пайда болады. «Белдеу және жол» бастамасын іске асыру барысында екі елдің мәдени және білім беру салалары үшін жаңа міндеттер және мәселелер туғызады. Зерттеудің басты мақсаты «Белдеу және жол» бастамасы аясында білім беру саласындағы ынтымақтастық пен инновациялардың болашағын зерттеу, білім саласындағы ынтымақтастықтың негізгі бағыттарын анықтау және Қазақстан мен Қытай арасындағы келісімдер арқылы инновацияларды енгізудің негізгі жолдарын анықтау. Мақала Қазақстан мен Қытайдың Халық Республикасының «Белдеу және жол» бастамасы аясындағы халықаралық ынтымақтастықтың теориясы мен тәжірибесін түсінуді жақсартуға бағытталған.

Түйін сөздер: ынтымақтастық, білім беру, «Белдеу және жол» бастамасы, Қазақстан, Қытай.

А.Б. Дуйсекина, Ж.Е. Ашинова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: janar72@mail.ru

Китай – Казахстан: сотрудничество и инновации в сфере образования в рамках инициативы «Пояс и путь»

Динамичный экономический рост Китая, расширение торговли, огромный демографический потенциал, развитие инноваций и внедрение новых технологий – все это привлекает внимание политиков и исследователей всего мира. Новый уровень экономической интеграции между Казахстаном и Китаем требует усиления взаимодействия не только в политической, торговой, финансовой сферах, но и, что не менее важно, в сфере образования и инновации. Это связано с тем, что в систему отношений в процессе экономической интеграции двух стран будут вступать

не только политики, бизнесмены, но также и простые люди, руками которых будут создаваться совместные производства и совместная продукция. Реализация инициативы «Пояс и путь» ставит новые задачи для культурной и образовательной сферы обеих стран. Целью данной статьи является изучение перспектив сотрудничества и инноваций в сфере образования в контексте инициативы «Пояс и путь», определение основных направлений сотрудничества в сфере образования и определение ключевых сфер взаимодействия в области инноваций между Казахстаном и Китаем. Статья направлена на улучшение понимания теории и практики международного сотрудничества Казахстана и Китая в рамках инициативы «Пояс и путь».

Ключевые слова: сотрудничество, образование, «Пояс и путь», Казахстан, Китай.

Introduction

The dynamic economic growth of China, the expansion of trade, the huge demographic potential, the development of innovations and the introduction of new technologies have attracted the attention of politicians and researchers from around the world.

The Belt and Road Initiative, launched by the President of PRC Xi Jinping in the first year after taking office on September 7, 2013, at Nazarbayev University, has attracted widespread attention both in China and in other countries include. In a speech entitled “Promote friendship between our peoples and work together to build a bright future”, he announced plans for China to create an economic belt to connect the Chinese market with Central Asia, the Middle East, and Europe (Fengzongxian, 2014). The Belt and Road strategic initiative is closely linked to China’s geographic location and history. From the economic development point of view and the growth of expansion of regional economic cooperation, this is the main motive for China’s policy about all regions, in particular about its neighbors. The Belt and Road initiative, according to the Chinese Government, has the same objectives as the Chinese Dream: Promoting comprehensive and sustainable security in Asia through mutually beneficial cooperation, peaceful settlement of disputes, and partnership growth, harmonious ties among countries. Introduction of cultural exchanges between countries, leading to the joint development of different civilizations. Cooperation and innovation in the field of education are an integral part of the cultural exchange between Kazakhstan and China.

A new level of economic integration between Kazakhstan and China requires enhanced cooperation not only in the political, trade, financial sectors, but also, which is no less important, in the field of education and innovation. This is because not only politicians, businessmen, but also ordinary people will join the system of relations in the process of the economic integration of the two countries,

with their help joint production and joint products will be created.

Implementation of the Belt and Road initiative raises new challenges for Kazakhstan and China’s cultural and educational spheres. This means that economic integration at a new level will require the cultural and educational integration of the two countries. First of all, it is about solving problems related to intercultural communication between the two peoples. This communication should be based on the equality of the cultures included in the communication. Thus, in the framework of international cooperation, a lot of work is done in the field of education. The economic and political interaction between Kazakhstan and China is well studied in world Chinese studies, while cooperation in the field of education still requires research and systematization since this area makes a great contribution to the promotion of China’s interests, values and the development of Chinese influence in the region. An analysis of the available scientific publications reflecting the issues of China to Kazakhstan collaboration in the field of education and innovation allows us to conclude that there is an insufficient scientific elaboration of the topic and the practical absence of generalizing works in this area. Thus, this article is intended to fill the gap in this area. This article contributes to the sense of the Belt and Road initiative to improve the theory and practice of international cooperation between China and Kazakhstan in the field of education and innovation.

Justification of the choice of article and goals

The goal of the research is to examine the prospects of cooperation and innovation in the field of education within the context of the Belt and Road initiative, identify the main areas of educational cooperation and identify key areas of cooperation between Kazakhstan and China.

Scientific research methodology

A systematic approach is defined as a methodological basis for the study, which allows

exploring the integral properties of an object, its structure, and dynamics. Thus, cooperation and innovations in the field of education between China and Kazakhstan are studied as a system of interrelated areas that determine the degree of external cultural and educational interaction between the two countries. For a more detailed study of the problem, general scientific and special methods of historical research were employed for a more detailed study of the question. Among the general scientific methods, the following were applied: analysis and synthesis, with which the relationship between China and Kazakhstan was scientifically studied in the context of the topic and research issue.

Results and discussions

There is an increasing interest in Chinese education among young people in Kazakhstan. Many young people study Chinese to study in China. Several Kazakhstani universities have partnerships with Chinese universities, in the framework of which students from Kazakhstan are trained. Considering statistics, over the past ten years, more and more students from Central Asia from Kazakhstan, receive education in China. According to researchers, the reason for this trend is the low quality of domestic higher and secondary education, as well as the high cost of education. (Sadovskaya Y, 2013). Also, an important factor in this matter is the impressive economic development of China, which many define as a “Chinese miracle”, contributing to the spread of the Chinese language throughout the world. A valuable tool for this proliferation is the Confucius institutions scattered around the world today. Through this, the Chinese language is becoming one of the world languages in the modern world and an important means of global intercultural communication.

The Chinese language is becoming increasingly popular among young people and other parts of the population along with English, and educational grants from the PRC government and Confucius Institutes also contribute to this. Thus, the Chinese language is becoming not only a means of obtaining an education, but also helps in improving the professional level of specialists who are associated with the Chinese economy or other areas of China's activities. By learning the Chinese language, Kazakhstan people today are much better acquainted with China, its people, and culture. Before moving on to the analysis of cooperation and innovation in the field of education between Kazakhstan and China within Belt and Road initiative, it is useful to focus briefly on the characteristics of the education system that currently exists in China.

Education in China has always been of great importance. The Institute of Education is traditionally perceived in Chinese society as one of the highest values, which is why it is not surprising that education was one of the key factors that ensured the existence of the Chinese “economic miracle”. Through the implementation of a long-term state program, the Chinese education system is currently one of the leading and most prestigious in the world.

This fact is determined by the following indicators:

Quantitative. Currently, in the PRC there are about a million educational institutions of various levels and profiles, in which more than 200 million people are studying (N. Baytemirov, 2017:74).

An integrated approach to higher education. There are nine basic universities in the PRC, which are not only educational institutions, but also the largest research centers, each of which implements a certain specialization and cooperates with major companies. Thus, the necessary connection is achieved between education, science, and industrial activity, which, in turn, allows us to realize the key request of post-industrial development, which consists of turning science into the main productive force of society. The result of this approach is the high place of the PRC among the world economies - leaders in the creation and implementation of various nanotechnological industries.

Performance indicators of higher education institutions. Over the past 20 years alone, 20 thousand Doctors of Sciences have received degrees in the country. Currently, 160 thousand postgraduate students are preparing a doctoral thesis (N. Baytemirov, 2017:75).

The implemented system of job placement for high school graduates including foreign citizens.

Thus, the perception of the development experience of the Chinese education system is essential for building an effective economy. Countries participating in integration projects implemented as part of the Belt and Road Initiative are given that opportunity.

It should be noted that for the economy of the Republic of Kazakhstan, improving the educational system based on progressive standards of the PRC is of great importance, considering its negative characteristics. Among them, firstly, an objective reduction in the quality of the provision of education services due to the collapse of the USSR and the socio-economic structural crisis, Secondly, a major weakening of the link between the higher education system and applied science and development, and thirdly, the lack of the requisite teaching materials for

the organization of the educational process relating to the study of advanced technologies characteristic of post-industrial economies.

China's position in the 21st-century international education market is better than Kazakhstan's, so cooperation is promising and important for Kazakhstan. 2003 represented a significant milestone in coordinating and sustaining bilateral cooperation in the field of education. On 3 June 2003, a specific regulatory act was signed in Astana between the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan and the Ministry of Education of the People's Republic of China, which sets out the strategic basis for bilateral cooperation in the field of education-the Education Cooperation Agreement. The signing of this document laid the foundation for the legal consolidation of cooperation in some areas. From 2003 to 2005, to increase the output of joint scientific research and to extend the exchange between the two countries in the field of education, this agreement identified the main areas of cooperation, including the exchange of information on the education system and reforms, the guidance of students from both countries on different exchange programs, cooperation in the study and propagation of the official languages of both nations.

This resolution marked the beginning of an agreement on the mutual recognition of educational documents.

At the current stage, relations between Kazakhstan and China have reached a high level. The legal framework of modern Kazakh-Chinese cooperation in the field of education is developing and improving. Since the early 2000s, the leadership of the two countries has been striving to improve and establish areas of cooperation in education such as student exchanges, as well as support for language study and dissemination Kazakhstan's students are characterized by their high mobility in the world's academic circles, in which over thirty thousand young Kazakhstanis study abroad each year, and China, in effect, at this stage of development is one of the most popular destinations for getting the education. Unfortunately, there are no official statistics on the number of studies Kazakhstanis in China. According to the Kazakh ambassador, there were about 11,2 thousand Kazakh students in Chinese universities in 2014 in China (Interview of the Ambassador). About 700 Kazakhstani students have obtained diplomas from Chinese universities in 2013, he says. Among young Kazakhstanis, the most famous universities are in Beijing, Shanghai, and Urumqi. Students go to the PRC both through the

state line, under the presidential program "Bolashak" to improve the education level of specialists in the republic and at their own expense (mfa.gov.kz). Most of them study the Chinese language and related areas. Humanities are primarily in demand, as well as those related to the oil and gas industry and information technology. (M. Muankyzy, 2013). In China, there are even several Kazakhstani student associations that bring together university students in 9 Chinese cities (Beijing, Shanghai, Guangzhou, Sia Urumqi, Dalian, Wuhan, Xiamen, Zibo). Every year, the attractiveness of China to young Kazakhstanis is growing. This is explained primarily by the accessibility (Chinese universities teach foreigners with any degree of initial training), the relative cheapness of training (as compared to the US and Europe), the good quality of education in PRC (especially in the natural, technical sciences and, of course, in the Chinese language), as well as relative safety and geographical proximity. Based on data from various Chinese and domestic information sources, it is apparent that, relative to universities in the United States or the Russian Federation, there has been a significant increase in Kazakh youth's preferences to join universities in the PRC in recent years. And this applies both to school education, colleges, and universities. Many reasons arouse the interest of Kazakhstan graduates in this area. The activity of China in the Kazakhstani education market is simply amazing. China, where only 2% of the adult population have higher education, positions education in their country as affordable, sometimes even free and most importantly corresponding to the highest world ratings (Akhmetzhanova A., 2012:155). Many scholarships are offered. Announced the possibility of admission without mandatory passing entrance exams as in Kazakhstan. Various discounts for accommodation and the possibility of receiving scholarships from the PRC Government are advertised.

Kazakhstan is also a relatively popular country among Chinese students, as Chinese university entrance exams at state universities in China are quite difficult, so Chinese students are trying to find options abroad, and Kazakhstan is one of them. Chinese students come to Kazakhstan mainly to learn the Russian language, as the Russian language is in high demand in the field of commerce, and the cost of training is lower than in Russia's big cities. In Kazakhstan, the spread of the Chinese language is many times faster than in China the Kazakh language. That depends on a lot of factors. The Chinese language is becoming increasingly popular in the world. China is gaining momentum,

both economically and politically. The picture of a thriving Chinese society is gaining ground. China, with its rich history and far-reaching opportunities, is very attractive to Kazakhstanis, ranging from training to employment, so young Kazakhstanis play an important role in popularizing the language, as Chinese language literacy significantly increases labor market competitiveness (Guangmin Ribao, 2013:5).

The most important and key organization in the propagation of the Chinese language is Confucius Institutes, 5 Confucius Institutes in various parts of the country have already opened in Kazakhstan, these Institutions provide a wide range of services in the learning of the Chinese language, as well study and research grants in China, which helps to increase interest and growth in demand among the youth. Things are much more complicated with the popularization of the Kazakh language in China, although one of Beijing's universities has a department of Kazakh language and literature which develops textbooks for Chinese students to study the Kazakh language, as well as academic studies however due to the narrow specialization and lack of demand on the labor market the Kazakh language in universities is not very common.

Within the framework of international cooperation, as well as to improve the quality of teaching, foreign specialists are involved, native speakers work at different universities. This approach will help increase the competitiveness of domestic higher education in the context of the increasing internationalization of the educational services market, ensuring the influx of foreign students into our universities and reducing the outflow of solvent students abroad. The similar programs are solved by international exchange programs, which make it possible to adopt the best experience of foreign universities and contribute to increasing the prestige of national education. Naturally, a huge number of theoretical and practical issues arise during the implementation of the Belt and Road initiative, which must be addressed in the first place. In our opinion, these issues include, firstly, the construction of roads and the creation of infrastructure to ensure the normal operation of the Belt and Road initiative, secondly, the provision of this transport artery with a network of road maintenance and repair, the construction of gas stations and repair stations for servicing vehicles passing along this highway, thirdly, the construction of numerous hotels for recreation and maintenance of drivers, passengers, and tourists, fourthly, information support for the participants of Belt and road, fifthly, building a

competent logistic connection of huge trade flows, sixth, medical and legal services.

All these issues in the context of the above tasks need scientific understanding and study and, accordingly, the development of scientifically based proposals and recommendations for resolving these issues. In our opinion, for representatives of university science and education, the issues of training the human resources and information support of the Belt and Road initiative are primarily important. There is no doubt that the implementation and maintenance of this initiative will require highly qualified specialists in both traditional and new fields, specialists in a new formation and competencies who can work and think at the level of requirements of this modern and large-scale initiative. Therefore, these tasks require coordination of efforts and resources of educational institutions to service this transport highway. We propose bilateral cooperation between universities located on the Great Silk Road. For example, for institutions that train language specialists, it is primarily important to prepare all kinds of reference books and dictionaries on economics, trade, law, tourism, the service sector, customs and tax laws, guides, atlases, and encyclopedias. It is also quite obvious that the implementation of the Chinese initiative will require coordination of the activities of educational institutions of the countries along the Silk Road, scientifically, human resources, information and other support for this great initiative, affecting the fate of the peoples living in this transport corridor.

The Belt and Road initiative will generate demand for research, primarily, for example, for the development of national logistics systems, which will significantly reduce intercontinental transport costs associated with the movement of resources. Also, an infrastructure of ongoing consultations at the level of experts, scientists, corporate and public administration will have to be created during the implementation of the Belt and Road Initiative, ensuring the development and maintenance of mutual understanding and creating an institutional basis for close cooperation between counties.

In our opinion, the provision of educational, scientific and information services in terms of providing this transport artery with the necessary scientific recommendations and expert opinions is very important for universities and research centers of countries involved in the Chinese Belt and Road initiative. For this, it is primarily important for educational institutions, scientists, expert communities, within the framework of mutually beneficial cooperation, to coordinate and synchronize

the training system, unite efforts to develop scientific problems to ensure the efficient operation of this transport highway, and give the scientific communities of these countries scientifically based expert opinions on the implementation of Belt and Road initiative. Thus, the Belt and Road initiative creates a great demand for science and education.

The activities of the SCO University will play an important role in promoting cooperation between our countries within the context of the Belt and Road Initiative. One of the goals of the organization, according to the Declaration on the Establishment of the SCO, is the development of humanitarian cooperation, in which special attention is given to promoting effective cooperation in the educational area. The education system is one of the key soft power factors, as it is in it that those values are laid which determine the nature of future interaction between SCO's young generation representatives. Higher education institutions play a special role here, which introduces students to the ideals of mutual trust, equality, humanism, the desire for progress, that is, to the "Shanghai spirit" that distinguishes the SCO from other international organizations.

The achievement of the goals is met by the activities of the SCO University, the idea of creating SCO University was proposed in 2007 at the Bishkek summit of the heads of government of the SCO member countries. SCO University has begun to promote wider international cooperation among scientists, teachers, and students. In October 2008, at the second meeting of the SCO member countries 'Ministers of Education in Astana, several documents were signed reflecting countries' shared desire to create a university, as well as confirming the general substance of the SCO University Framework. A new version of the SCO University Concept was adopted at the Third Meeting of Ministers of Education, held in Novosibirsk in 2010, which defined the main areas of preparation (regional studies, energy, nanotechnology, ecology, IT-technologies) and formulated the mission of the University: "The implementation of coordinated training of highly qualified human resources based on agreed innovative educational programs in the specialties of priority interest for the economic social development of the member states of the Shanghai Cooperation Organization" (uni-sco.ru).

The need for these areas is because previously Belt and Road initiative was considered a transport network for the economic development of the Silk Road countries, now the initiative is building up its humanitarian potential and the creation of a digital Silk Road. China is also experiencing the need for

human resources in these areas. So, in mid-April 2017, a 10-year youth development plan for 2016-2025 was published in China, according to which millions of graduates of the PRC high school will be engaged in the development of new strategic sectors of the Chinese industry. The latest revision of the list of these industries was published by the Chinese government in February 2017. In the first place - information technology, then - the production of high-tech equipment, new materials, biotechnology, new energy vehicles, new and renewable energy, energy-saving and environmentally friendly technologies, digital innovations (xinhuanet.com).

In our opinion, the SCO University and the Belt and Road initiative have several complementary points. In the framework of two projects, much attention is paid to international and humanitarian cooperation aimed at educating the young generation, and the educational sphere is a common area of application.

Currently, most of the priority activities of the SCO University are aimed at solving scientific and educational tasks.

Besides, on the agenda of the SCO University is the issue of harmonization of the education systems of the West and the East, the conjugation of the Eurasian educational spaces. The process of establishing the Eurasian academic mobility room, the mutual recognition of qualifications between the European and Asian-Pacific educational areas (L. Efremova, 2010:451).

Conclusions

Significant progress in cooperation in the field of education was achieved between Kazakhstan and China. Fundamental international normative statutory actions have been concluded in the field of educational cooperation a system for student exchange was established and developed; some students are growing steadily. The research we conducted has shown that although bilateral relations between countries in the field of education are growing, Kazakhstan is losing China in this area with its modern education and language programs.

During the implementation of the Chinese Belt and Road initiative, a huge number of theoretical and practical issues naturally arise that need to be addressed first. In our opinion, such issues include, firstly, the construction of roads and the creation of infrastructure to ensure the normal operation of the Belt and Road initiative, secondly, the provision of this transport artery with a network of road maintenance and repair, construction

Mukankyizi M. (2014) Osobennosti obucheniya v vuzah Kitaya. Sayt Radio Azattyik [Features of studying at universities in China] Retrieved from <http://rus.azattyq.org/content/osobennostiobucheniya-v-vuzakh-kitaya/25391067.html>

Ahmetzhanova A.H. (2012). Osobennosti razvitiya malogo i srednego predprinimatelstva KNR [Features of the development of small and medium enterprises of the PRC]. Materialy XXXV nauchno prakticheskoy konferentsii professorsko-prepodavatel'skogo sostava i studentov KazATK, posvyaschennoy 20-letiyu nezavisimosti respubliky Kazahstan. «Industrialno–innovatsionnoe razvitiye transportno-kommunikatsionnogo kompleksa Kazahstana: problemy i perspektivy». Tom IV. – Almaty, – p. 235

Intervyu generalnogo konsula KNR v Almaty DuDeven. Kitayskie studenty v Kazahstane [Chinese students in Kazakhstan] Retrieved from <http://rus.azattyq.org/content/kazahstan-chinesenew-year-in-almaty/24897297.html>

Otchet o mezhdunarodnom sotrudnichestve v oblasti obrazovaniya mezhdunarodnogo instituta yazykov SNG [Report on international cooperation in the field of education of the International Institute of CIS Languages] Retrieved from http://inlang.linguanet.ru/Cis/CisCountries/detail.php?ELEMENT_ID=2629&SHOWALL_1=1

Inostrannyye studenty uchat v Kazahstane russkiy yazyk [Foreign students learn Russian in Kazakhstan] Retrieved from <http://news.gazeta.kz/news/inostrannyestudenty-uchat-v-kazahstane-russkijj-yazyknewsID397505.htm>

Guanmin Zhibao. 25 december 2013. – p. 5.

Intervyu direktora Istituta Konfutsiya S. Koshanovoy [Interview with the director of the Institute of Confucius S. Koshanova] Zhenmin zhibao. 09.09.2013. Retrieved from <http://russian.people.com.cn/31519/8393833.htm> Model Universiteta SCO SCO University model//Retrieved from http://uni-sco.ru/stat/3/stat_3.html

Gossovet TsK KPK «Dolgosrochnyy plan razvitiya molodezhi (2016-2025) [Youth Development Plan] Retrieved from http://news.xinhuanet.com/politics/2017-04/14c_1120806695.htm

Safronova, E.I. (2015). Tekushchaya i perspektivnaya rol gumanitarnogo sotrudnichestva v dele razvitiya [Current and future role of humanitarian cooperation in development]// Materialy mezhdunarodnoy konferentsii «Perspektivy razvitiya SCO s točki zreniya natsionalnyih interesov Rossii», 25 march, 2015. – IDV RAN, – pp. 115-120.

Efremova L.I. (2010). Novyye shagi na puti razvitiya Universiteta SCO [New steps towards the development of the SCO University]// Federalnyy spravochnik. – #1. – p. 449-451.

Д. Жекенов , С. Джакубаева , М. Азнабакиева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: duman.zhekenov@gmail.com

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ЖҮЙЕСІНДЕГІ ДАҒДАРЫС ЖӘНЕ ЖАҢА ӘЛЕМДІК ТӘРТІП: ҚЫТАЙ ДӘУІРІ

Халықаралық қатынастарда соңғы уақыттарда қалыптасып отырған жағдай әлемдік тәртіп мәселесін қайта қарау керектігін күн тәртібіне қойып отыр. Халықаралық қатынастардағы жаңа тәртіптің бәрі ірі соғыстар, экономикалық дағдарыстар мен ұзаққа созылған күштер арасындағы тартыстардан шаршаған кезде, жалпы адамзаттың көп бөлігіне ортақ келісімдерге келу негізінде орнаған еді. Бірақ, COVID-19 ешкім күтпеген жаңа сценарий ұсынып отыр. Әрине, коронавирус пандемиясы да соғыс, биологиялық соғыс деген алып-қашпа көзқарастарды айтып жүргендер жеткілікті. Бірақ бұл көзқарастың әлі де болса еш ғылыми негізі жоқ. Пандемиядан кейінгі уақытта әлемдік тәртіпке көп өзгерістер келетіндігін барлығымыз мойындап отырмыз. Бірақ, жаңа әлемдік тәртіптің ендігі көшбасшысы кім? Бұл сұрақтың жауабына байланысты әр түрлі көзқарастар жеткілікті, бірақ бір нәрсе анық – ешбір мемлекет заманның жаңа сын-қатерлеріне жалғыз өзі төтеп бере алмайды. Барлық мемлекеттер бірлесе жұмыс атқаруы керек. Дегенмен, Қытай Халық Республикасы сияқты «сыртқы саясаттағы негізгі ұстанымы ешкіммен одақтаспау» болып келетін мемлекеттердің ендігі қадамдары қандай болмақ?

Халықаралық қатынастардағы орын алып отырған экономикалық дағдарысты зерделеуде объективтілік принципі, халықаралық қатынастарды зерттеудің теориялық-әдістемелік негізі ретінде жүйелік тәсілі, мемлекеттердің сыртқы саяси-экономикалық қатынастарын зерттеуге бағытталған тарихи-сараптамалық әдіс пайдаланылды.

Түйін сөздер: жаңа әлемдік тәртіп, әлемдік дағдарыс, COVID-19, Қытай Халық Республикасы, Батыс-Шығыс бәсекелестігі.

D. Zhekenov, S. Jakubayeva, M. Aznabakiyeva

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: duman.zhekenov@gmail.com

Crisis in the system of international relations and the new world order: the Chinese age

The article is dedicated to determine the new challenges in the context of crisis in international relations system and to find out the new world order. According to the opinion of researchers the strengthening of one powerful state leads to the retreating of another. But this process is necessarily regulated by political, economic and even military conflicts, as a result, a new world order will be established and its leader will be determined. But COVID-19 offers a new scenario that no one expected. Of course, there are those who say that the coronavirus pandemic is a war, a biological war. However, this view still has no scientific basis. That is, the legitimacy of the above-mentioned world order is violated. It is not surprisingly that in the aftermath of the pandemic there will be many changes in the world order. But who will be the new leader of the new world order? There are a lot of predictions to that question, but one fact is clear, there is no country, that can win this fight on its own. This virus doesn't spare anyone, all states must work together to win this epidemic.

The principle of objectivity in the study of the current economic crisis in international relations, the systematic approach to the study of international relations as a theoretical and methodological basis, the historical-analytical method aimed at studying the foreign policy and economic relations of states, the diversity of data and information required the use of sorting methods.

Key words: New World Order, World Crisis, COVID-19, People's Republic of China, West-East Competition.

Д. Жекенов, С. Джакубаева, М. Азнабакиева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: duman.zhekenov@gmail.com

Кризис в системе международных отношений и новый мировой порядок: эпоха Китая

Ситуация, сложившаяся в международных отношениях, в последнее время ставит на повестку дня вопрос о необходимости пересмотра мирового порядка. Весь новый порядок в международных отношениях был основан на достижении общего соглашения с большинством человечества, уставшего от крупных войн, экономических кризисов и затяжной борьбы за власть. Однако COVID-19 предлагает новый сценарий, которого никто не ожидал. Конечно, есть те, кто считает, что пандемия коронавируса – это война, биологическая война. Но до сих пор нет научной основы этого высказывания. Мы все признаем, что после пандемии в мировом порядке произойдет много изменений. Но кто является новым лидером нового мирового порядка? Существует много разных взглядов на ответ на этот вопрос, но ясно одно – ни одно государство в одиночку не может противостоять новым вызовам нашего времени. Все государства должны работать вместе. Однако какими будут следующие шаги таких стран, как Китайская Народная Республика, чей «главный принцип во внешней политике – ни с кем не вступать в союз»?

При изучении экономического кризиса в международных отношениях были использованы принцип объективности, системный подход как теоретико-методологическая основа для изучения международных отношений, историко-аналитический метод, направленный на изучение внешнеполитических и экономических отношений государств.

Ключевые слова: новый мировой порядок, мировой кризис, COVID-19, Китайская Народная Республика, конкуренция Запад-Восток.

Кіріспе

Халықаралық қатынастардағы жаңа тәртіптің бәрі ірі соғыстар, экономикалық дағдарыстар мен ұзаққа созылған күштер арасындағы тартыстардан шаршаған кезде, жалпы адамзаттың көп бөлігіне ортақ (бірақ уақытша) келісімдерге келу негізінде орнаған еді. Отыз жылдық соғыстан кейін, Вестфаль бейбіт келісімінен кейін, Вена конгресінен кейін, Ялта келісімінен кейін дәл осы тарихи заңдылық қайталанып отырды.

1945 жылдан бері халықаралық тәртіпте құқықтық негізде үлкен өзгеріс бола қойған жоқ. Әрине биполярлы әлем 1991 жылы Кеңестер Одағы ыдырағаннан кейін бірполярлыққа ауысты. Американың жалғыз көшбасшылық дәуірі басталды. Шындығында Америка дәуірі 1945 жылы II дүние жүзілік соғыстан пайдамен шыққан жалғыз мемлекет болған күннен басталған еді. Содан бері әлемдік тәртіп мәселесіне қатысты пікір білдірген саясаткерлер мен сарапшылардың барлығы дерлік әлемдік тәртіп өзгеруі үшін соғыс (экономикалық, әскери, мәдени т.б.) болуы міндетті деп келген еді.

Кез келген ірілі-ұсақты мемлекеттердің тарих сахнасында ертелі-кеш өмір сүруі, өз артына өзіне лайықты өркениет қалдырады деген сөз. Ұлы империялар мен алпауыттар (державалар) жалпы адамзат өркениетінің даму жолына тікелей әсер ететіндігі сөзсіз. Алпауыт мемлекеттердің бірі күшейіп, екіншісі сәйкесінше әлсіреп, тіпті та-

рих сахнасынан жойылып отыратындығы заңдылық. Бірақ, Imad Fawzi Shueibi атты ғалымның пікірі бойынша Ұлы империялық мемлекеттің қартаюынан жойылмайды. Империяның орнында әлсіз, тіпті кішкене ғана мемлекет қалса да, сол ұлттың, сол империя құрған мемлекет тұрғындары ұрпақтарының санасында, өмір сүру ұстанымдарында эмпирикалық ойлау сақталады және қолайлы жағдай туа қалған жағдайда қайта жаңғырады деген көзқарас білдіреді. Осы аргументтерді айта келіп автор, Қытай мен Ресей сияқты мемлекеттердің XX ғасыр соңында әлемдік сахнада өз ықпалдарын жоғалтуы уақытша екендігін және XXI ғасыр басында осы мемлекеттер қайта күш алуына қолайлы жағдайлар қалыптасып келеді дегенді айтады. Оған қоса, Америка дәуірінің аяқталып келе жатқандығын алға тартады. Әлемдік тәртіп мәселесінде осы екі мемлекет міндетті түрде араласуы керек деген ұстанымын жеткізген. Ұлттық кодтың сақталатындығына біз де келісеміз. Бірақ аталған автор, Қытай мен Ресей Федерациясын ғана осындай мемлекеттердің қатарына жатқызуына өз қарсылығымызды да білдіргіміз келеді. Егер, эмпирикалық ойлау ұлт санасында сақталатын болса, Ұлы Түрік қағанаты, Монғол империясы, Алтын Орда мемлекетінің мұрагерлерінде де осы сана сақталады деген сөз. Тек бұл мемлекеттердің мұрагерлерінде эмпирикалық ойлау санасының оянуына қолайлы саяси жағдайдың уақытысы келмеген болар.

Бұл автор да белгілі-бір қуатты мемлекеттің күшеюі, екіншісінің кері шегінуіне әкеледі. Бірақ бұл үдеріс (процесс) міндетті түрде, саяси-экономикалық тіпті әскери қақтығыстар нәтижесінде реттеледі. Нәтижесінде жаңа әлемдік тәртіп орнайды және оның көшбасшысы анықталады деген пікір білдіреді (Мақаланың 2012 жылы, яғни қазіргі COVID-19 пандемиясының әсерінен туып отырған жаһандық экономикалық дағдарыстан көп бұрын жарық көргендігін ескерткіміз келеді). Бірақ, COVID-19 ешкім күтпеген жаңа сценарий ұсынып отыр. Әрине, коронавирус пандемиясы да соғыс, биологиялық соғыс деген алып-қашпа көзқарастарды айтып жүргендер жеткілікті. Бірақ бұл көзқарастың әлі де болса еш ғылыми негізі жоқ. Яғни, жоғарыда айтқан әлемдік тәртіп орнатудың заңдылығы бұзылып отыр. Пандемиядан кейінгі уақытта әлемдік тәртіпке көп өзгерістер келетіндігін барлығымыз мойындап отырмыз. Бірақ, жаңа әлемдік тәртіптің ендігі көшбасшысы кім?

Зерттелу деңгейі

Коронавирус басталғалы бері google-да ең көп терілген сөздер осы тақырыпқа қатысты. Бұхаралық ақпарат құралдарының бәрі үздіксіз осы оқиға туралы жарыса жазуда. Пандемия басталған алғашқы уақыттарда ақпараттар тек қанша адам жұқтырды, қанша адам жазылды, қанша адам қайтыс болды деген сипатта еді. Пандемиямен күрес бір күндік, бір апталық немесе бір айлық емес екендігін түсінгелі бері ақпараттар легі пандемиядан келетін шығындар мен экономикалық дағдарыстар туралы жаза бастады.

Халықаралық қатынастар саласының мамандары да алғашқы үрей кезеңінен өтіп, сапалы сараптамалық мақалалар жазуға кірісті. Дегенмен, тақырыпқа қатысты кешенді зерттеулер жоқ. Себебі түсінікті. Әлі де болса бұл дағдарыстың соңы көрінген жоқ, қалыптасқан жүйелер қалай өзгертіндігі де толықтай түсінікті емес. Сондықтан тақырыпты терең зерттелген деп айта алмайтынымыз түсінікті. Дегенмен, The Guardian, El Pais, CNN, Bloomberg Business, Euronews сияқты беделді басылымдарда ықпалды саясаткерлер мен сарапшылардың пікірлері мен сарапшылардың кішігірім мақалалары жариялана бастады.

Гарвард Университетінің халықаралық қатынастар теоретигі Стивен Уолт, Қытай пандемия нәтижесінде табысқа жетуі мүмкін екендігін мойындайды. Өзінің Foreign Policy журналына

берген сұхбатында: «Коронавирус әлемнің геосаяси орталығын Батыстан Шығысқа ауысуын тездетеді. Оңтүстік Корея, Сингапур сияқты мемлекеттер, демократиялық басқару формасын сақтай отырып, жақсы жетістіктерге жетті. Қытай тез арада өзінің алғашқы қателіктерінен сабақ ала білді. Ал Еуропалық елдер мен АҚШ-тың қадамдары, жалпы пандемияның соңғы нәтижесі Батыс әлемінің халықаралық ықпалын қатты әлсіретуі мүмкін», – деген пікір білдірген (Walt, 2020). Сонымен қатар, Түркиялық саясаттанушы-эксперт Онер Синан Гюзалдың «The New World Order after the coronavirus» (Güzaltan, 2020) атты мақаласында, тәуелсіз халықаралық сарапшылар мен саясаткерлер өздерінің пікірлерін жариялайтын UWI платформасында жарияланған «The World after coronavirus: the new Chinese century» (The world..., 2020) мақалада, The Guardian басылымының дипломатиялық баспа хатшысы Патрик Уинтоурдың «Coronavirus: who will be winners and losers in new world order?» (Wintour, 2020) атты мақаласында тақырыбымызға қатысты ерекше көзқарастар бар.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Халықаралық қатынастар жүйесінде басталып келе жатқан түбегейлі өзгерістерді талдау және мүмкін болатын бағыттарын анықтау мақаланың негізгі мақсаты болып табылады. Бірақ біздің нысанамыз тек коронавирус нәтижесіндегі дағдарыс қана емес, осы уақытқа дейін де саясаткерлер арасында қызу талқыланып жүрген Жаңа әлемдік тәртіп мәселесі болғандықтан, дағдарысқа дейінгі осы тақырыпқа сараптама жасаған бірнеше ғалымдардың да пікірлерін саралауға тырыстық. Жаңа әлемдік тәртіп толықтай өзгермесе де, оған өзгерістердің керек екендігі көптен бері саясаткерлер мен саясаттанушылар арасында айтылып жүрген мәселе.

2019 жылы мамыр айында Ресей ғылым академиясының ғылыми қызметкері Қытай жаңа әлемдік тәртіп орнату жолында қарқынды жұмыс істеуде деген көзқарас білдірген еді. Негізгі аргументтерінің бірі қытайдың тұрақты экономикалық даму әлеуеті және әлемнің барлық жерлерінде қытайдың экономикалық ықпалының артуы, қытай инвестициясына тәуелді мемлекеттер қатарының көбеюі дегенге саяды. Сонымен қатар, 2008-2009 жылдары болған әлемдік экономикалық дағдарыстан қиналмай, керісінше дағдарыс жағдайын жаңа мүмкіндіктерге айналдыра білгенін алға тартады. Бұл уақытта автор COVID-19 пандемиясы туралы, оның

нәтижесіндегі саяси және экономикалық дағдарыстар туралы тіпті де болжай алмаған еді. Сонда да автор Қытай экономикалық дамудың жаңа рельсіне нық тұрды және Халықаралық экономикалық қатынастардың орталығы Қытай болатын жүйе құрып келе жатқандығын айта келіп, негізгі кемшілікті Қытай билігі әлі де болса әлемдік экономиканың орталығы болу (*Grand strategy of being the economic center of the World*) рөліндегі өзінің нақты стратегиялық жоспары жоқ екендігін айтады (Лексютина, 2019).

Қытайдың Жаңа әлемдік тәртіп жүйесіндегі орны туралы жаһанның барлық саясаттанушылардың зерттеулерінде айтылып келеді. Әрине, көптеген батыстық ғалымдар Қытай әлі де болса жаһандық көшбасшы болуға дайын емес деген пікірде. Бірақ, Қытайды көшбасшы көретін және өздерінің зерттеулерінде оны дәлелдеуге түрлі дәйектер көрсететін сарапшылар тобы да жоқ емес. Мәселен бұлардың қатарында, Даниэль Вагнер (Wagner, 2019), Надеже Ролланд (Rollund, 2020), Венгрия қорғаныс министрі Эндре Еценази (Szénási, 2019) сияқты танымал тұлғалар бар.

Мақаланы жазу барысында алдымызға төмендегідей міндеттер қойып отырмыз:

Пандемия әсерінен көрініс беріп отырған Еуропалық Одақ ішіндегі саяси және экономикалық дағдарыстарды талдау;

Қытай Халық Республикасы мен Америка Құрама Штаттарының пандемиямен күрес жолындағы нәтижелерін салыстыра отырып, олардың мемлекеттік басқару формаларындағы ерекшеліктердің дағдарыспен күреске әсерін бағалау;

Пандемияның Қазақстан Республикасына әсері және Қазақстанның алдындағы қиыншылықтар мен мүмкіндіктерді анықтау.

Теориялық-методологиялық базасы

Мемлекеттің сыртқы саясаты мен халықаралық сахнада ең алдымен өз ұлттық мүдделерін басшылыққа ала отырып іс-әрекет жасайтын ҚХР-дың қазіргі жаһандық тәртіп орнатуға ұмтылысын зерттеу барысында саяси-реализм немесе неореализм теориясы қолданылды. Алдыңғы буын қытай басшылары мемлекеттерді халықаралық саясаттың негізі ретінде қарастыру концепциясын сақтап қалған еді. Саяси-реализм немесе неореализм теорияларын қолдану барысында, осы теорияны жақтаушы, АҚШ-тың қытайға ең алғаш ресми сапармен барған президенті Р. Никсон заманынан бері американ ұлттық қауіпсіздік қызметінде кеңесші қызметін,

одан бері де көптеген АҚШ президенттерінің сыртқы саясаттағы идеологы қызметін атқарған, бейбітшілік үшін Нобель сыйлығының иегері Генри Киссенджердің «World order» (Kissinger, 2015) және «On China» (Kissinger, 2012) атты еңбектеріндегі теориялық тұжырымдамаларды, З. Бжезинскийдің «Ұлы шахмат тақтасы» (Brzezinski, 1998) атты еңбегіндегі теориялық ұстанымдарды мақаланы жазуда негізгі басшылыққа алдық. Жоғарыда аталған екі ғалымның көрсетілген кешенді еңбектерімен қатар, соңғы кездерде жарияланған мақалалары біздің мақаламызға тікелей қатысты теориялық көзқарастарға толы. Мәселен З. Бжезинскийдің ең соңғы «How To Address Strategic Insecurity In A Turbulent Age» атты мақаласында, Жаңа әлемдік тәртіпте АҚШ, ҚХР және РФ бірлесіп, өзара қақтығыстардан бас тарта отырып, тең дәрежеде қимылдау керек», – деген пікір білдіреді (Brzezinski, 2017). Ал біз осы мақаламызды жазуға кіріскенде, Генри Киссенджер өзінің «The Coronavirus Pandemic Will Forever Alter the World Order» атты мақаласын жариялап, өзінің пандемиядан кейінгі әлемдік тәртіптің толықтай өзгеретіндігі туралы пікірін білдірді (Kissinger, 2020). Саясаттың «ұлы құрылысшысы» бұл жолғы мақаласында, Қытай туралы бірде-бір сөз қозғамайды. Ешбір мемлекет, тіпті АҚШ жеке өзінің қуаты арқылы бұл күреспен жеңіске жете алмайды. Барлық мемлекеттер бұл індетпен күрес жолында бірігіп қимылдауы керек.

Халықаралық қатынастардағы орын алып отырған экономикалық дағдарысты зерделеуде объективтілік принципі, Халықаралық қатынастарды зерттеудің теориялық-әдістемелік негізі ретінде жүйелік тәсілі, мемлекеттердің сыртқы саяси-экономикалық қатынастарын зерттеуге бағытталған тарихи-сараптамалық әдіс пайдаланылса, зерттеу тақырыбына қатысты деректер мен ақпараттардың сан қырлылығы сыни тұрғыдан талдау, жинақтау және сұрыптау әдістерін қолдануды қажет етті. Аталған әдістер жинақталған мәліметтерді жүйелі пайдалануға, ақпараттарды өзара салыстыру арқылы шынайылық деңгейін арттыруға көмектесті. Мерзімді басылымдардағы ақпараттарды талдауға, авторлардың көзқарастарын бағалауға, баспасөз беттерінде соңғы қалыптасқан пікірлерді жүйелеуге бақылау әдісі көмектесті. Сол сияқты мемлекет басшыларының ресми баяндамаларын, қоғам қайраткерлерінің БАҚ беттеріндегі сұхбаттарын және мемлекетаралық, халықаралық, аймақтық келісім-шарттарды саралауда контент-анализ әдісі қолданылды.

Ойталқы және нәтижелер

Еуропалық дағдарыс. Коронавирус әлемдік тәртіптің көп әлсіз тұстарын көрсетіп берді. Еуропа өзінің біртұтас емес екендіктері туралы айта бастады. Барлық басқа аймақтарға көптеген жылдардан бері үлгі ретінде насихатталып келген, еуропалық интеграция дәрменсіздігін, мәселені еуропалық деңгейде тұтастай шешуге қауқарсыз екендігін көрсетті. Сербия Президенті Vučić's өз сөзінде «Еуропалық біртұтастық (солидарность) тек қағаз жүзінде өмір сүреді деп ресми мәлімдеді. Сонымен қатар, әлемдік тәртіптің қазіргі көшбасшысы АҚШ-ты сынға ала келіп, Сербия жалғыз Қытай Халық Республикасынан көмек алып отырғандығын, сол үшін, өз атынан және Сербия халқының атынан Қытайға шексіз алғысын жеткізген болатын (Walt, 2020).

Еуропалық Одақтың мүшесі Италия пандемиямен күресіп жатқанда, Еуро Одаққа мүше басқа мемлекеттің басшылары және Еуро Одақтың ресми басшылары мәселені шешумен кешенді айналысуды емес, өз мемлекеттерін қалай қорғап қаламыз деген мәселеге бастарын қатырды. Италияға алғаш көрсетілген ірі көлемдегі гуманитарлық көмек Қытай Халық Республикасынан келді. Қытай бұл ретте тек медициналық керек-жарақтар мен материалдық көмектен басқа өз дәрігерлерін де көмек ретінде Италияға жіберді. Италия халқы ҚХР көмегіне құрмет ретінде көптеген қалаларындағы пәтерлердің терезелерінде Қытайдың туын бірнеше күн іліп қойды (Wagner, 2019).

Коронавирус Италиядан шығып тұтас Еуропаны шарппи бастағанда ғана пандемиямен күресті бірлесіп жасау керектігі талқылана бастағанымен, әлі де болса нақты шешуші шешімдер қолға алынған жоқ. Мемлекеттер жеке-жеке ұлттық мемлекет ретінде, еуропалық интеграцияға дейінгі кездегідей, әркім өз қиыншылығымен өз әлінше күресуге көшті. Бұл Еуропалық Одақтың терең дағдарыста екендігін нақты көрсетіп берді.

Халықаралық және аймақтық ұйымдар да мұндай қауіп-қатермен күресте тиімсіз болып шықты. БҰҰ төрағасы А. Гутерриш пандемия адамзаттың ортақ жауы, жеңіске тек бірігіп күрескенде жетеміз деген мәлімдемелерін жасап жатқандығына карамастан, нақты көзге көрінетін қадамдар жоқ. The Guardian басылымдарының бірінде БҰҰ Бас хатшысының пікірін былай деп береді: «Әлемдік ірі державалар арасындағы қатынас дәл бүгінгі күнге дейін осындай мейірімсіз күйде болмаған еді. COVID-19 біздің алдымызға екі жол ұсынып тұр. Не біз шыны-

мен толықтай біртұтас жүйеге айналамыз, не біз жеңілеміз» (Wagner, 2019).

АҚШ Президенті өз сұхбаттарының бірінде, Twitter парақшасында АҚШ Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымына жыл сайын комақты қаржы аударатындығын, ал ДСҰ өз кезегінде аударылған қаржыға сәйкес жұмыс жасамай отырғандығын айтып, ДСҰ жұмысын сынға алды. ДСҰ өз қаражаттарына және басқа да мемлекеттердің қаражаттарына істелген істерге ашық есеп беруін және пандемиямен күресте нақты пайдалы қадамдарды күтетіндігін мәлімдеді (Trump, 2020). Яғни, коронавирус халықаралық және аймақтық ұйымдардың да жаңа қауіп-қатерлермен күрес жолында тиімсіз екендігін көрсетті. Барлық ұйымдар пандемиядан кейін өздерінің құрылымдары мен мақсаттарын, қызметтерін толықтай реформалау керектігі түсінікті болды.

Кейбір сарапшылардың пікірінше, COVID-19 пандемиясынан қатты зардап шеккен мемлекеттерде ұсақ қақтығыстар орын алады және бірнеше жылдарға созылатын тұрақсыздықтар басталады. Ең қызығы, бұл мемлекеттер Батыс Еуропаның жетекші мемлекеттері болуы мүмкін. Пандемия нәтижесінде болатын экономикалық дағдарыстан шығу үшін бұл мемлекеттерге Жаңа қалыптасқан (бәлкім жаңа келбетке ауысқан) әлемдік көшбасшылардан көмек керек болады. Танымал сарапшылардың көпшілігі бірінші кезекте Батыс Еуропаның экономикасына көмекке келетін мемлекет ретінде Қытай Халық Республикасын көреді. Олардың мұндай көзқараста болуына Қытайдың Пандемиямен күрестегі жетістіктері, басқа мемлекеттерге көрсетіп отырған гуманитарлық көмектері әсер етіп отырғандығы сөзсіз.

Еуропалық геосаяси эксперттердің тағы бір тобының көзқарастары бойынша, пандемия Жаһандық көшбасшылықтың бәсеке алаңына айналды. Қай мемлекет тиімді, жемісті жұмыс атқарады, сол мемлекеттің беделі арта түседі. Халықаралық қатынастардың жүйесінде «глобализм» болса, еуропалық мемлекеттер бірігіп күресу керек. Егер ұлттық суверенитет басымдылық алатын болса, біз жеке-жеке қорғанып, көршіміздің қалай қиналып жатқанын тек бақылап қана отырамыз. Өкінішке орай, пандемиямен күрестің алғашқы кезеңі екінші сценарийді көрсетіп отыр (Wagner, 2019).

Тағы бір анық айқындалған мәселе, АҚШ пен Еуропалық Одақ арақатынасына салқын түсуі. Еуропалық көптеген еңбек демалысындағы саясаткерлердің әлеуметтік парақшаларында

Еуропаның досы делінген АҚШ қайда? – қысқа сыни пікірлер жариялануда. Әрине, қос тарап бір-біріне деген көңіл толмаушылықтарын ресми мәлімдемегендерімен, қалыптасып отырған жағдайдан АҚШ пен ЕО арасынан алшақтап бара жатқандығын нақты көруге болады. Бұл да болса Қытайдың өз ықпалын Еуропа аймағында бекіте түсуіне қосымша қолайлылық тудыратын фактор. Соңғы уақыттары тиімділігі сынға алынып, астарынан саяси-экспансиялық әрекеттер қарастырыла бастаған қытайлық «Бір Белдеу – Бір Жол» халықаралық жобасынан қайта жандануына да тараптардың барлығы мүдделі.

Қытайлық мүмкіншілік. Коронавирус алғаш тіркелген Ухань қаласы орналасқан Хубей провинциясында 65 млн-ға жуық халық тұрады. Яғни, Еуропадағы қатты зардап шеккен Италияның жалпы халық санымен шамалас. 1,5 млрд-қа жуық халқы бар және тығыз орналасқан ҚХР бұл қиыншылықпен күресте шынымен таң қаларлық нәтижелерге қол жеткізді. Әрине, Қытай жоғары билігі коронавирус шығындарын бірнеше есе азайтып көрсетіп отыруы да мүмкін. Ондай пікірді АҚШ президенті де бірнеше мәрте айтқан болатын. Бірақ сол алпауыт АҚШ-тың өзі ҚХР-дан вируспен күреске қарсы көмек алғанын мәлімдеп, Д. Трамп ресми мәлімдемесінде Си Цзиньпинге алғысын білдірді.

Біз келтірген дәйектердің барлығы халықаралық қатынастардың жаһанданулық (глобалистік) формуласына қайта қарау керектігін көрсетті. Мемлекеттік басқарудың ұлттық суверенитетке басымдылық берілетін формасының тиімді жерлерін көрсетті. ҚХР, Жапония, Оңтүстік Корея сияқты пандемия алғаш қарқынды тараған мемлекеттер ең бірінші кезекте мемлекеттік басқару формаларының ерекшелігі арқасында тез арада күресте жеңіске жетті. 2020 жылдан бастап, осы Азиялық мемлекеттер, әсіресе Қытай тек қана әлемнің экономикалық орталығы ғана емес, құндылықтар қазығына айналады деген пікірлер айтыла бастады. Қытай сияқты қимылдаған мемлекеттер тірі қалады (Those who behave like a China will survive).

Көпшілік қазірдің өзінде Шығыс әлемінің жеңіске жеткендігін айтып жатыр. Германияда қызмет атқаратын корейлық танымал философ Бьонг Чул Хан өзінің «El Pais» басылымында жарияланған мақаласында, бұл індетпен күресте жеңімпаздар ретінде, Жапония, Оңтүстік Корея, Тайвань, Сингапур сияқты Азиялық мемлекеттерді атайды. Жеңіске жетудің негізгі себебін, бұл мемлекет халықтарының дәстүрлі танымдары мен мемлекеттік басқару жүйесінен

іздейді. Еуропалықтарға қарағанда Азиялықтар наразылықтан гөрі тыныштықты жақсы көреді және Еуропалықтарға қарағанда мемлекеттік билікке (қандай формада болмасын) көбірек сенеді. Сонымен қатар, Азияда пандемиямен тек вирусологтар, эпидемиологтар, медицина қызметкерлері ғана емес, компьютерлік ғылымдар, ақпараттық технология мамандары да өте тиімді күресуде деген пікір білдіреді. «Қытай IT саласындағы өзінің халықаралық беделін тағы бір сатыға көтерді» (Нап, 2020)

Индияның Ашока университетінің профессоры Шившанкар Менон: «Шынайы демократия бар жерде ғана жақсы нәтижелер бар. Ондай мемлекеттер Оңтүстік Корея мен Сингапур», – деп пікір білдіріп, Еуропалық елдердің демократиялық басқару жүйесін қатты сынға алып, оны популизмге толы әлсіз басқару жүйесі деп сынға алады.

Америкалық танымал геосаясаткер Франсэс Фукуяма: «Пандемия кесірінен туындаған дағдарыспен күрес жолындағы маңызды нәрсе мемлекет басқару жүйесі емес, мемлекеттің мүмкіншілігі, әлеуеті. Ең маңызды фактор халықтың мемлекеттік билікке деген сенімінде» – екендігін айтады (Wagner, 2019).

Азиялық халықтардың менталитеті қиын кезде орталық билікке сенгіш және соның жолында адал қызмет еткіш келеді (мемлекеттік билік қандай формада болмасын). Жалғыз ғана мысал, Қытайда коронавируспен ауырған Жапония азаматы өз еліне қайтудан саналы түрде бас тартқан. Негізгі мақсаты жаман вирусты өз еліне тасымалдауға жол бермеу.

Сонымен, Шығыс елдері Жаһандық жаңа тәртіп мәселесінде жеңіске жетсе, ол мемлекеттердің қатарында жалғыз Қытай Халық Республикасы емес, Жапония, Оңтүстік Корея және бірқатар Азиялық барыстар болуы мүмкін. Бірақ, Қытайдан басқасы экономикасы қанша айтқанмен экспортқа тәуелді мемлекеттер. Егер, Батыс елдеріндегі дағдарыс ұзаққа созылып, нәтижесінде экономика қатты зардап шегетін болса, дағдарыстың экономикалық толқыны Батыс елдерімен экономикасы тығыз байланысты бұл мемлекеттер де экономикалық дағдарыспен бетпе-бет келетіні сөзсіз. Ал Қытай экономикасы әлемдік елдермен өзара тәуелді екендігіне қарамастан, бұл елдің экономикасы экспорттан гөрі импортқа негізделген. 2008-2009 жылдары болған халықаралық экономикалық дағдарыс кезінде, дағдарыстан мүмкіншілік жасай білген бірден-бір мемлекет Қытай Халық Республикасы.

Әрине, пандемияны таратушы мемлекет ретінде Қытайды ресми кінәлайтын және ол үшін Қытай мемлекеті жауапты болуы керек дейтіндер де бар. ЕО COVID-19-бен күрес жолында әлі де болса біріге алатынына сенетіндер де аз емес. Бірақ, Қытай осы бір сәтті пайдаланып, «Денсаулық Жібек жолы» (Health Silk Road) жобасын қолға алды. «Бір Белдеу – Бір Жол» жобасын Қытай экспансиясы деп білетін қаншама саясаткерлер, экономистер, тіпті жоғары лауазымды тұлғалар болғанына карамастан, қазір бірде-бір мемлекет Қытайдан келетін медициналық тауарлардан бас тарта алмайды. Қытай қазірдің өзінде 6-ақ күнде N95 маскасын шығаратын фабрика салып, халықаралық маска саласының монополисіне айналып үлгерді. Алпауыт АҚШ-тың өзі бұл өнімдерді сатып алып отыр. Оған қоса, Қытайдың гуманитарлық көмектері оның «Health Silk Road» (HSR) жобасын іске асыруға, Еуропадағы Қытайдың жағымды имиджін қалыптастыруға жұмыс жасап жатыр.

Наурыз айының ортасында Қытай басшысы Си Цзиньпин мен Италия премьер министрі Джозеппе Конте арасындағы телефон арқылы болған сұхбат барысында Қытай басшысы «HSR» жобасын іске асыруға ниетті екендігін жеткізді. ЕО-ның пандемиямен күрес жолындағы әрекеттерін қатаң сынға алатын, Д. Конте өз кезегінде бұл бастаманы толықтай қолдайтындығын жеткізген еді (China news, 2020).

АҚШ-тың жаһандық сандық когнитивті стратегі, жасанды интеллект саласының сарапшысы Марк Миневич: «Егер біз қазір нақты қадамдарға көшпесек, Қытай көшбасшылығындағы Жаңа әлемдік тәртіп жақын арада толық орнайды», – деген пікір білдіреді (Minevich, 2020). Сарапшы, АҚШ өзінің барлық өндірістік қуатын, Қытайдан АҚШ қайтару керек; АҚШ Қытайдың жаңа көшбасшы болуына ашық қарсы тұруы керек. Қытай өзі жасаған дағдарыстан өзі құтқарушы ретінде Ғаламдық көшбасшылыққа ие болуы әділетсіз деп біледі.

Қорытынды

Қытайдың әлемнің экономикалық орталығы тіпті доноры болуы әлемге және Қазақстан Республикасына не береді?

1. Қытайдың жаһандық көшбасшылыққа қол жеткізуі бірінші кезекте көптен бері талқыланып келе жатқан әлемнің орталығының Батыстан Шығысқа ауысу үрдісін біржолата аяқтайды. Әрине, бұл оқиға бірден бола қояды

деу қиын. Себебі, мақала жазу барысында көз жеткізгеніміздей, батыстық саясаткерлер мен саясаттанушылардың әлі де болса көп бөлігі мұнымен келіспейді және Батыс әлемінің өркениет орталығы болып қала беретініне сенеді немесе солай боларын білсе де, олай болғанын қаламайды. Ал бұлай бола қалған жағдайда, Шығыс мемлекеттері өзара қатынастардағы құқықтық нормаларды халықаралық және аймақтық ұйымдардың көмегімен тез арада реттеуі керек. Тағы бір қоса кететіні жайт, Қытайдың көшбасшылығы бұл аймақтағы Ресей Федерациясына ұнай қоймайтындықтан, Азия аймағында жаңа бәсекелестік міндетті түрде жаңа келбетке енетін болады.

2. Мүмкін болатын экономикалық орталық бізге географиялық тұрғыда жақын орналасатын болады. Бұл өз кезегінде өзінің Орталық Азия мемлекеттері үшін жаңа мүмкіншіліктер кезеңін ашатыны анық.

3. Қытай өзінің экономикалық ықпал ету территориясының қауіпсіздігі мен тұрақтылығы үшін Қазақстан сияқты аймақтық маңызы бар деп табылатын мемлекеттермен жақсы, стратегиялық қатынаста болуға мүдделі болады. Бұл дегеніңіз, жаңа экономикалық бірлескен жобалар, жаңа инвестициялар, жаңа жоғары деңгейдегі стратегиялық ұзақмерзімді келісім шарттар.

4. Қытай экономикалық орталық болған жағдайда, Қытаймен әртүрлі (саяси, сауда-экономикалық, т.б.) қатынастарда халықаралық қатынастардың ірі Батыстық ойыншылары Қытайға көрші әрі геосаяси маңызды аймақтарға өз ықпалдарын арттыруға, сол арқылы белгілі-бір саяси ойындарға ықпал етуге тырысады. Бұл дегеніңіз, Батыстық мемлекеттер де Қазақстан сияқты Қытайға көрші және экономикалық ортақ жобалары бар мемлекеттермен жақсы қарым-қатынастарда болуға мүдделі болады.

4.1. Осы ретте, біздің мемлекет үшін қолайлы саяси кезеңнің пайда болғандығын пайдалана отырып, Қазақстан мен Қытай арасында үлкен стратегиялық мемлекеттік деңгейдегі келісім-шарттарға қол қоюға, Қазақстан мен Қытай арасында бір жақты шешіліп келген, кейбір түйінді мәселелерді шешуге, тіпті Қытаймен стратегиялық одақтас болу (Әрине, қытай сыртқы саясат ұстанымында Қытай билігі белгілі бір мемлекетпен одақтас болуға қарсы, бірақ бұл қатып қалған мәңгілік принцип емес) мүмкіншіліктері туады. Яғни, Қазақстан өзінің Халықаралық сахнада мойындалған көпвекторлы бейбітсүйгіш, бітімгер келбетін сақтай отырып, Сыртқы саясатты жаңа кезеңге көтеруге болады.

4.2. Халықаралық қатынастардың мүмкін болатын мұндай қолайлы ауа райы Қазақстан үшін тағы бір артықшылық бере алады. Қытаймен экономикалық тығыз қатынас орнатқан Еуропалық мемлекеттер үшін, Қазақстан тек қана транзиттік аймақ емес, сенімді стратегиялық серіктес деңгейіне көтеріле алады. Біріншіден, Қазақстанның сыртқы саясат ұстанымдары; екіншіден, Қазақстанда қалыптастып отырған тұрақтылық пен тиімді инвестициялық қолайлылығы, үшіншіден, Қазақстанның экономикалық әлеуеті (шикізаттық әрине) Батыстық мемлекеттердің Орталық Азия аймағында Қазақстанды таңдауы үшін маңызды факторлар екендігі сөзсіз.

Дегенмен, Шығыс әлемі үшін де, Қазақстан үшін де мүмкін болатын қауіп-қатерлер де жоқ емес. *Біріншіден*, Батыс әлемі бұл үдеріске оңайлықпен көне қоймайды. Яғни, мүмкіндігінше бұл үдерісті тоқтатуға, тым болмаса кешеуілдетуге жабылып күш жұмсайтыны анық. Бұл дегеніңіз, егер Шығыс әлемі

өзара бірліктерін сақтай алмаған жағдайда, аймақта тұрақсыздық пен қақтығыстарға жол ашу. *Екіншіден*, әлемде де Орталық Азияда да Қытай экспансиясы мәселесі бар. Қытайдың «Бір Белдеу – Бір Жол» халықаралық жобасын көптеген елдер экономикалық экспансия ретінде қарайды. Әрине оған себептері де жоқ емес. Мәселен, Орталық Азия мемлекеттерінің ішкі экономикасында Қытай компанияларының үлесінің күн санап артуы, жергілікті кәсіпкерлердің де, тіпті қарапайым халықтың да санасына «Қытайдан келетін қауіп» көзқарасын тудырып отырғаны анық. Ал бұған қоса, Қытайдың әлемдік деңгейдегі экономикалық ықпалы одан ары күшеюі, қытайдың экспансиялық саясатын іске асыруға қосымша мүмкіндіктер беретіндігі сөзсіз.

Қалай дегенмен де, коронавирустан кейінгі әлем сөзсіз басқа күйге өзгереді. Адамзат үшін өмір сүру құндылықтары, мемлекеттер үшін басқару құндылықтары, халықаралық қатынас үшін әлемдік тәртіп мәселелері қайта қаралады. *(жалғасы бар....)*

Әдебиеттер

- Yana Lexyutin (2019), China creates a new world order // <https://vz.ru/opinions/2019/5/13/977330.html>
- Stephen M. Walt (2020), The United States Can Still Win the Coronavirus Pandemic// <https://foreignpolicy.com/2020/04/03/united-states-can-still-win-coronavirus-pandemic-power/>
- Onur Sinan Güzaltan (2020), The New World Order after the coronavirus// <https://uwidata.com/9654-the-new-world-order-after-the-coronavirus/>
- The World after coronavirus: The new Chinese century (2020), // <https://uwidata.com/8871-the-world-after-coronavirus-the-new-chinese-century/United World International>
- Patrick Wintour (2020), Coronavirus: who will be winners and losers in new world order?// <https://www.theguardian.com/world/2020/apr/11/coronavirus-who-will-be-winners-and-losers-in-new-world-order>
- Daniel Wagner (2019), China's new world order. Xi wants to guarantee supremacy of China throughout this century and beyond// <https://www.sundayguardianlive.com/world/chinas-new-world-order>
- Nadège Rolland (2020), China's Vision for a New World Order. NBR Special Report no. 83
- Endre Szénási (2020), The US-China Trade War and the Emerging New World Order// https://www.researchgate.net/publication/333614088_The_US-China_Trade_War_and_the_Emerging_New_World_Order/link/5cf6d85892851c4dd029ebb3/download
- Henry Kissinger (2015), World Order. Penguin Books. Reprint edition. 432 p.
- Henry Kissinger (2012), On China. Penguin Books. Reprint edition. 624 p.
- Zbigniew Brzezinski (1998), The Grand Chessboard: American Primacy And Its Geostrategic Imperatives. 223 p.
- Zbigniew Brzezinski (2017), How to address strategic insecurity in a turbulent age// https://www.huffpost.com/entry/us-china-russia-relations_b_586955db4b0de3a08f8e3e0?section=us_world
- Henry Kissinger (2020), The Coronavirus Pandemic Will Forever Alter the World Order// <https://www.wsj.com/articles/the-coronavirus-pandemic-will-forever-alter-the-world-order-11585953005>
- Donald Trump (2020), Trump Criticizes WHO And Threatens To Pull U.S. Funding// <https://www.npr.org/sections/coronavirus-liveupdates/2020/04/07/82924>
- Byung-Chul Han (2020), La emergencia viral y el mundo de mañana// <https://elpais.com/ideas/2020-03-21/la-emergencia-viral-y-el-mundo-de-manana-byung-chul-han-el-filosofo-surcoreano-que-piensa-desde-berlin.html>
- Chinanews (2020), President Xi Jinping Talked with Italian Prime Minister Giuseppe Conte over the Phone // https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/zxxx_662805/t1756887.shtml
- Mark Minevich (2020), China use coronavirus to pave the way to a new world order?// <https://thehill.com/opinion/international/490816-can-china-use-coronavirus-to-pave-the-way-to-a-new-world-order>

Ф.Т. Жумажанова Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: Farahanum@mail.ru

ТӘУЕЛСІЗДІКТІҢ АЛҒАШҚЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ДІНИ ЗЕРТТЕУЛЕР

Кез келген ұлттың мәдениеті мен әдебиетінің өзіндік өсу, қалыптасу жолы және өзіне тән даму жолдарының ерекшеліктері болады. Сол сияқты қазақ әдебиеті де қоғамдағы дәстүрлі діни наным-сенімдермен тығыз байланыста дамыды. Ұлттық әдебиетіміздің діни-сеніммен тығыз байланысы халық болып қалыптасқан кезден бастап, Кеңес өкіметі құрылған жылдарға дейін жалғасып келді. Қазақ әдебиетінің кеңестік дәуірінде көркем шығармаларда ислами көріністерін нақты ашып көрсету мүмкіндігі болған жоқ. Қазақ елі дербестік алғаннан кейінгі уақыт талабы, замана ағымы осы кезге дейін тарих тереңінде қалған рухани мұраларымыздың барлығын қазіргі ұрпақ игілігіне жаратудың мезгілі жеткендігін дәлелдеді. Мақалада Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында көпшіліктің пайдалануына берілген зерттеу еңбектердің қазақ халқының аз уақыттың ішінде ислам діні туралы сауат ашуына басты негіз болған зерттеулер жайында қарастырылып, қазіргі замандағы діни әдебиет бұрынғы кезеңдердегі діни әдебиеттен біршама өзгеше екендігі ашып көрсетіледі және ол зерттеулерге талдау жасалады. Сонымен қатар, автор Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы діни зерттеу еңбектердің бірнешеуін қарастырады.

Түйін сөздер: наным-сенім, салт дәстүр, ислам діні, діни зерттеу, әдеби мұра, діни құндылықтар.

F.T. Zhumazhanova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: Farahanum@mail.ru

Religious research in the first years of independence

The culture and literature of each nation are characterized by its own “path” of growth, the method of formation and characteristics of development. The Kazakh literature was no exception, accordingly, it was closely developed with the traditional religious beliefs of the Kazakh society. The close connection of our national literature with religion almost began from the moment of the formation of the Kazakh people and included the period of Soviet power. After gaining independence, Kazakhstan faced the task of reviving the rich spiritual heritage of the Kazakh people. The article discusses materials that have become available to the public only after independence. With the independence of the state, the Kazakh people began to gradually revive the religion that was banned during the years of Soviet power and thus gradually returned to Islam. In addition, the author included in this study several religious works prepared in the early years of independence.

Key words: beliefs, customs, Islam, religious studies, literary heritage, religious values.

Ф.Т. Жумажанова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: Farahanum@mail.ru

Религиозные исследования в первые годы независимости

Культуре и литературе каждой нации характерны свой «путь» роста, способ формирования и особенности развития. Казахская литература не стала исключением и соответственно тесно развивалась с традиционными религиозными верованиями казахского общества. Тесная связь нашей национальной литературы с религией практически началась с момента формирования народа и включила в себя и период советской власти. После обретения независимости перед Казахстаном встала задача возродить богатое духовное наследие казахского народа. В статье рассматриваются материалы, ставшие доступными для общественности только после независимости. С независимостью государства казахский народ начал постепенно возрождать религию, запрещенную в годы советской власти и таким образом поэтапно возвращался к исламу. Кроме того, автор включил в настоящее исследование несколько работ религиозного характера, подготовленных в первые годы независимости.

Ключевые слова: верования, обычаи, ислам, религиоведение, литературное наследие, религиозные ценности.

Кіріспе

XX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси, әлеуметтік жағдайлар туралы ұлттық ғалымдар көптеген ғылыми-зерттеу жұмыстарын жасаған. Әрине, ол ғылыми еңбектерде діни ағартушылық ағымдағы ақындардың, қайраткерлердің көзқарастарына азды-көпті пікірлер айтылып, тұшымды тұжырымдар өз дәрежесінде айтылмады. Ол түсінікті де, себебі кеңес өкіметі орнаған сәттен дін мәдени өмірімізден шеттетіліп, діни-ағартушылар қудалана бастады, олардың еңбектерін халық игілігіне пайдалануға тыйым салынды, халықты атеистік тәрбиемен қамту жетпіс жыл бойы үзбей жалғастырылды. Сондықтан да өз халқының ой-санасына әсер еткен көптеген қайраткерлердің еңбегіне бір жақты баға берілді. Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін жариялаған күннен бастап, өзінің бұрынғы өткен тарихын, дінін, әдет-ғұрпын, рухани байлықтарын қайта қарап, олардың шынайы болмысын жаңа көзқараспен зерделеуді ғана емес, қоғам мен болашақ ұрпақтың кәдесіне жарату жағдайын ескере зерттеуге ден қойды. Әр түрлі ғылым салалары белгілі дәрежеде теориялық және практикалық тұрғыда сараланып жатқанда, қазақ әдебиеттану ғылымының алдында да әр-алуан өзекті мәселелер бой көтерді. Бүгінгі рухани мұраларымызды қайта сараптан өткізу кезеңінде қазақ әдебиеттану ғылымында теориялық, әдістемелік, тарихи мәселелерді зерттеу мәселесі алдыңғы кезекке шықты. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін кеңес империясының тоталитарлық идеялогиясы салдарынан ұзақ жылдар бір жақты бұрмаланып келген әдебиет пен мәдениетіміздің белгісіз беттеріне үңілу мүмкіндігі туды. Аталған тақырыпқа байланысты зерттеу жұмыстарын жазған Халифа Алтай, Ә. Дербісәлі, М. Бұлұтай, Қ. Жолдыбай, Н. Өсерұлы және т.б. әдебиетші, дінтанушы ғалымдардың еңбектерінде дін мәселелеріне толымды талдау жасалғанын баса айтуға болады. Еліміз тәуелсіздік алғаннан бері ислам дініне ерекше көңіл бөлініп отыр деп айтуға болады. Осы салада ерекше еңбек етіп жүргендердің бірі ф.ғ.д., профессор Ә. Дербісәлі. Шығыстанушы ғалымның бұл жолдағы еңбегінің нәтижелі болуының өзі оның түркі тектес халықтар мәдениеті мен әдебиетін жан-жақты білуінде деуге болады. Бүгінгі таңда тек қана тыныштықты, бейбітшілікті мұрат ететін ең жас ислам дінінің бүгіні мен болашағы туралы сан-алуан сауалдардың тұрғаны мәлім. Кеңестік дәуірде жалпы дін атаулыға қарсы жүргізілген күрес бүгінгі таңда да күшеймесе

бәсеңдемегені тарихтан белгілі. Тәуелсіздік алғаннан бергі жылдардың ішінде бұл еңбектердің қатары күн санап толығып отырғаны анық. Оның бір мысалы ретінде дінтанушылар М. Исаұлы мен Қ. Жолдыбайұлының «Ислам ғылымхалы», Қ. Жолдыбайұлының «Ақиқат шуағы» атты еңбектерін ерекше атауға болады. Осы авторлардың аталған еңбектері тәуелсіз қазақ елінің дінтану ғылымына қосылған зор үлес. Себебі «Ислам ғылымхалын» XIX ғасырдағы Ы. Алтынсарин мен Ш. Құдайбердіұлы еңбектерінің және Халифа Алтайдың жоғарыда сөз болған «Ғылымхалының» заңды жалғасы деп қабылдауға болады.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Қазақ әдебиетінің көркемдік көкжиегінің кеңеюіне үлес қосқан руханият көзінің бірі Ислам діні екені белгілі. Ұлттық әдебиетіміздің көркемдік даму процесінде араб әлемінен келген діни шығармалармен молығып, синтезделу үлгілерін зерделеп, ғылыми-теориялық бағасын беру – қазақ әдебиеттану ғылымы мен шығыстану ғылымы үшін өте *өзекті* мәселе деп білеміз. Мақаланың *зерттеу нысаны* болып тәуелсіздік алған жылдардағы жалпы діни еңбектер болса, ал *зерттеу пәні* ретінде тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында көпшіліктің пайдалануына берілген бірқатар зерттеу еңбектердің қазақ халқының аз уақыттың ішінде ислам діні туралы сауат ашуына басты негіз болған зерттеулер болып табылады. Зерттеуіміздің *мақсаты* болған, тәуелсіздік алған жылдардағы жалпы діни еңбектерді зерделеу үшін келесі *міндеттер* қойылды:

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдардағы жалпы діни зерттеу еңбектерді саралау, әлеуметтік, мәдени, рухани болмысын зерделеу; діни салаға арналып жазылған зерттеу еңбектерді зерделеу;

Салыстырмалы талдау негізінде қазіргі замандағы діни зерттеу әдебиет бұрынғы кезеңдердегі діни әдебиеттен біршама өзгеше екендігін көрсету;

Қазіргі заманғы Ұлттық әдебиетімізде Ислам дінінің көрініс табуымен рухани мәдениетіміздің өркендеу тарихындағы зерттеу еңбектердің көркемдік даму сипаттарын айқындау.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Зерттеу барысында келесі *әдістер* қолданылды: талдау, тәуелсіздік алған жылдардағы жалпы діни еңбектерді талдау үшін нақты тарихи әдіс және тәуелсіздік алғашқы жылдардағы діни зерттеулер мен кейінгі еңбектердің тақырыптамасын

салыстыру үшін салыстырмалы-салғастырмалы әдіс, ғылыми зерттеу жүргізудегі негізгі әдіс-тәсілдер қолданылды.

Зерттеу барысында келесі *материалдар* қолданылды: Аталған тақырыпқа байланысты зерттеу жұмыстарын жазған Халифа Алтай, Ә. Дербісәлі, Ғ. Есім, М. Бұлұтай, Н. Өсерұлы және т.б. әдебиетші, дінтанушы ғалымдардың еңбектері және жас дінтанушылар М. Исаұлы мен Қ. Жолдыбайұлының «Ислам ғылымхалы», Қ. Жолдыбайұлының «Ақиқат шуағы» атты еңбектері.

Нәтижелер мен Талқылаулар

Тәуелсіздік кезеңнен бастап діни зерттеу еңбектерді сөз ететін болсақ, бірінші көзге түсетін аса құнды еңбек – «Құран Кәрімнің» Халифа Алтайдың аударуымен қазақ тілінде сөйлеуі. Араб-парсы, шағатай тілдерін жаппай бұқара білмегендіктен, кеңестік дәуір тұсында орыс кириллицасына көшкендіктен Құран Кәрімді жүргізіп оқитындар тек шығыстанушылар ғана болып қалғаны мәлім. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында көпшіліктің пайдалануына берілген бұл еңбек қазақ халқының аз уақыттың ішінде ислам діні туралы сауат ашуына басты негіз болды. Фатиха сүресінен кейін Құран Кәрім туралы мынадай мағлұмат берілген: «Құран кәрім, негізінен алты түрлі күрделі маңызды қамтиды: 1 – Алланың барлығы, бірлігі, 2 – Пайғамбарлық, 3 – Құлшылық, 4 – Қиямет, 5 – Бұларға сенушілердің жәйі, 6 – Сенбеушілердің жағдайы, соңғы екеуі көбінесе қисса түрінде келеді... Қорыта айтқанда Құран Кәрімнің әр аяты немесе сүресі, осы алты түрлі негізгі маңызбен тікелей не жанай түрде ұштасып отырады. Сондықтан Фатиха сүресіне: «Үммүл Құран» делінген. Уаллаһу ағлам...», – делінген (Құран Кәрім, 1991:1). Яғни, дін мұсылман қауымы Құран Кәрімнің не екендігінен бірінші беттен-ақ хабардар болады.

Халифа Алтайдың осы саладағы келесі атқарған үлкен шаруасы – қазақ тілінде шыққан шариғат пен парызды түсіндіретін кітаптары. 1991 жылы Істанбұлда шыққан Мехмет Сойменнің «Ғылымхал» атты кітабын Халифа Алтай өңдеп, толықтырып қазақшаға аударды. Бұл кітаптың бірінші бөлімінде Мұхаммед пайғамбар мен Құран Кәрімде аттары аталған 25 пайғамбар және Ғұзайыр, Лұқпан, Зұлқарнайн сынды пайғамбарлығына қайшылығы бар үш кісі туралы мағлұмат берілген. Екінші бөлім исламның бес ірге тасын түсіндіруге арналған. Автор бес уақыт

намаз бен жаназа туралы толық мағлұмат берген. Сондай-ақ дәретті қалай алу, ер адам мен әйел адамдардың намазға қалай тұруы сынды әрбір детальға ерекше көңіл бөлу арқылы намазды жанадан үйреніп жүргендерге мол мағлұмат берілген. Үшінші бөлімде Ыбырай, Шәкәрімдер сөз еткен исламдағы ахлақ туралы, яғни жақсы мінез-құлықтар туралы таратыла сөз болған. Бұл бөлімде Аллаға, Пайғамбарға, өзімізге, үй-іші және жақындарымызға, семьяны құрағандардың бір-біріне, ерлі-зайыптылардың арасындағы бір-біріне, әке-шешенің балаларына, балалардың әкешелеріне, туыстардың бір-біріне, ағайын-туғандардың бір-біріне, елімізге, жұртымызға, бүкіл адам атаулыға байланысты міндеттеріміз жан-жақты түсіндірілген. Мұндай исламның шарттарын жан-жақты түсіндіретін кітаптардың тоқсаныншы жылдары қазақ халқына ауадай қажет болғаны тарихтан мәлім. Ендеше бұл еңбектер сол тұстағы қазақ халқының діни сауатын ашуға бірден-бір көмекшілік қызметтер атқарды.

Бұл салада Халифа Алтай халықаралық Ислам қайырымдылық қоры қаншама шараларды іске асырды. Осы қордың дайындауымен «Мұсылманның рухани тірегі» атты кітап негізгі үш бөлімнен тұрады. Кітаптың алғы сөзінде мұсылманның рухани тіректері түсіндіріледі. «Сындағы сыр» атты бөлімде Құран Кәрімнен мысалдар келтіре отырып, күллі мұсылман қауымды Алланың ақ жолына шақырады.

«Аса қамқор – ар-Рахман құлдарының сипаттары» атты екінші бөлімде он екі сипат түсіндіріледі: «Аса қамқор – ар-рахманның құлы болуды қалаған әрбір мұсылман өз дегеніне ықыласпен және Аллаһтың көмегі арқылы жете алады. Құранның бірқатар сүрелерінде осындай адамдардың кейбір сипаттары берілген. Мысал «Фурқан» сүресінің соңында он екі сипат пен ерекшеліктер аталып өткен» (Құран Кәрім, 1991:35), – дейді де соларға жеке-жеке тоқталады. Олар: сыпайылық, бейбітшілік, Аллаһқа құлшылық, Аллаһтан кешірім сұрап тәубаға келу, қанағатшылдық немесе ысырап жасамау, сараңдық етпеу, Аллаһтан медет сұрау, адам өлтірмеу, зинақорлық жасамау, өтірік айтпау, уақытты ұтымды пайдалану, сәждеге жығылу, бақыт пен имандылық тілеу сынды мәселелерді қамтиды.

«Пайғамбарымыз (с.а.у) мінез-құлықтары» атты бөлімде автор Мұхаммед пайғамбардың Алла жолындағы ақ жолы мен өнегелі мінез-құлықтарын күллі мұсылманға үлгі етеді. Өтірік айтпау, біреуді мазақ етпеу, қызғаншақтық жасамау, өсек айтпау, біреуге жала жаппау, бос

сөзділіктен сақ болу, ешкімге өкпелемеу, жетім-жесірлерге қайырымдылық жасау, мейірімді болу, тірі жанға қиянат жасамау, күш көрсетпеу, әлімжеттік жасамау, әдептілік, ізеттілік, қайырымдылық, тазалық, еңбеккерлік, адам баласын кем санамау сынды пайғамбардың ерекше мінездерін атап, олар туралы мағлұмат береді де мынадай тұжырым жасайды: «Әрине, сіздерге хазірет Пайғамбарымыздың тамаша үлгілі мінездерінен бірнеше мысал беруге тырыстық. Егер екі дүниеміздің де рахат, бақытты болуын қаласақ, өнегелерін әдеттеніп, машық қылуымыз шарт, істегендерін орындап, істемегендерін мейлінше аулақ болып, өзімізді тежеуге тиіспіз. Біз Пайғамбарымыздың жолын қуып, көркем мінездерін басшылыққа алып, өзімізге үлгі етіп, сүннетін ұстап, ізімен жүруге әбден тырысуымыз қажет» (Құран Кәрім, 1991:59). Автор Пайғамбардың мінезін күллі мұсылманға өнеге ете отырып, әрбір иманды адамның осындай болуын ұстанды. Мұның өзі жүрегінде сәулесі бар иманды жандарға жол көрсетер бағдаршамның қызметін атқарып келе жатқаны өмір шындығы.

Жаратушының бар екендігіне иланған адамдар оның бұйырған және тыйым салған нәрселерін де білу керек. Осындай оқу-әдістемелік құралдардың қатарын толтыратын тағы бір еңбек – Абдусамат Махаттың «Әл-Фикһ» кітабы. Автор кітаптың кіріспесінде: «Біз мұсылман болғанымыз үшін Аллаһ Тағаланың әмірлерін біліп, оларды орындауға міндеттіміз. Өйткені, Ақырет күні Жаратушымыз алдында тұрғанымызда Ол біздің араб, қазақ немесе өзбек болғанымызды емес, ең алдымен біздің қаншалықты дәрежеде иман келтіріп, құлшылық қылғанымызды есепке алады», – дей келіп, намаз, дәрет, ораза және құрбандық үкімдері туралы толық мағлұмат беруге тырысады (Абдусамат Махат, 2002:3). Аллаһ Тағаланың бар екендігін мойындай білген, Оның жалғыз екендігіне иман келтірген әрбір мұсылман ер жеткен соң фикһ ғылымын үйренуге міндетті екендігін айтып келеді де оны былай түсіндіреді: «(фикһ) сөзінің:

1. Тілдік мағынасы: дәл, дұрыс білу;

2. Шарғи мағынасы: нақты дәлелдерге сүйене отырып, амалдарға қатысты шариғат үкімдерін айқындау – деген ұғымын білдіреді» (Абдусамат Махат, 2002:9). Фикһ ғылымы халалды харамнан, дұрысты бұрыстан айыруды үйрету арқылы мәңгілік бақыт құшуды үйретеді. Яғни, бұл дүние мен Ақыретте Аллаһ тағаланың ризашылығын алған адам ғана мәңгілік бақыт құша алады. Ендеше бұл кітап – сол мәңгілік бақытқа жету

жолдарын нанымды түрде түсіндіре білетін еңбек. Автор аталған еңбекте Фикһ ғылымының артықшылығын жақсылыққа ұмтылу, игілікті істер жасаумен түсіндіреді. Пайғамбарымыз (с.а.у) сүннәтін орындау үшін дінге қайшы істерден сақтану керектігіне аса мән берілген. Ғибадат Аллаһ тағалаға ғана жасалатындығын айта келіп, Исламда ғибадат үш жолмен орындалатындығына тоқталады:

1 – денемен. Мысалы, намаз оқу, ораза тұту.

2 – малмен. Мысалы, зекет, садақа беру.

3 – дене мен малмен. Мысалы, қажылыққа бару.

Бұл кітапта осы айтылғандар бүге-шігесіне дейін қарастырылған. «Аллаһ Тағалаға иман келтіргеннен кейін, ғибадаттың ең абзалы – намаз. Исламның бірінші негізі Аллаһтың барлығы мен жалғыздығына иман келтіру болса, екіншісі – намаз», – деп келеді де намаздың бірінші шарты тазалыққа тоқталады. Тазалық дегенде намаз оқитын адамның денесі, киімі, намаз оқитын жері түгел дерлік таза болу керек деген мақсатта қандай жағдайда дәрет бұзылатындығын санамалап көрсетеді. Адам денесін сумен тазалайтын болсақ, сол судың қандай жағдайда таза болып есептелетініне көңіл аударады: «Аз суға нәжіс түсіп немесе ит, тағы басқа еті харам хайуанның ауызы тисе, оның түсі немесе дәмі айнымаса да лас деп есептеледі» (Абдусамат Махат, 2002:35). Аллаһ Тағала дәрет алуды Маида сүресінің 6 аятында парыз еткен:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَوْ عَلَى سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ

«Ей, мұминдер! Намазға тұрсаңдар жүздеріңді және шынтақтарға дейін қолдарыңды жуыңдар. Бастарыңа мәсіх тартыңдар және тобықтарыңа дейін аяқтарыңды жуыңдар. Аллаһ Тағала сендерге ауыртпашылық қаламайды. Бірақ, сендерді тазартуды, сондай-ақ сендерге нығметтерін толық беруді қалайды. Мүмкін сендер шүкіршілік етерсіңдер!», – десе, Пайғамбарымыз Мухаммад (с.а.у): «Дәретсіз намаз және харамнан табылған ақшадан садақа қабыл етілмейді», – деген» (Құдайбердіұлы Шәкәрім, 1993:42) сынды сүрелерден аяттар келтіре отырып оның мәнін түсіндіреді. Осылайша автор мұсылманның бес парызын жан-жақты аша білген. Ислам дінінің

ішкі сырына үңіліп, ондағы заңдылықтарды түсіндіретін мұндай оқулықтар көпшілік бұқараға аудай қажет.

Тәуелсіздік алғаннан бергі жылдардың ішінде бұл еңбектердің қатары күн санап толығып отырғаны анық. Оның бір мысалы ретінде дінтанушылар М. Исаұлы мен Қ. Жолдыбайұлының «Ислам ғылымхалы», Қ. Жолдыбайұлының «Ақиқат шуағы» атты еңбектерін ерекше атауға болады. Осы авторлардың аталған еңбектері тәуелсіз қазақ елінің дінтану ғылымына қосылған зор үлес. Себебі «Ислам ғылымхалын» ХІХ ғасырдағы Ы. Алтынсарин мен Ш. Құдайбердіұлы еңбектерінің және Халифа Алтайдың жоғарыда сөз болған «Ғылымхалының» заңды жалғасы деп қабылдауға болады. Өйткені бұл авторлар «фиқһ» пәнінен дәріс беретін мамандар болғандықтан осы саладағы іргелі еңбектерге сүйене білген. Әсіресе олардың араб, түркі тілдеріндегі деректер мен материалдарды еркін пайдалануы зерттеулердің құндылығын арттыра түскен. Кітаптың кіріспесінде автор былай дейді: «Біз бұл кітапта ғибадаттың тазалық, намаз, ораза, зекет, қажылық, т.б. негізгі мәселелеріне кеңінен тоқталдық. Осы жағынан алғанда, қазақша жазылған алғашқы кітап. Бұл Имам Ағзам мәзһабына қарай жазылғандықтан, сол мәзһабтың Ибн Абидин, Касани, т.б. секілді негізгі қайнар көздерінен пайдаландық. Бір мәселені қозғағанда әуелі аят пен хадистерден мысал келтірдік» (Исаұлы М, 2003:6). Автор оқырманды жалықтырмау мақсатында хадистер мен ғибадаттың хикметтерін, ғибадатты әңгімелерді молынан пайдалана білген. Дұғалардың арабша мәтіні мен транскрипциясы және оның қазақша аудармасы қатар берілуінің өзі оқырманға хадистерді түпнұсқадан оқуға зор мүмкіндік береді. Автордың осы еңбегін де баса айтқан жөн. Ал, «Ақиқат шуағының» басты жетістігі – күні бүгінге дейін өмір сүріп келе жатқан Дарвинизмнің түп тамырына балта шабуы. Олай дейтініміз, автор адам баласының адам тектес маймылдардан жаратылмағандығын ғылыми түрде дәлелдей отырып, оқырманын иландыра білген. «Эволюционерлер маймылдың адамға айналу кезіндегі «аралық түр» жартылай маймыл, жартылай адамның болғандығын дәлелдейтін сүйектерін таба алмағандықтан бұл проблемаларын маймыл мен адамның сүйектерін құрастыру арқылы шешуге бел байлаған» (Жолдыбайұлы Қ, 2005:63), – деп келеді де оны ғылыми түрде дәлелдейді. 1996 жылы «Герчеге догру» журналына шыққан мәліметті келтіре отырып өз ойын дәлелдей білген. Бұл еңбектің

негізгі жетістігі де автордың әлем мойындаған ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып тұжырым жасауында. Оған батыстың белгілі ғалымы Мах Ріанск-тың материаның пайда болғандығы жөніндегі тұжырымын мысалға келтіруге болады: «Материя белгілі бір күш-құдірет арқылы тіршілік бетіне шығып, пайда болады. Материяның ішінде кішкентай-кішкентай күн жүйесі тәріздес жүйелер бар. Атом және электрон деп аталатын бұл жүйелер материяны ыдырап кетуден қорғайды. Ғарышта мұндай керемет күш-қуат болмағанына қарағанда күллі жаратылысты белгілі бір жүйеде ұстап тұрған керемет ілім, шексіз құдірет иесі болуға тиіс. Міне, материяның бастауы – осы құдірет. Бұл құдіреттің Аллаһ Тағала екені күмәнсіз» (Жолдыбайұлы Қ, 2005:55). Осылайша әлем мойындаған ғылыми зерттеулерді Құран аяттары мен жаратылыс құбылыстарына үйлестіре бере білген автор күллі әлемді жаратқан Алла Тағаланың құдіреттілігіне көз жеткізе білген. Пайғамбарымыз (с.а.у) 571 жылы 20 сәуірде Мекке қаласында дүниеге келгендігі, оның әке-шешеден айырылып, әкесінің туыстарының қолында өскендігі жөнінде Р. Нысанбайұлы «Ислам Алланың хақ діні» атты еңбегінде айтқан болатын (Нысанбайұлы, 1997:15). Автор аталған еңбегінде жоғарыда сөз болған кітаптағыдай Пайғамбарымыздың дүниеге келгенінен бастап, оның өмірі мен қызметі жөнінде толыққанды мағлұмат береді. Мұхаммед (с.а.у) 40 жасқа келгенде, оған Алла Тағаладан уәхи арқылы Жәбірейіл періште жеткізіп отырған, Құран Кәрім аяттары түсе бастайды. Ол 23 жылға созылады. Ислам діні пайда болғанына көп өтпей жатып-ақ, ол Африка елдеріне кең тарай бастады. Өйткені бұл елдерде ислам дінін өз еркімен қабылдаушылардың қатары күн санап көбейе түсті. Соның арқасында Ислам діні тіпті Конгодағы және Коно-Борну мемлекеттеріндегі халықтар арасында қанат жайды. Мали, Сомали мемлекеттері де осы дінге бет бұрды. Ол ХІІ ғасырда Камерунға ХІІІ ғасырда Африка елдеріне еніп, халықты көп діншілдіктен және басқа діндерден, наным-сенімдерден құтқарып қалды. Пайғамбардың өмірі жайындағы осындай деректерді Е.А. Беляев «Арабы, ислам и арабский халифатв раннее средневековье» атты еңбегінде де келтіреді (Беляев Е, 1966:21).

Ислам дінінің қазақ жеріне таралу процесі бүгінгі таңда біршама зерттелді деп айтуға негіз бар. Алайда кеңестік дәуір тұсында жаңсақ пікірлердің басым болғандығы да жасырын емес. Қазақ тарихын зерттеуші М. Ақжыанов өзінің

«Ислам діні – езуші таптың құралы» деген мақаласында Қазақстан жеріне ислам дінінің қай кезде келіп, қай уақытта орын тепкенін дәлелдейтін мәлімет жоқ деген ұстанымын ұсынған болатын (Ақыжанов М, 1977: 25). «Дін – апиын» деген саясаттың үстем алып тұрған тұсында діннің тарихын зерттеуге деген құлшыныстың болмайтындығын ескеретін болсақ, оны құбыжық етіп көрсету де сол зымиян саясаттың көрінісі екендігі дау туғызбайды. Алайда тарихшылардың бәрі бірдей бір пікірді ұстанбағаны да белгілі. Тарихшы Е. Бекмаханов Қазақстанның Солтүстік және Солтүстік Батыс облыстарында Ислам діні IX ғасырдың аяқ кезінде тарай бастағанын нақты дәлелдермен көрсеткенін ескеретін болсақ, (Бекмаханов Е, 1957: 248), тұтас кеңестік дәуірге топырақ шашуға да болмайды. Алайда ол кезеңде дінге деген көзқарастың дұрыс болмағандығынан ғалымдардың өзі діннің кертартпалығын іздеумен әлек болды. Діннің пайдалы жағынан гөрі зиянды жағына көбірек көңіл аудару принципі кез келген еңбектен аңғарылады. Ислам дінін зерттеуші ғалымдардың бірі Х. Ақназаров өзінің «Ислам діні және оның реакциялық мәні» деген еңбегінде былай дейді: «9-10 ғасырда мұсылман діні Қазақстанның тек оңтүстік аудандарын ғана, егіншілік аудандарының феодалдарын қамтыды» (Ақназаров Х, 1964:53).

Ұсынылып отырған зерттеуде кеңестік дәуір мен тәуелсіздік тұсындағы Ислам діні туралы көзқарастардан бірнеше мысалдар келтіре отырып, Ислам дінінің қазақ жеріне күшпен енгізілмегендігін ғылыми түрде дәлелдеуге ден қойылмақ. Бұл пікірімізді академик Ғ. Есімнің «Хәкім Абай» атты еңбегіндегі мынадай жолдар толықтыра түседі: «Исламның қазақ жеріне қан төгіссіз таралуының басты себептерінің бірі, ислам дінімен бірге араб, парсы мәдениетінің қуаты еді» (Есім Ғ, 1994:23).

Ислам дінінің Орта Азия мен Қазақстанға келуімен және мұсылмандық шариғаттың ғылымға, білімге ерекше көңіл бөліп, дінде ғалымдардың рөлі жоғары болатынының арқасында сайын даладан аттары әлемге әйгілі ғалымдар шықты. Мысалы, әл-Хорезми, Әбу Насыр әл-Фараби, Исмаил әл-Жауһари, Ибн Сина, Әбу Райхан әл-Бируни, Ұлықбек және Египеттің 4-ші сұлтаны, әрі әйгілі Шыңғыс хан әскеріне қарсы тұрып, жеңіп шыққан Бейбарыс және тағы да басқа атақты ғұламалардың даңқы алыс-алыс жерлерге жетіп жатты. Сонымен қатар дүние жүзілік кітапханалар қорларында араб қолжазбаларының тізімін көрсетуге тырысқан ғалым арабист

К. Брокельманның «Араб әдебиетінің тарихы» атты 5 томдық еңбегінде Сығанақи деген есімдер жиі ұшырасады. Осы еңбекте және басқа да тарихи зерттеулер мен баяндамаларда, ағайынды Келеси (Келестен шыққан), Түркістани, Қыпшақи, Сыр бойынан шыққан Ибн Түрк сияқты көптеген қазақ жерінен шыққан оқымыстылардың аттары кездесетіні жайында профессор Ә. Дербісәлиев орынды атап өтеді (Дербісәлиев Ә, 1995:78).

Қазақ даласында Ислам дінінің қанат жаюына Араб жерінен келген мұсылмандықты уағыздаушы қожалардың еңбектерінің ерекше болғаны мәлім. Солардың бірі барша түркі жұрты әулие тұтатын Арыстан баб бабамыз. Тарихи жылнамада Арыстан баб өмірде болған нақты тарихи тұлға деп жазылған. Оның арабша аты жөні Салман Фарси деп аталады. Ол кісі пайғамбарымыз Мұхаммадтың (с.а.у) Қазақ даласына жіберген өкілі, Ислам дінін тарату, уағыздау үшін келген өкілі. Арыстан бабтың қазақ жеріне келуі жайында халық арасында кең тараған мынадай аңыз бар. «Пайғамбарымыз Мұхаммад (с.а.у) Менен кейін ислам дінін дәріптейтін екінші адам дүниеге келеді, соны іздеп тауып, менің амантымды тапсыр деп құрма жемісінің дәнегін береді. Күндердің күнінде Арыстан баб қазақ жеріне жетеді. Бір күні бір жас бала тосыннан кездесіп Ата, мен амантымды күтіп жүрмін қашан бересіз дейді. Сонда бабамыз тілінің астына ұзақ уақыт бойы сақталған құрма жемісінің дәнегін береді. Бала оны алады да аузына салып жіберіп үн-түнсіз бұрылып жүре береді. Сонда: Оу, балам пайғамбарымыз Мұхаммедтің (с.а.у) саған арнаған аманатын осы уақытқа дейін сақтап, жеткізгенімде, бір ауыз алғыс сөз айтуға жарамағаның қалай, – деп реніш білдіреді. Жас бала сол сәтте артына бұрылып: Ата жұрт келіп сізге түнесін, маған келіп Алладан тілесін», – депті де, жөніне жүре беріпті. Бұл бала болашақ Арыстан бабтың ғұлама шәкірті Әзірет сұлтан (Қожа Ахмет Яссауи) екен. Яссауидің «Диуани хикмет» кітабында қазақ халқының ежелгі мәдениетіне, әдебиетіне, тарихына, этнографиясына қатысты көптеген құнды деректер беріледі. Кітап халқымыздың дүние танымын біршама кеңейтерлік рөл атқарды. «Диуани хикмет» кітабы 1921 жылы түрік тілінде жарық көрді. Қожа Ахмет Яссауи кедей, кемтарларға жақ болды. Пайғамбар жасына келгенде, қалған өмірін жер астында – қылуатте өткізді деген аңыз бар. Оның есімі бүкіл араб елдерінде кең тарады. Мұсылман әлемінде беделі орасан зор болды.

Сондықтан Әмір Темір сол кісінің жерленген жеріне арада екі ғасыр өткенде дүние жүзілік маңызы бар Түркістан мавзолейін салдыртқаны жоғарыда айтқан ойымыздың айғағы деп ойлаймыз. Яссауи әулие дәрежесінде құрметтеліп, халқымыз оны Әзірет сұлтан деп атады. Меккеге бара алмағандарға сол кісінің қабіріне түнеп, аруағына сиынғанның өзі жеткілікті деп есептелінетін түсінік те халық арасында кең тараған. Солай дейтұрғанмен де Исламда әулиелік құрметтеліп дәріптелмейді. Ол Аллаға серік қосқанмен тең. Бұл жайында қасиетті Құран Кәрімде:

حُفَاءَ اللَّهِ غَيْرَ مُشْرِكِينَ بِهِ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَكَأَنَّمَا خَرَّ مِنَ السَّمَاءِ فَتَخْطَفُهُ الطَّيْرُ أَوْ تَهْوِي بِهِ الرِّيحُ فِي مَكَانٍ سَحِيقٍ .

«Нағыз құл болып, Аллаға ортақ қоспаңдар. Кім Аллаға ортақ қосса; Сонда ол, көктен түсіп, оны құс іліп, әкететін немесе оны, ұзаққа жел ұшырып кеткен нәрсе сияқты», – делінген (Құран Кәрім, 1991:336). Берілген сүреден қазақ халқының салт-дәстүрінің ислам дініне қайшы келмейтіндігін, қайта өзара үйлесім тауып, сабақтасып кеткендігінің бір көрінісі. Дегенмен, Ислам діні қазақ жеріне бірден тарай қойған жоқ. Себебі қазақ халқы арабтар исламды әкелгенге дейін араб әрпін танымайтын еді. Ал, ол кездерде діни уағыздар айтылатын әдебиеттердің барлығы не араб, не парсы тілінде шыққаны баршаға аян. Қазақ халқы басқа халықтар сияқты топтасып отырған жоқ. Көбіне шегі мен шегі көрінбейтін даласын қорғау үшін үнемі жаугершілікте көшіп-қонып жүргені белгілі. Сондықтан көп елдің бірігіп, бірге намаз оқуға мүмкіндіктері болмады және шаман дінінің әсері де күшті болды. Қазақтар Ислам діні мен ежелден ұстанып келе жатқан салт-дәстүрін аралас қолдана берді.

Ислам – әлемдік үш діннің бірі және оның ішіндегі ең жас дін. Буддизм тарихы екі жарым ғасырдан әріге кетіп, христиан діні біздің жыл санауымызбен деңгейлесіп жатады, ал исламның пайда болғанына бір мың төрт жүз жылдай болған. Мұсылман күнтізбесі 622 жылдан басталады, бұл Мұхаммедтің (с.а.у.) Меккеден қоныс аударған жылы. Осы жылы Ясреб (Медине) қаласының тұрғындары Мұхаммедті (с.а.у.) қолдап, көмек көрсеткен. Арада жеті жыл өткеннен кейін Меккеге ол жеңімпаз болып келіп, оның билеушілеріне бір құдай мен пайғамбарларын тануды талап етеді.

Ислам ілімінің үш негізгі тарауы бар, олар: Бірінші, Құран аяттарын түсіну; екінші, Пайғамбардың хадистерін талдау; үшінші, табиғат

дүниесін ғылыми көрнекті қиас әдісімен зерттеу. Ислам ілімін Батыс Еуропа елдері қабылдаған кезінде оның шарифатын, исламның діни тіректерін: Алланы бір деп тану, Пайғамбарларды мойындау, періштелерге сену, Алладан түскен кітаптарды хақ деп есептеу, ахырет күнінің болатынына және жақсылық пен жамандықтың Алла тарапынан екенін білу сияқты шарттармен бес парызды сыртқа тастап, тек материалдық, дүниәуи зерттеу жағын мақұл көрді. Осының салдарынан ғылым рухани жолға қызмет етуден қалып, керісінше атаққа, байлыққа, мансапқа жұмыс жасауға көшті.

Ислам діні – ең ақырғы дін. Ол адам баласының тарихи, табиғи, ғылыми, рухани, діни өрлеу сатысының шыңына жеткен заманда дүниеге келгенін білу ләзім. Ол – өзінен бұрынғы діндердің адамзатқа ортақ пайдалы жақтарын жинақтаған қорытынды дін, ғылыми дін. Ғылым үйрену Исламның зор парызы болып саналады. Пайғамбарымыз Мұхаммедтің (с.ғ.с.) من أحب العلم والعلماء فهو رفيقي في الجنة «Ман ахабба ал ғылми уа ғұламаий фаһуа рафики фи-л-жаннати» яғни бұл хадисті қазақшаға аударатын болсақ, «Кімде-кім ғылымды және ғұламаны сүйсе, ол менің жаннаттағы жолдасым болады» деген сөзінен Исламның ғылымға қандай деңгейде мән беретінін көруге болады.

Ислам дінінің бес парызы бар: бірінші иман, екінші 5 уақыт намаз, үшінші рамазан айында ораза ұстау, төртінші зекет беру, бесінші қажыға бару; соңғы төртеуін ғибадат, құлшылық, «ғамал» деп аталатын болса, енді оның қасиетті үш негізінің біздің өмір салтымызға әсеріне көшейік. Исламда өмір салтын негіздейтін үш нәрсе бар: ол – Құран, сунна, шарифат. Дін ілімі бойынша Құран Кәрім – Алланың сөзі. Алла Тағаланың құдіретімен көктен түскен кітап. Жаратушы Құдай қасиетті кітаптағы жазылғанды қаласа өшіреді, нені қажет деп тапса бекітіп отыратыны жайында дінтанушы ғалымдардың зерттеу еңбектерінен көруге болады. Мұсылман дінін ұстанатын адамзаттың бас кітабы «Құран» атауы – «әндете, дауыстап оқу» деген мағынадағы араб тілінің етістігінен туған есім сөз. Әлемдік мәдениеттің тарихындағы исламдық дүниетанымдағы адамзат қауымы Құранды «Кітаптардың анасы» арабша أم الكتاب – «умму-ль-киتاب» деп атайды [Халифа Алтай, 1994:51]. Құран жай ғана діни кітап емес, адам баласының бүтіндей бір бөлігіне арналған мінез-құлық, өмір сүру негіздерін қамтыған ереже, заң кітабы деп түсіну керек. Адамгершілік пен адалдық, бауырластық пен

мейірбандық, қайырымдылық пен жомарттық, ізгілік сияқты ізгі қасиеттерге шақырады, үндейді.

Құран Кәрім – араб әдебиеті тарихында ең алғашқы кітап ретінде орны ерекше. Өйткені ол араб тілінің сақталып қалуы мен өзге елдерге таралуы, араб тілі грамматикасының қалыптасуына ықпал етіп қана қойған жоқ, сондай-ақ барлық ғылым салаларының қайнар көзі, бастауы да болды. Оның мазмұны мен жан-жақты қамтыған мәселесі мейлінше кең. Атап айтқанда, оның араб тарихы, әдебиеті, ғылымы, сол кездегі халықтың салт-санасы, әдет-ғұрпы, жаңа дәстүрінің қалай болуы керектігі, шариғаты, әділдік пен имандылық т.б. мәселелері кеңінен қамтылады. Кейінгі ғасырларда өмір сүрген Шығыстың ақын, жазушылары, шежірешілері, тарихшылары, географтары Құранға сүйеніп, ғылыми-теориялық ой-пікірлерін нақтылау үшін Құраннан көп дәйектемелер алып, өз еңбектерінде, шығармаларында пайдаланған. Ислам дінінің келуімен ежелгі қазақ жерінде араб әдебиетінен нәр алған, жергілікті халықтан шыққан ғұлама ойшылдар, ақын, жыраулардың жаңа буыны пайда болды. Сөйтіп Құран Кәрім әдебиетке, өнерге айрықша әсер етті. Мәселен, оның қазақ халқына ықпал әсерін Асан Қайғы, Шалкиізден бастап, Абай, Шәкәрім және бүгінгі бүкіл қазақ әдебиетіне дейінгі аралықтан аңғаруға болады.

Құраннан кейінгі мұсылмандардың ұстанатын екінші бір негізі – «Сунна» (арабша жол, өнеге, үлгі деген мағыналары бар. Қазақ ұғымында сүннет амалдары деп түсіндіріледі) болып табылады. Исламда «Суннаның» пайда болуын халифатта мемлекеттік, әлеуметтік қарым-қатынастарды реттеп отыруға Құранда бар нұсқаларды толықтыратын, қағидаларды түсіндіріп отыратын қызметі болғандығынан деп түсіндіреді. Сунна жинақты хадистерден (арабша аңыз) тұрады. «Ас-сахих» әл-Бухари және «Ас-Сахих» әл-Мүсілімнің жинаған хадис-шәріптері мұсылман әлеміндегі ең ақиқат, ең дәлелді, ең сенімді деп есептеледі. Хадистердің негізгі идеясы сол – олар әрдайым және барлық уақытта Мұхаммед пайғамбардың (с.а.у) сөзі ретінде нақтыланып, сараланып, бекітіліп отырады.

Шариғаттың қайнар көзі «Құран» мен «Сунна» деп түсіне отырып, адамгершілік, адамдық, жалпы айтқанда, моральдық кодекстің негізі деп түсіну абзал. Шариғаттың мұсылмандар өміріндегі орны жайында белгілі шариғаттанушы ғалым Н. Өсерұлы мынадай маңызды пікір білдіреді: «Құран – арабша мағынасы оқылатын

нәрсе кітап болып, ол Алла Тағаланың Жәбірейіл періште арқылы сүйікті пайғамбарымыз (с.ғ.с) бөлік-бөлігімен көктен түсіріп отырған суралар жиынтығы (Бұл жайлы Құранның 25-сурасының (әл-Фурхан) 34 аятын; 17-сурасының (әл-Асра) 107-аятын; 2-сурасының (Бақара), 91-аятын; 44-сурасының (ад-Духан) 2-аятын; 60-сурасының (Аббас) 15-аятын; т.б. қараңыз). Мұсылмандық хұқықтану ілімінің өзі бастауын жалғыз Құраннан алып, бүкіл қағида ережелерін және оларға деген қосымшаларын тағы да сол Құран Кәрімге сүйеніп таратады. Шариғатты жол, бастау, даярлау, ал оның қағидаларын ахкам шешім, ереже, жол-жоба, заң, бұйрық т.б. деп атайды. Мұның бәрі мұсылман діні Исламды қорғап, әрбір мұсылманның жеке-жеке және қоғамдық өміріндегі іс-әрекеттерін реттейтін діни жол-жоралар мен қағида ережелерді қамтиды. Сөйтіп шариғат исламның негізгі заңдылықтарына сүйеніп, оны құлпытта түсетін заңдар жиынтығы десек артық айтпаған болар едік дейді». Сонымен қатар шариғат адамдарға Құран арқылы жеткен, Аллаға құлшылық ету заңдары, адамның іс-әрекетінің жақсыға не жаманға бөлінетінін белгілейді. Шариғат адамды сыртқы көріністері іс-әрекеттері арқылы Алла Тағалаға жағымды жолға салып, оны өмірдегі барлық теріс жолдан сақтандырады. Осы арқылы әрбір мұсылман Аллаға қарай жақындай түседі.

Н. Өсерұлы Құранның не екендігін анықтап алған соң, оның мақсаты мен мазмұнына, ұстанған саясатына көңіл бөледі. Осы аталған мәселелерді автор былайша түсіндіреді: «Діни тұрғыдан алғанда Құранның мақсаты: ерте заманда арабтар арасында тараған пұтқа табынушылықты түбірімен қопарып жою, олардың имандылық қасиеттерін оятып, жақсы жақтарын, заңдары мен діни ғұрыптарын, жол-жораларын қалыптастыру, сол секілді яһудейлердің дініне қарсы тұру, Алла Тағаланың өзі сүйген құлдарын адастырмай тура жолға салу еді.

Саяси тұрғыдан алғанда – Құран арқылы жаңа ақиқат дінді таратып, жалғыз Аллаға ғана құлшылық қылуды, рухани және азаматтық хұқықтарды біріктіре отырып, тағдыр мен ерікті тек Аллаға байланысты ету арқылы мұсылмандарды мойынұсындыру еді. Құранның мазмұнына келсек, ол мұсылмандық тұрмыс-тіршіліктің барлық тармақтарын: діни және рухани қағидаларды, азаматтық және қылмыстық заңдарды, саяси, әкімшілік, шаруашылық қағидалары мен шешімдерін, жеке меншіктілік пен қоғамдық тұрмыс жағдайларын, жалпы айтқанда мемлекеттік

құрылыс жүйелері мен халықты басқарудағы заң жүйелерінің барлық тарауларын қамтиды» (Өсерұлы Н, 1996: 6-9).

Шәкәрім сөз еткен некенің бұзылу мәселесін Н. Өсерұлы шариятқа сүйене отырып былайша санамалап көрсетеді: «Неке мынадай жағдайларда бұзылады:

1. Ері ажырасуға ниет білдіріп, үш рет талақ айтылса;

2. Мұсылман дінінен безіп, басқа дінге өтсе;

3. Ері 4 жыл бойы хабар ошарсыз кетсе;

4. Қыз бала жастай күйеуге шығып, кәмелетке келген соң келіспейтінін білдірсе (ер баланың келіспеуге құқы жоқ);

5. Кемшіліктері анықталса (ақыл есі кем, белі жоқ, жаман ауру т.б.);

6. Неке заңсыз қиылса» (Өсерұлы Н, 1996: 90).

Ы. Алтынсарин мен Ш. Құдайбердіұлы еңбектерінде сөз болған қиямет күні туралы Н. Өсерұлы былай дейді. «Құранның ішінде өлгеннен соң қайта тірілу, ол дүниедегі өмір, жанның өлмейтіні, қиямет күні әділ сот құрылып, сыйлық не жаза берілетіні, пейіш пен тозақ т.б. жайлы жиі айтылады. Өлбетте, мұның бәріне сену – әрбір мұсылманға парыз» (Өсерұлы Н, 1996: 32). Шәкәрім жақсылық пен жамандық жасаудың, өтірік айтудың арты неге соқтыратынын түсіндіре білді. Ол сондықтан да күллі қазақ баласын имандылыққа шақырды. Иманды адам жаман істерге бармайтындығына сенді, оларды залымдық пен жаман мінездерден сақтандыра отырып, бес парызды орындауға шақырды. Бес парыздың бірі намаз туралы Таһа сүресінде:

إِنِّي أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدْنِي وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي

«Рас мен Алламын. Менен басқа тәңір жоқ. Сондықтан маған құлшылық қыл. Сондай-ақ Мені еске алу үшін намазды толық орында», – делінген (Құран Кәрім, 1991: 313). Бес парызды орындаған мұсылман баласының жүрегі тазарып иманды болатындығын жадында ұстаған ақын күллі қазақ баласын Алланың ақ жолына имандылыққа шақырды. Ол жөнінде Таһа сүресінде де айтылған болатын:

إِنَّ الدِّينَ أَمْنٌ وَعَمَلُوا الصَّالِحَاتِ سَبَّحُ لِلَّهِ الرَّحْمَنُ وَدَا

«Күдіксіз иман келтіріп, түзу іс істегендерге; Алла, сүйіспеншілік береді» (Құран Кәрім, 1991: 312). Адал мен харамның не екендігін өмірден мысалдар келтіре отырып, неке, талақ, аманат, құн, т.б. не екендігі туралы толық мағлұмат

бере отырып, сол тұстағы аса зәру мәселелерді шарият жолымен түсіндіре білді.

«Мединеде түскен, 286 аят. (Бұл ең ұзын сүреде, Алланың барлығы, бірлігі, пайғамбарлық, қиямет күні тәрізді негізгі сенім мәселелері және намаз, Ораза, Зекет, Хаж сияқты құлшылыққа тән нұсқаулар, сондай-ақ үйлену, ажырасу, (қысас) кек алу, өсиет, аманат, қарыз, өсім және нафақаландыру т.б. күрделі қоғамдық қарым-қатынасқа тығыз байланысты ережелер және сенбеушілердің, әсіресе Яһудилердің қылықтары баян етілумен қатар, қорытып айтқанда бір қатар маңызды мәселелер кіріспе түрінде осы сүреде қамтылған деуге болады» (Құран Кәрім, 1991: 2)

XIX ғасырдың екінші жартысы XX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси, әлеуметтік жағдайлар туралы ұлттық ғалымдар көптеген ғылыми-зерттеу жұмыстарын жасаған. Әрине, ол ғылыми еңбектерде діни ағартушылық ағымдағы ақындардың, қайраткерлердің көзқарастарына аздықтп пікірлер айтылып, тұшымды тұжырымдар өз дәрежесінде айтылмады. Ол түсінікті де, себебі кеңес өкіметі орнаған сәттен дін мәдени өмірімізден шеттетіліп, діни-ағартушылар қудалана бастады, олардың еңбектерін халық игілігіне пайдалануға тыйым салынды, халықты атеистік тәрбиемен қамту жетпіс жыл бойы үзбей жалғастырылды. Сондықтан да өз халқының ой-санасына әсер еткен көптеген қайраткерлердің еңбегіне бір жақты баға берілді. XX ғасыр қазақ даласы үшін қоғамдық саяси, әлеуметтік экономикалық өзгеріске толы кезең болды. Мұндай тарихи жағдайлардың, әрине, халықтың рухани әлеміне де әсер етпей қоймайтыны белгілі. Аталған дәуірде қазақ халқының мәдениеті мен әдебиетіне Шығыс пен Батыстың әсері екі жақтан болғаны белгілі. Бір жағынан, ислами рухани мұралар ел арасында кеңінен тарап, мұсылмандық уағыздалып жатса, екінші жақтан Ресей патшалығы бодандықты қабылдаған аймақтарда өзінің миссионерлерін, діни өкілдерін жіберіп, христиандықты енгізуге күш салып жатты. Осы кезеңде қазақтар арасында оқып, білім алған Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев және т.б. ұлы ойшыл ағартушылардың қазақ халқын оқуға, білімге ұмтылуға, басқа елден артта қалып қоймауға үгіттеп, адамгершілік пен имандылықты насихаттау мақсатында соңдарына қалдырған рухани мұраларының маңызы орасан зор.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан бері ислам дініне ерекше көңіл бөлініп отыр деп айтуға болады. Осы салада ерекше еңбек етіп жүргендердің бірі ф.ғ.д., профессор Ә. Дербісәлі. Шығыстанушы

ғалымның бұл жолдағы еңбегінің нәтижелі болуының өзі оның түркі тектес халықтар мәдениеті мен әдебиетін жан-жақты білуінде деуге болады. Бүгінгі таңда тек қана тыныштықты, бейбітшілікті мұрат ететін ең жас ислам дінінің бүгінгі мен болашағы туралы сан алуан сауалдардың тұрғаны мәлім. Кеңестік дәуірде жалпы дін атаулыға қарсы жүргізілген күрес бүгінгі таңда да күшеймесе бәсеңдемегені тарихтан белгілі. Бүгінгі таңда қатар өмір сүріп жатқан сансыз діндер мен секталардың негізгі көздегені де ислам дінінің тамырына балта шабу екендігі жасырын емес. Осы жөнінде ғалым былай дейді: «Ислам жауларын мұсылман халықтарының ынтымағы, бірлігі шошытатынын білеміз. Сондықтан олар оған осындай түрлі «измдерді» жабұмен бірге мұсылмандар арасына іріткіт салып тарыдай шашырату, бөліп ал да, билей бер әрекетінен айнымайды. «Ислам діні – кері кету, өркениетке төнген қауіп», – деп, жұртты дүрліктіруге де тырысады. Ал жат секталар мен миссионерлердің зиянды әрекеттері туралы анда-санда ғана айтылады. Дін туралы конференция, симпозиумдар бола қалса, әңгіменің бәрі Ислам «қауіп-қатері» төңірегіне ауысып, жат жерліктердің жымысқы әрекеті жайына қалады» (Дербісәлі Ә, 2003: 5).

Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының алдында тұрған үлкен міндеттердің бірі – ислам дінін насихаттау болса, бұл салада Ислам дінінің парасат пен ізгілік секілді рухани тазалыққа үндейтін асыл қасиеттерін насихаттау жолдарында жасалып жатқан істер де жетерлік. Олардың бір парасы исламның алғы шарттары мен парыздарын түсіндіріп, ол туралы мағлұмат беретін кітапшалар болса, соңғы жылдары Орталық мешіттің жанындағы «Мұсылман» баспа үйінен Құран және сүннет бойынша неше түрлі оқу құралдары мен көмекші құралдар, «Иман» атты діни журнал шығып көпшілік қажетіне жарап жатыр. Тәуелсіздік тұсындағы қазақ ақын-жазушылары сөз еркіндігіне қол жеткізді. Соның нәтижесінде олар өз ойларын бүркемелей, астарламай тура айта бастады. Қазақ мәдениеті мен әдебиетінде, діні мен тілінде болған оң өзгерістер жетпіс жылға жуық өмір сүрген Дарвин ілімінің қоғамдағы негіздемесін жоққа шығарды. Ислам

дініне жаңаша көзқарас Адам Атаның қайдан, неден жаратылғанын түсіндіре білді. Әр түрлі діндердің тоғысқан ғасырында басқа ағылшын, француз, орыс елінің танымал тұлғалары Ислам дінін қабылдағанын, қазіргі таңда осы дінді әлем мойындап жатқанын баса айту арқылы ең жас діннің болашағы жарқын екендігіне баса көңіл аударылды.

Дінтанушы ғалымдардың зерттеулеріндегі ғылыми тұжырымдар жүзеге асырылса, алдағы уақытта қазақ балаларында қайдан, қалай жаралғандығы туралы дұрыс пікір қалыптасар еді. Бұл мақалада бүгінгі күннің осындай өзекті мәселелері тілге тиек болса, алдағы уақытта осы ойлардың жүзеге асуы да алыс болмас. Ислам дінінің алғы шарттарын паш ететін оқу құралдары мен оқулықтардың көптеп шығуы, бұқара халықтың діни сауатының ашылуы, сондай-ақ дін тақырыбына қатысты зерттеу еңбектердің көптеп жазылуы қоғамды имандылыққа тәрбиелеуде өте маңызды деп санаймыз.

Қорытынды

Осылайша, осы мақала көлемінде зерттеу барысында талдау, тәуелсіздік алғашқы жылдарындағы жалпы діни еңбектерді талдау үшін нақты тарихи әдіс және тәуелсіздік алғашқы жылдардағы діни зерттеулер мен кейінгі еңбектердің тақырыптамасын салыстыру үшін салыстырмалы-салғастырмалы әдіс, ғылыми зерттеу жүргізудегі негізгі әдіс-тәсілдер қолданылды. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдардағы жалпы діни зерттеу еңбектердің бірқатары сараланып, олардың әлеуметтік, мәдени, рухани болмысы айқындалды; діни салаға арналып жазылған зерттеу еңбектер зерделенді; Сонымен қатар аталған тақырыпқа байланысты зерттеу жұмыстарын жазған Халифа Алтай, Ә. Дербісәлі, М. Бұлұтай, Қ. Жолдыбай, Н. Өсерұлы және т.б. әдебиетші, дінтанушы ғалымдардың еңбектерінде діни мәселелеріне толымды талдау жасалғанын баса айтуға болады. Дегенмен, бұл зерттеушілердің еңбектерінде қазақ әдебиетіндегі ислам тақырыбы ғылыми тұрғыда, әлі де арнайы зерттеу нысанына алынбады.

Әдебиеттер

- Абдусамат Махат. Әл-Фикһ. – Алматы: Кардинал, 2002. – 212 б.
- Ағыжанов М. (1977) Ислам діні. [Ислам – қатыгез таптың құралы]. – Алматы, 102 б.
- Ақназаров (1964). Ислам діні әне оның реаксиялық мани. [Ислам және оның реакциялық мәні]. – Алматы: Qazaqstan, 124 p.
- Беляев Е.А. (1997) Арабия. Ислам және араб. Орта ғасырдағы халифат.
- Бекмаханов Е. (1957) Присоединение Казахстана к России. – М.: АН СССР. – 450 б.
- Құран Кәрім. Екі харамның қызметкері Фаһд патшаның Құран Шәриф басым комбинаты. – Почта құтысы 3561 Медине Мұнаууара Сауд Арабия. – 1991. – 604 б.
- Дербісәлі А. (2003) Ислам және заман. – Алматы: Дәуір, 560 б.
- Есім Г. (1994). Хакім Абай. – Алматы: Ата мұра, 200 б.
- Исаұлы М., Жолдыбайұлы Қ. Ислам ғылымхалы. – Алматы: Дәуір, 2003. – 400 б.
- Жолдыбайұлы Қ. Ақиқат шуағы. – Алматы: Алтын қалам, 2005. – 224 б.
- Есім Г. Хакім Абай. – Алматы: Ата мұра, 1994. – 200 б.
- Өсерұлы Н. Шариат. – Алматы: Қайнар, 1996. – 352 б.

References

- Abdusavad Mahat. (2002). Al-Fikh.-Almaty: Kardinal, 212p
- Aqyzhanov M. (1977) Islam diniezushi taptyn quraly. [Islam is a tool of the oppressive class] –Almaty, 102p
- Aqnazarov (1964). Islam dini zhane onyn reaksialyq mani. [Islam and its reactionary essence] Almaty: Qazaqstan, 124p
- Beliaev E.A. (1997) Araby. Islam i arabski halifat v ranee srednevekovie [Islam and the Arab Caliphate in the Middle Ages.]
- Bekmahanov.E. (1957).Prisoedinenie Kazakhstana k Rossii. [Accession of Kazakhstan to Russia]-M.:ANSSSR.- 450p
- Quran Karim. (1991) Eki haramnyn qyzmetkeri Fahd patshany Derbisaliev A. (1995) Qazaq dalasynyn zhuldyzdary. [Stars of the Kazakh steppe] Almaty: Rauan, 238 p
- Derbisali A. (2003) Islam zhane zaman. [Islam and time] Almaty: Dauir, 560p
- Esim.G. (1994). Hakim Abay.-Almaty: Ata mura, 200p
- Halifa Altai Gaqypuly (1994). Gibadatu lislam. [Worship of Islam] Almaty: Beren, 128 p
- Quran Sharif basym kombinaty.[An employee of the two harams, King Fahd's Koran Sharif is the dominant plant]-Pochta qutysy 3561 Medine Munauuara Saud Arabia.604p
- Qudaiberdiuly Shakarim.(1993) Musylmandyq sharty. [Muslim condition]Almaty:Qazaqstan, Merei, Aqiyq, 80p
- Isauly M.. Zholdybaiuly Q. (2003) Islam gylymhaly. [Islamic science]-Almaty:Dauir,.400p
- Zholdybaiuly Q. (2005).Aqiqat shuagy. [A ray of truth]-Almaty:Altyn qalam, 224p
- Nysanbayuly R.(1997) Islam Allanyinhaqдини. [Islam is the true religion of God]-Almaty: Islam alemi, 129p
- Oseruly N. (1996) Shariat. Almaty: Qainar, 352 p

Г.Ж. Мажиев Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак,
Казахстан, г.Алматы, e-mail: kmdb-apparat@mail.ru

ВЛИЯНИЕ АЛЬ-ФАРАБИ НА ПОЭЗИЮ АРАБСКОЙ МУДРОСТИ

Всем известен вклад, который аль-Фараби внес в изучение не только арабской философии, но и всемирной философии, в дополнение к его влиянию в логике, музыке, политике, медицине, математике, астрономии, классификации и других науках. Но повлиял ли аль-Фараби на арабскую поэзию – первое арабское искусство? Основной целью данной статьи является поиск ответов на вопросы о влиянии аль-Фараби на арабскую поэзию и степень проявления, изучение эффектов этого влияния. Авторы исследования пытаются ответить на эти вопросы, опираясь на отношения между великим философом и потоком мудрости в арабской поэзии, который простирается от доисламской эры до эры Аббасидов, начиная с величайшего арабского поэта Аби ат-Тайиб аль-Мутанабби, за которым последовали арабские поэты мудрости такие как Абу Аля аль-Маари Достопочтенный шериф и Ибн аль-Варди в средние века и поэты Ахмед Шавки, аль-Гохари и аль-Бардуни в современную эпоху. В исследовании использовались методы сравнительного анализа, сбор материала и классификация данных. В статье были выведены основные заключения о влиянии аль-Фараби на поэзию мудрости арабской литературы и приведены сравнительный и интертекстуальный анализы поэтических произведений.

Ключевые слова: аль-Фараби, Господь, ислам, арабская поэзия мудрости, философия, аль-Мутанабби.

G. J. Majiyev

Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: kmdb-apparat@mail.ru

The Influence of Al-Farabi on the Poetry of Arabic Wisdom

Everyone knows the contribution that al-Farabi made to the study of not only Arabic philosophy but also world philosophy, in addition to its influence in logic, music, politics, medicine, mathematics, astronomy, classification and other sciences. But did al-Farabi influence Arab poetry – the first Arab art? The main goal of this article is to find answers to questions about the influence of al-Farabi on Arabic poetry and the degree of its manifestation, to study the effects of this influence. The study that we have in our hands is trying to answer these questions based on the relationship between the great philosopher and the stream of wisdom in Arabic poetry, which extends from the pre-Islamic era to the Abbasid era, beginning with the greatest Arab poet Abi al-Tayyib al-Mutanabbi, and for followed by Arab poets of wisdom, such as Abu Ala al-Maari, the Honorable Sheriff and Ibn al-Wardi in the Middle Ages and poets Ahmed Shawki, al-Gohari and al-Barduni in the modern era. The study used methods of comparative analysis, material collection, and data classification. The article draws the main conclusions about the influence of al-Farabi on the poetry of the wisdom of Arabic literature and provides a comparative and intertextual analysis of poetic works.

Key words: Al-Farabi, Lord, Islam, Arabic poetry of wisdom, philosophy, al-Mutanabbi.

Г.Ж. Мажиев

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: kmdb-apparat@mail.ru

Әл-Фарабидың араб даналығы поэзиясына тигізген ықпалы

Әл-Фараби араб философияның дамуына ғана емес, сонымен қатар, жалпы философияның дамуына салмақты үлес қосқаны белгілі. Ол логика, музыка, саясат, медицина, математика, астрономия, жіктеу және басқа да салаларға өз үлесін қосты. Ал, әл-Фараби арабтардың алғашқы өнері – араб поэзиясына әсерін тигізе алды ма? Зерттеудің негізгі мақсаты – әл-Фарабидың араб поэзиясына тигізген әсерін анықтау, оның қалай көрініс тапқанын зерделеу. Қолымыздағы бұл зерттеу жұмысы, ұлы философ пен исламға дейінгі дәуірден бастау алып, сонау Аббасилердің дәуіріндегі атақты араб жыршысы Аби әл-Тайиб әл-Мутанаббиге дейінгі араб поэзиясындағы

даналықтың арақатынасын қарастыру арқылы аталмыш сұрақтарға жауап беруге тырысады. Аби әл-Тайиб әл-Мутанаббидің ізінен ортағасырлық Абу Алә әл-Маари мен Ибн әл-Уарди және қазіргі заманның Ахмед Шауки, әл-Гохари мен әл-Бардуни сияқты арабтардың кейінгі дана жыраулары да ілескен. Зерттеу жұмысында салыстырмалы талдау, мәлімет жинақтау және мәліметтерді сараптау мен классификациялау әдістері қолданылды. Мақаланың негізгі қорытындысы бойынша әл-Фарабидың араб даналығы поэзиясына қосқан үлесі айқындалып, кейбір өлең жолдарына интертекстуалды талдау жасалынды.

Түйін сөздер: Әл-Фараби, Жаратушы, ислам, араб даналық поэзиясы, философия, әл-Мутанабби.

Введение

Термин «мудрость» в переводе с арабского означает «то, что обвивает пасть лошади, названное так, потому что оно мешает ему слишком быстро скакать, и делает покорным коня для его наездника, тормозит его норов» (Ибн Манзур, 1980:426), и из этого вышло общеизвестное значение мудрости. Ведь оно препятствует его обладателю попасть в низменные качества».

В то же время глагол «ахкама», который имеет тот же корень, что и «хикма» (мудрость), означает совершенствование и укрепление, предотвращение испорченности или недопущение выхода из строя (аль-Файруз Абади, 1984:253). В терминологии: «Мудрость – это слово, которое означает укрепление положения объекта на своем месте (Абу Исмаил аль-Харави, 1988:78)» или «делать то, что положено, положенным образом в положенное время» (Ибн аль-Каййим, 2003 :449).

Термин «мудрый» обозначает человека с глубокими переживаниями и тщательными наблюдениями за всем, что происходит вокруг него, от поведения людей и природы вещей до тех пор, пока у него не появится «точка зрения» в жизни, он хочет донести до других в форме очень четкого и целенаправленного предложения, чтобы его было легко понять и не нуждаться в объяснении или толковании. Также эту «точку зрения» можно легко использовать в разных жизненных ситуациях. Это суждение может быть сформулировано в форме поэтических систем, называемых «поэзией мудрости».

Обоснование выбора темы, цели и задачи

Поэзия мудрости в доисламскую эпоху – «эпоху невежества»

Многие арабские поэты знали с доисламской эры поэзию мудрости благодаря тяжелому труду, горечи дней, суровости жизни, сложности ее переживаний и значительной ее переменчивости. Среди них были поэты той эпохи: аль-Самавал

(ум. 560 г. н.э.), аль-Афвах аль-Ауди (ум. 570 г. н.э.), Удай ибн Зайд аль-Абади (ум. 587 г. н.э.), Зухайр ибн Аби Сальма (ум. 609 г. н.э.) и Лябид ибн Рабиа (д. 661 г.), из их уст вышли значения слов, которые брали свое начало от событий, которые они пережили (Рахима Голанян, 2019:90). Таким образом, благодаря событиям, происходящим в их жизни, формировался словарь, употребляемый в арабском обществе.

Поэзия мудрости с приходом Ислама

Поэзия мудрости продолжалась в исламскую эпоху, особенно хочется напомнить о призыве ислама, который позволил задуматься над многими вопросами, поднятыми благородными аятами Корана в душе араба мусульманина, о тайнах Божьего творения и его мудрости в создании небес и земли. А также стихи Корана призывали людей к осмыслению и назиданию, сообщая о далеких нациях и народах и посланных им небесных писаниях. Таким образом, в благородном хадисе говорится, что «в поэзии есть мудрость». Нужно сказать, что данный хадис о мудрости можно применить и в этот век.

Мудрость поэтов смешалась с их пониманием стихов Священного Корана и хадисов Посланника, да благословит его Бог и дарует ему мир. Среди поэтов мудрости того века можно выделить аль-Асвада ад-Дуали (ум. 668 г. н.э.) и Абу аль-Айяла аль-Хузали (умер при халифе Муавия).

Поэзия мудрости во времена правления Омейядов

Историки единодушно согласились с тем, что поэзия в эпоху правления Омейядов была усовершенствованием доисламской литературы (Джирджи Зейдан, 1996:223), поскольку арабская поэзия продолжала извлекать свои значения из арабской среды и из того, что Священный Коран и пророческие хадисы добавляли к значениям из-за влияния исламского призыва и того, что поощряло благой нрав. Одной из целей этих стихов мудрости был призыв к аскетическому образу жизни и стремление к благодетельности (Шавки Дейф, 1989:369). Поэзия в эти времена

отличалась простотой формулировки, простотой структур, ясностью смыслов и их близостью, а также отсутствием сложности и неоднозначности. Среди поэтов этого направления были хорошо известны Хасан аль-Басри (ум. 728), Абдулла бин Мубарак (ум. 797), Махмуд аль-Уаррак (ум. 844) Имам Шафи (ум. 820), аль-Халил бин Ахмед (786), Абу аль-Атахия (ум. 826) и Мухаммед ибн Ясир аль-Рияши (ум. 833).

Поэзия мудрости в эпоху Аббасидов

Поэзия мудрости расцвела в эпоху Аббасидов беспрецедентным образом в арабской поэзии в результате развития в ней арабского сознания благодаря контакту с другими цивилизациями и переводу иностранных книг. Отмечается, что поэты Аббасидов впитали в себя мудрость Греции и персов и мудрости индийской Калилы и Димны, которая была переведена на персидский язык, а затем переведена Ибн аль-Мукаффой на арабский язык. В ту эпоху поэзия мудрости отличалась смешением идей, созданием смыслов, погружением в идеи и уделением внимания деталям, анализу и рассуждениям. Поэзию мудрости во времена Аббасидов отличали отдельные стихи или полные отрывки мудрости, в которых поэт движется от трона стихийного поэта к престолу ан-Назим аль-Муаллим (поэт учитель). Из поэтов мудрости в эту эпоху можно выделить Абу Таммама, Башшара ибн Бурда и Салеха Абд аль-Куддуса. Они те, кто поднял поэзию мудрости на недостижимый уровень в истории арабской литературы в результате развития знаний и распространения науки.

Научная методология исследований

Век аль-Фараби

В четвертом веке по хиджре/в десятом веке по Григорианскому календарю нашей эры наступает эпоха расцвета восточных знаний и цивилизации, поскольку она стала свидетелем интеллектуальной, научной и лингвистической революции, в ходе которой были распространены книги и произведения и появились великие восточные цивилизации, как об этом пишет профессор восточных языков Базельского университета в Швейцарии Адам Мец в начале двадцатого века в своей книге «Исламская цивилизация в четвертом веке хиджры». В этом столетии именами ученых, писателей, философов, врачей, математиков, химиков, историков, географов, богословов и лингвистов обогатились исламское и мировое наследие, которое сохраняется и по сей день. Самые видные из них: Халиль ибн Ахмад, Абу Ис-

хак аз-Зуджадж, Абу аль-Ляйс ас-Самарканди, Абу Бакр аль-Калябази, Ибн аль-Гамид, Ибн ан-Надим, Ибн аль-Хайтам, Кудама ибн Джаафар, Абу аль-Хассан аль-Ашари, Абу Бакр аль-Бакилани, Абу Мансур аль-Матриди, Абу Хилал аль-Аскари, аль-Хаким ас-Самарканди, Даракутни, аш-Шариф Рида Сахиб ибнн Гимад, ат-Табарани, Кади Абд аль-Джаббар, Абу аль-Хасан ат-Табари, Абу Бакр ар-Рази, аль-Балхи, аз-Захрави, Куста ибн Люка, Абу аль-Райхан аль-Бируни, Абу Хамид ас-Сагани, Абу Заид аль-Балхи, Ибн Юнис аль-Масри, Абу аль-Вафа аль-Бузджани, Абу Махмуд аль-Худжанди и многие другие, кто повлиял на Исламское мировоззрение сокровищами познания. Самым видным из них является Абу Наср аль-Фараби, который повлиял не только на арабскую мысль, но и на мировую цивилизацию. Его наследие можно увидеть во многих областях цивилизации, таких как философия, логика, музыка, политика, медицина, математика, астрономия, классификация и другие области. Но считается ли след ментальной науки аль-Фараби нововведением и повлиял ли он на арабскую литературу, являясь тюрком по происхождению?

Арабский язык не был чужд аль-Фараби, поскольку он знал его и говорил на нем, как и на многих других языках, а также поскольку он изучал грамматику и риторику и получил образование от Ибн ас-Сарраджа (аль-Кафти, 1950:149), который был известен своей причастностью сразу двум школам в грамматике – Куфы и Басры. Также он был во взаимосвязи с писателями и лингвистами в его эпоху, такими как ат-Таухиди и ас-Сиджистани. Это дало ему глубокую лингвистическую культуру, которая отражена в различных трудах, дошедших до нас, где арабские книги были адаптированы к различным типам знаний, так что его словарный запас вышел за рамки распространенной лексики в науках своего времени и знаний. Таким образом, он написал свое научное и философское наследие, а точнее он написал книгу, которая является энциклопедией на арабском языке, – это книга «Буквы», и кроме того, аль-Фараби был вовлечен в нововведения этого поэтического языка, поэтому он написал книгу «Сборник поэзии» (Мохамед Селим, 1971), в которой он показывает свои глубокие знания правил арабской поэзии, его инструментов и эстетики. Аль-Фараби приписывают стихи, организованные на арабском языке, в которых преобладают мысли и мудрость по методу философов и мыслителей, включая его высказывание:

Господь всех звезд, покрытых днем,
Которые били ключом словно реки,
Они исполняют Его волю,
Которая охватывает все сущее,
Стал просить у Тебя блага
Не признавая Сатурн, Юпитер и даже Меркурий
(Салих ад-Дин аль-Сафди, с. 111)

А также слова:

О, Причина всех вещей, от щедрости
Его произошли моря!
О Господь небес, взаимосвязанных друг с другом,
посередине центр всех морей в изобилии
Молил Тебя, прося убежища, ведь грешник я,
прости ошибки грешника небрежного,
Очисти своей щедростью грязь природы и все
его элементы
(Салих ад-Дин аль-Сафди, с. 111)

Также эти строки:

Мой брат, это ложное пространство
Все в пределах фактов,
Что для нас является домом бессмертия?
Не слаб на земле человек,
Мы только строки, написанные на шаре готовом,
И тот с этим соперничает хотя бы словом кратким,
Небеса достойнее нас, и среди них есть скопление
достойных (Ибн Фадлаллах, 1951:42)

Несмотря на ясность мудрости в этих стихах, влияние аль-Фараби на поэзию его времени и поэзию последующих эпох превосходит влияние его поэзии, ведь это не просто влияние одного поэта на другого. Его влияние гораздо глубже. Можно сказать, что аль-Фараби был воротами в греческую философию, особенно в труды Аристотеля для мусульманского разума. Аристотель не знал исламскую культуру до окончания кампании по переводу, проведенной халифом аль-Мамуном, и, скорее всего, это было сделано Ханином и его сыном Исааком в 298 г. хиджры. И что переводческое движение в эпоху правления аль-Мамуна сначала занялось книгами Аристотеля, не посвященными логике, которые задержали истинное начало исламской философии.

Хотя Якуб ибн Исхак аль-Кинди (805–87) был первым мусульманином, который попытался использовать логический подход и написал «Сообщение в первой философии», в котором он попытался защитить и оправдать философию от позиций юристов (богословов) и ораторов и защитить ее от нападавших, но его усилия, сделанные на пути понимания и утверждения аристотелевской мысли, в целом не оправдались (Мухаммад Абд аль-Джабри, 2019:66). Одна из

причин – недостаточное количество книг Аристотеля. А также его главная забота была о религии (Мухаммед Абд аль-Хади Абу Риды, 1950). Они пытались согласовать религиозную истину с метафизикой. Аналогичным образом, усилия Абу Бакра ар-Рази (864–923 гг.), который отказался вовлекать религию в дела разума и был убежден, что опора на религию не является плодотворной из-за различных религий в своих взглядах на творение и на то, что есть истина (Абдул-Азиз аль-Шаркави, 2013: 61). Но он не смог представить и упростить философию для простого человека вместо этого, весь упор был сделан на связь ее с элитой.

Принимая во внимание, что в своих трудах аль-Фараби сумел приблизить философию к простому человеку, связал ее со своими интересами и очень легко протянул руку своему читателю, вводя в мир философии, как он сделал это в своей книге «Взгляды народа утопии», где аль-Фараби в книге «Республика» подошел к идее Платона о том, что лидером идеального общества должен быть философ, который правит по законам разума и логики.

Подобно тому, как аль-Фараби приблизил философию к обычному человеку, он также сблизил перевод арабских произведений с трудами греческих философов в области истинной философии. Переведенные книги по философии до аль-Фараби содержали в себе много непонятных ошибок. Будучи знатоком семидесяти языков, в том числе персидского, арабского, турецкого, греческого, а также сирийского, аль-Фараби был первым, кто стал на путь изучения и преподавания всех книг и мыслей Аристотеля и Платона на высшем уровне. Он отдал много сил этому делу. Затем он коснулся объяснения, критики и комментирования. Мы можем даже сказать, что мировое знание взглядов и работ этих двух философов является ничем иным, как следствием знания аль-Фараби и его напряженных усилий на этом пути, особенно после того, как он оказался при дворе правителя Сайфа ад-Даула аль-Хамадани.

Сайф ад-Даула ибн Хамдан, основатель эмирата Алеппо, прославился своим покровительством в области искусства и науки и поощрением писателей, исследователей и философов, что объясняет существование такого большого числа писателей и мыслителей, которые пережили время, в том числе Иса ар-Раки, Абу Бакр Мухаммад ибн Закария ар-Рази – величайший врач ислама, и самые выдающиеся астрономы и математики, появившиеся в эпоху аль-Хамадани в Леванте, Абу аль-Фарадж аль-Исфахани, автор «Песен»,

и поэты Ибн Набата ас-Саади, Абу Фирас аль-Хамадани, Абу аль-Аббас ан-Нами, Ас-Сирри ар-Рафа, Кашаджим, аль-Халдиан, и Вава ад-Димашки, Жаграфи, Ибн Хавкал аль-Маусалий, автор книги «Пути и государства», Абу Али аль-Фариси, Ибн Халауайх, аль-Хауарезми и другие, и столица его страны Алеппо стала местом для ученых, писателей и философов, во главе которых был аль-Фараби.

Аль-Фараби присоединился к двору Сайфа ад-Даула в 941 году по хиджре, и ему было около семидесяти лет. Сайф ад-Даула знал добродетели аль-Фараби и почитал его присутствие. Его почтение выросло и аль-Фараби жил на его попечении, отдав всего себя преподаванию и сочинению книг. Таким образом, он достиг вершины славы во дворце Сайф ад-Даула аль-Хамадани. Его книги стали популярными, достоинство почтенным, увеличилось количество его учеников. Сайф ад-Даула держал литературные салоны, заполненные учеными, лингвистами и писателями. И аль-Фараби был в центре них, участвовал в дискуссиях на различные темы.

Аль-Мутанабби – поэт эпохи

Среди выдающихся людей XX-го века (4-го века по Хиджре), которые украшали заседания Сайфа ад-Даула, мы находим Абу ат-Таййиба аль-Мутанабби, которого многие считают неоспоримым эмиром поэтов четвертого века, а некоторые считают его самым великим арабским поэтом. У него был высокий статус, которого никогда не было у других арабских поэтов. И многие считали его редкостью и чудом своего времени.

Несмотря на то превосходство поэзии аль-Мутанабби, который писал на различные темы, его лучшие труды связаны с поэзией мудрости и философией жизни. Он – обладатель различных образов, красноречивых мудрых высказываний и оригинальных смыслов. Особенно он прославился как поэт мудрости, ведь он много писал о ней. Кроме того, читатель поэм аль-Мутанабби заметит, что стихи, написанные им в юношестве, лишены мудрости. Даже те строки, которые затронули мудрость, были очень простыми (Хамед Тахер, 2014:1). Но, если взглянуть на стихи аль-Мутанабби, когда он был во дворце Сайфа ад-Даула в Алеппо, мы находим другие, более глубокие и пронизательные слова мудрости. В чем же причина такого преобразования?

Результаты и обсуждение

Встреча философа и поэта

Возможно, развитие поэзии мудрости аль-Мутанабби связано не с одним фактором, а с

несколькими причинами, такими как накопление знаний и жизненного опыта, большое количество путешествий, но все эти факторы были доступны также для других поэтов его времени. Вероятно, был еще один фактор, который оказал большое влияние на его жизнь и сознание. Он нашел его во дворце Сайфа ад-Даула аль-Хамадани, в 948 году по Хиджре. Тогда ему было около 33 лет, что означает, что встреча аль-Фараби и аль-Мутанабби во дворце Сайфа ад-Даула была в пределах одного или двух лет до смерти аль-Фараби, который умер в 950 году по хиджре. Эту связь между ними аль-Мутанабби описывает только в одной поэме (касыде) хвалебными словами в адрес философа и элегией, посвященной его смерти. Мы даже не увидим в стихах поэта ни слова в адрес философа во время литературных собраний во дворце Сайфа ад-Даула. Несмотря на все это, большинство исследователей, изучавших поэзию аль-Мутанабби, указывали на явное влияние аль-Фараби на стихи поэта (Мухаммад Мандур, 2007:66). В связи с этим возникает ряд вопросов: об отсутствии упоминаний аль-Фараби в сборнике стихотворений аль-Мутанабби и о том, как великий философ повлиял на поэта, и проявлениях этого влияния.

Первое: Отсутствие упоминания аль-Фараби в сборниках аль-Мутанабби можно объяснить тем фактом, что они узнали друг о друге, когда аль-Фараби уже исполнилось семьдесят четыре года, и он предпочитал аскетический образ жизни. Он не вел праздную жизнь, жил на четыре дирхама в день и даже не обращал внимания на свой внешний вид. У него даже не было семьи, чтобы найти утешение, и титула, который можно потерять. Почему же аль-Мутанабби и другие поэты должны восхвалять его?!

Второе: Отсутствие похвалы или причитаний аль-Мутанабби не означает отсутствие его влияния на него, так как существует группа факторов, которые помогли этому влиянию, такие как наличие большого сходства между двумя личностями, оба из которых имеют происхождение бедуинов, родившихся в пустыне, и оба переселились в другую страну в молодом возрасте. Отдаленные соотечественники, страны, поиски науки и знаний, побег из стран, где их притесняли. Оба гордились своей индивидуальностью (Мухаммед Абд аль-Хади Абу Риды, 1967:206), оба были выше низких поступков, далеки от развлечений и распущенности, и ни один из них не был любителем уюта и пустоты, оба провели лучшие дни жизни во дворце Сайфа ад-Даула аль-Хамадани в Алеппо.

Аль-Мутанабби был образован, обладал широкой культурой со всеми знаниями и мнениями, известными его времени, и поэт подолгу сидел с книгами, проводя ночи с ними. Его самое знаменитое высказывание:

Самое почтенное место в жизни – седло скакуна,
А самый хороший собеседник за все время – книга!

Его обширные знания позволили ему применить в своей поэзии эти знания и мнения и вызвать восхищение ученых и интеллектуалов его эпохи, и он использовал для этого язык и удивительные методы (Шавки Дейф, 335), и, должно быть, аль-Мутанабби, хорошо осведомленный интеллектуал, читал книги аль-Фараби, в дополнение к его присутствию. Он находился при дворе Сайфа ад-Даула, что повлияло на личность амбициозного поэта. Подтверждает влияние философии аль-Фараби на поэзию аль-Мутанабби то, что последователь наблюдает в поэзии аль-Мутанабби отсутствие мудрых высказываний в начале его жизни, и, если они даже существуют, они характеризуются простотой, и причина этого – бедуинская жизнь, которую он прожил в юности. Когда же он переехал в Алеппо и встретился с великим философом, у него появилась возможность познакомиться с наследием других цивилизаций. И тогда его стихи мудрости становятся более разнообразными и глубокими (Шаллуф Хуссейн, 2005:82).

Третье. Можно сказать, что поэзия мудрости стала свидетелем значительного сдвига в эпоху Аббасидов, и эта трансформация была достигнута трудом Абу ат-Таййиба аль-Мутанабби, поскольку в литературных кругах в древние и современные времена говорится, что аль-Мутанабби был одним из самых выдающихся арабских поэтов, отличившихся в поэзии мудрости. Поэты говорят, что он также отличался особым стилем писания стихов. Любой, кто взялся читать его поэзию, может отличить новый поток поэзии мудрости, который представляет собой поэзию философской мудрости, которая отличается от предыдущего потока, и которую мы можем назвать превосходящей религиозную мудрость, и основным отличием между ними является культурный ориентир для каждого из них. Мысли первого проистекают из текстов Священного Корана и высказываний Пророка Мухаммада (мир ему), а также арабского наследия, у другого мысли берут свое начало у философов и учителей логики. Аль-Мутанабби был открыт философской культуре своей эпохи, в

которой аль-Фараби достиг наивысшую из своих вершин, так что его считают самым лучшим арабским поэтом, прославившим философскую мудрость посредством своих стихов. Даже его сторонники и противники сошлись во мнении, что он явно находился под влиянием философии в своей поэзии (аль-Хатами, 23). Историки подтверждают это, указывая на то, что он тонко мыслил, делал много выводов, был мастером в сочинении, приводил много пословиц и измерял подобия сходств (Мухаммед Камаль Хилми Бей, 1921:232). Аль-Мутанабби назвал себя мудрым (ас-Субх аль-Мунабби, 102), сказав:

Язык у него арабский, мысли философские,
привычки персидские

Аль-Мутанабби характеризовался глубиной смыслов и идей, которые он записал на основании мудрости своей поэзии, которые стали примерами и поговорками, и часто встречаются на устах людей. Аль-Мутанабби считает, что он передал философию в поэзии в тот день, когда она искала путь к арабскому уму, и, возможно, поэт аль-Мутанабби был одной из причин, по которой писатели и поэты занялись философскими исследованиями, чтобы дополнить свое искусство и желая догнать этого поэта-философа, так что аль-Мутанабби действительно считался основателем потока философской мудрости, в котором его поклонник и последователь философ, поэт Абу-ль-Аля аль-Маари, автор книги «Чудотворец Ахмад» собрал антологию стихов. Аль-Маари считал поэзию аль-Мутанабби кратким изложением греческой философии, когда он комментировал в двух строках аль-Мутанабби:

Друг, этот воздух попал в души,
да почувствовать вкус смерти
Печаль перед смертью – это слабость,
ведь оно только после смерти.

И сказал он:

«Эти строки посвящены двум греческим книгам, так как они предельно точно описывали мысль. Ведь даже если не было бы других книг, эти две были достаточны ему».

Ясно, что аль-Мутанабби был впечатлен аль-Фараби в его мнении о значимости ума, поскольку аль-Фараби считается одним из самых важных философов, которые были заняты изучением ума и его типов (аль-Фараби, 1986:12) и показывали его влияние на человечность людей, что показано в стихах аль-Мутанабби:

Мнение впереди храбрости храбрых,
Оно на первом месте, а храбрость на втором
Они собираются в свободной душе, которая взяла
все высоты.
Если бы не умы, то честь человека пала бы
в низ нищеты.

У аль-Мутанабби есть одна строка, в которой он проводит различие между сломленным умом и активным умом, как будто он объясняет теорию аль-Фараби, которая фактически разделяет ум на силу и действие:

Все утверждают как вы, что ум всегда в порядке,
Как же можно познать свое невежество?!

Аль-Мутанабби подчеркивает значение разума в жизни человека, чтобы привести сердце к правильному решению, и он говорит:

У сердца должен быть инструмент и мнение,
Которым рассечет глухоту камней.

Возможно, читатель думает, что аль-Мутанабби в своем знаменитом стихе нарушил теорию счастья аль-Фараби, в которой тот связал счастье с разумом (Саид Аль-Джабли, 71), а текст стихов аль-Мутанабби гласит:

Обладатель ума страдает в блаженстве,
А невежда в несчастье радуется!

И он видит, что «разум» как божественный дар и божественная благодать может быть вредным для его владельца, он может утомить его и вызвать у него трудности, и он не почувствует вкус жизни или ее удовольствие, поскольку он думает обо всем и анализирует это, и для него важно учитывать последствия дел и изучать ситуацию, прежде чем что-либо потерять, и это заставляет его потерять то, что ценно. Почему бы нет, когда он видит, как аль-Фараби провел всю свою жизнь в аскетизме. Он даже не женился, а предпочел жить один, и он был не в состоянии добыть какую-либо сумму денег и брал только четыре дирхама в день от Сайфа ад-Даула, чтобы удовлетворить свои основные потребности.

Существует сходство между мнением философа и мнением поэта в вопросе «характера», с которым человек появляется и не может быть изменен, поэтому аль-Мутанабби говорит в некоторых своих стихах: «И нравы несовместимы с носителем», и он говорит:

Наилучшее, что требуется для достижения успеха, – характер,
И углубление в свои промахи!

Аль-Фараби поднял в книге «Объединение двух мудрых мнений» проблему спора между Аристотелем и Платоном, заключающуюся в том, что все морали – это изменяющиеся привычки, и что ни одна из них не связана с врожденными качествами, и что морали могут переходить от каждого из них к другому посредством привычки и обучения, как сказано в словах Аристотеля, или что врожденные качества одерживают верх над привычками, как Платон упомянул в книге «Политика».

В поэзии аль-Фараби и аль-Мутанабби имеется поэтическое сходство. В стихах аль-Фараби есть значения, которые присутствуют в поэзии аль-Мутанабби. Возможно, то, что аль-Хатими упомянул в своем письме высказывания, которые приписываются Аристотелю, с которыми согласился аль-Мутанабби, могут быть словами аль-Фараби. И Хатими не указывает ссылки на Аристотеля, что может послужить доказательством тому, что учения Аристотеля дошли до него через аль-Фараби. Историки говорят, что у аль-Фараби есть книга под названием «Сборник отрывков из слов древних», и что эта книга не дошла до нас, как и остальные пропавшие книги аль-Фараби. Вкратце можно сказать, что аль-Мутанабби является последователем аль-Фараби в его философии. И мы находим, что у философа и у поэта одинаковое поэтическое видение. Аль-Фараби говорит об этом:

В то время, когда увидел в эпохе страдания, и не было пользы от беседы,

У всех правителей усталость, а в головах боль,
Решил остаться дома и сохранил честь довольством от самолюбия,

И выпил сполна из того, что осталось от вина, в свое удовольствие.

В их бутылках для меня собутыльники, а от ягненок слушание,

И буду срывать плоды из разговоров людей, кто выкопал их местность (Ибн Фадлаллах, 1951:42)

Тревожась за людей и время, аль-Мутанабби говорит:

Тот, кто познал дни так же, как я, и что происходит с людьми,

Не раскаиваясь, ударил бы копьем

А в другом стихе говорит:

И жили люди до нас в те времена, и заботы у них были, как и у нас есть заботы,

И приняли всю печаль на себя, даже если некоторые были рады иногда,

Может быть, темнота ночей сокроет поступок, но благодетель они точно загрызят!

Мы находим некоторые из смыслов аль-Фараби, организованных в поэзии аль-Мутанабби, таких как высказывание аль-Фараби: «И каждое существо, в соответствии с Его повелением, предопределением, также вред находится в Его власти и предопределении» (аль-Фараби, 1931:18). И близко к этому высказывание аль-Мутанабби:

Аллах делает то, что желает,
И возможно, что он может пожелать и вред!

В поэзии аль-Мутанабби мы находим повторение мысли аль-Фараби, которая отвергает астрологию, которая была распространена в эпоху Аббасидов до такой степени, что и халифы любили астрологию, так что некоторые из них консультировались с астрологами в вопросах управления и преемственности. Они делали это для того, чтобы укрепить свой трон навечно и доказать, что их приход к власти – это воля Вселенной. Конечно же, это вселило отчаяние в сердца оппонентов, ведь если звезды и планеты говорят и доказывают, что власть принадлежит Аббасидам, то что могут сделать противники (Абир Аль-Аббаси, 2017:4)?! В этих обстоятельствах мы обнаруживаем, что аль-Фараби противоречит тенденции, преобладающей в его эпоху, в том числе халифам, принцам и многим ученым своего времени, когда он признал недействительность астрологии и написал письмо, выражая в нем свое мнение, озаглавленное «Шутки о том, что правильно, а что нет» относительно правил звезд, и аль-Фараби объяснил, что знание, которое зиждется на положение звезды, является непригодной, поскольку эта наука приписывает все сверхъестественное и возможное звездам и планетам. Он выявил ошибки многих, кто утверждал, что планеты приносят сглаз или счастье. Мы видим, что аль-Мутанабби выражает это в своем высказывании:

Да пропадет религия, где поклоняются звездам,
И говорят, что они разумеют!

И мы находим аргументы Аристотеля, организованные в поэзии аль-Мутанабби, когда он говорит: «Болезнь умов хуже болезни тел». Поэтому аль-Мутанабби упорядочил это значение посредством поэзии, сказав:

Для нас легко почувствовать тела, и повинуются нам
акиденции и разум

Мы находим значение высказывания Аристотеля: «Если душа не отклоняется от своих низменных желаний и намерений, то ее жизнь – это смерть, а ее существование – небытие». Аль-Мутанабби донес это в стихах и сказал:

Унизился тот, кто завидует жизни, возможно, что
смерть для него легче жизни

Аль-Хатами Абу Али Мухаммед ибн аль-Хассан аль-Музафар аль-Багдади (310 г. хиджры / ~ 922 г. - 388 г. хиджры / 998 г.) написал письмо, в котором он сравнил стихи аль-Мутанабби с высказываниями Аристотеля, и в своем письме он собрал сотню мест, в которых Абу Таййиб согласился с высказываниями «Первого учителя».

Распространенность фраз философов и логиков в его поэзии, таких как его высказывание в описании кобылы: «Она быстра и у нее есть знаки», и он сказал:

Если чашка трясет руки,
Я проснулся, а ее нет между мной и мной

А также слова:

Если что-то удлинилось само по себе, прочистился луч
солнца, и оно оказалось ложным

Также слова:

Я встретил с радостью некоторых врагов и наткнулся
на пастбище

И слова:

Да исцелит тебя тот, кто лечит своим великодушием
творения, Ты – море, а остальные моря лишь часть тебя

И слова:

Слова тленны, чтобы объять ваши достоинства, как же
тленное может объять вечное

А также слова:

Мы просим невозможное, нигде и недостижимое

5. Много упоминаний имен философов, таких как: Аристотель, Птолемей, Гален и Хатрат в своей поэзии, поэтому он говорит, например, в своей похвале визирю Ибн аль-Амиду:

Достигнув предела у арабов, я составил компанию Аристалесу и Александру, и слушал как Птолемей преподавал книги жителю пустыни, королю и городским.

И слова:

Когда нашел лекарство от своей болезни, мне стали легки качества Галена

6. Тонкость значений его поэзии, как утверждают критики, указывает на то, что аль-Мутанабби находился под влиянием философии, и он намеренно отвлекал от смыслов. Аль-Аккад считает, что поэзия аль-Мутанабби возникла по образцу, который отличается от метода философов только жаром эмоций и характером (Аббас аль-Аккад, 2009:145). Аль-Аккад сравнивает высказывания аль-Мутанабби с философией Фридриха Ницше (Аббас аль-Аккад, 2009:155). Профессор Шафик Джабри видит множество философских подходов в поэзии аль-Мутанабби (Шафик Джабри, 1930:174). Махмуд Мохамед Шакер утверждает, что Абу Таййиб был затронут доступной философией своего времени и что он прибегал к философским методам в извлечении и создании значений. Поэт говорит:

И я обнаружил, что был так скуден на счет конца веселья и плача

И слова:

Ваши качества в глазах создали его слова, как почерк заполняет мой слух и взор.

Заключение и выводы

Аль-Мутанабби с поэзией мудрости достиг вершины арабского творчества и смог вызвать поток подражателей, следовавших за ним на его пути во главе с Абу-ль-Ала (ум. 1057 г.), для которого аль-Мутанабби был источником поэзии (Шафик Джабри, 1930:168). Он был учеником одного из его передатчиков, и он следовал его подходу, чтобы обогатить свою поэзию философией. Его даже называли «поэтом философов и философом поэтов» (Мухаммед Курд Али, 1910).

Поток философской мудрости не ограничивался Абу-ль-Ала аль-Маари, но также включал в себя группу корифеев арабской поэзии, таких как: аш-Шариф аль-Рида (ум. 1015 г.), аль-Туграй (ум. 1121 г.) и Ибн аль-Варди (ум. 1349 г.), а также в современном мире Махмуд Сами аль-Баруди (ум. 1904 г.), Ахмед Шавки (ум. 1932 г.), Мааруф ар-Русафи (ум. 1945 г.), аль-Джавахири (ум. 1997 г.), аз-Захави (ум. 1936 г.), Халил Хави (ум. 1982 г.), аль-Бардуни (ум. 1999 г.) и другие.

И изучающему арабскую литературу необходимо перечитать наследие аль-Фараби и рассмотреть произведения этих поэтов и других, которые писали с целью философской мудрости, чтобы обнаружить влияние аль-Фараби на их поэтические значения и увековечить память об арабе Абу Таййипе аль-Мутанабби, этом уникальном философе, который обогатил арабскую мысль и литературу и распространил ее влияние на протяжении поколений и столетий через врата его мысли в мир поэзии.

Литература

Али, Мухаммед Курд, (2010). Абу аль-Ала аль-Маари, «Поэт философов и философ поэтов. // Журнал аль-Муктасеб № 53, Дамаск, 1910.

Аль-Аббаси, Абир Абдулла Абдул-Вахаб, (2017). Халиф и астролог: политика автономной астрологии в начале эры Аббасидов – Халиф Аль-Мансур и стимулирование культуры предсказаний. – Академия социальных и гуманитарных исследований, 18-й выпуск.

Аль-Аккад, Аббас Махмуд (2009). Часы среди книг. – Египет: «Нахза».

Аль-Джабри, Мухаммед Абед, (2019). Формирование арабского разума. – 14-е издание – Бейрут: Центр исследований арабского единства.

Аль-Кафти, (1950). О передатчиках по словам грамматиков, исследование Мухаммеда Абу аль-Фадля Ибрагима. – Египет: Дар аль-Кутуб.

Аль-Куртуби, (2006). Жами аль-Ахкам аль-Куран. исследование: Абдулла бин Абдул Мохсен аль-Турки. – Ливан: Аль-Рисала Пресс.

Аль-Омари, Ибн Фадлаллах, (1951). Пути проницательности в различных государствах. – Бейрут: Дар.

Аль-Кутуб Аль-Ильмия.

Аль-Файруз Абади, (2005). Всеобъемлющий словарь. – Бейрут–Ливан: Фонд печати, распространения и распространения Resala.

Аль-Фараби, (1986). Послание о разуме. – Бейрут: Дар аль-Машрик.

Аль-Харави, Абу Исмаил, (1988). Достоинства путников. – Бейрут: Дар Аль-Кутуб Аль-Ильмия.

Голанян, Рахима, (2019). Особенности мудрости в доисламской поэзии и современной поэзии. – Иран: Журнал современных исследований литературы, № 40.

- Джабри, Шафик, (1930). Аль-Мутанабби – наполнитель мира и вдохновитель людей. – Сирия: Библиотека Аль-Шарк.
- Зидан, Джерджи, (1996). История арабской литературы. – Каир: Дар аль-Хилаль.
- Ибн Манзур, (1980). Лисан аль-Араб. – Каир: Дар аль-Маариф.
- Мандур, Мохамед, (2007). Систематическая споры между арабами. – Каир: Египетское общее книжное управление.
- Мухаммед Абд аль-Хади Абу Риды, (1950). Аль-Кинди и его философия. – Египет: Дар аль-Фикр аль-Араби.
- Мухаммед Камаль Хилми Бей, (1921). Абу аль-Тайиб аль-Мутанаби: его жизнь, творчество, поэзия и стиль. – Каир: Молодежная библиотека и пресса.
- Тахер, Хамед, (2014). Мудрость в поэзии Аль-Мутанабби. – Каир: Мустафа Аль-Халаби.
- Хуссейн, Шаллуф, (2005). Поэзия мудрости аль-Мутанабби между ментализмом и техническими требованиями. – Алжир: Университет имени братьев Монтури - Константин - Колледж искусств и наук // Журнал факультета арабского языка.
- Шамс ад-Дин, Ахмед, (1990). Аль-Фараби: жизнь, труды, философия. – Бейрут: Дом научной книги.
- Эль-Бади, (1964). Ясная заря о сущности Аль-Мутанабби. – Каир: Дар Аль-Маариф.

References

- Ali, Muhammad Kurd, (2010). Abu al-Ala al-Maari, Poet filosofov i filosof poetov [Poet of philosophers and philosopher of poets] // Al-Muqtaseb Journal No. 53, Damascus, 1910.
- Al-Abbasi, Abir Abdulla Abdyl-Vahab, (2017). Halif i astrolog: politika avtonomnoi astrologii v nachale ery Abbasidov - Halif Al-Mansyr i stimyirovanie kul'tury predskazani. [Caliph and astrologer: the policy of autonomous astrology at the beginning of the Abbasid era] – Akademia sosialnyh i gymanitarnyh issledovani, 18-i vypysk. [Academy of Social and Humanitarian Studies, 18th edition]
- Al-Akkad, Abbas Mahmyd (2009). Chasy sredi knig. [A clock among books] – Egipet: «Nahza».
- Al-Jabri, Myhammed Abed, (2019). Formirovanie arabskogo razyma. 14-e izdanie [The formation of the Arab mind. 14th Edition] – Beiry: Sentr issledovani arabskogo edinstva.
- Al-Kafti, (1950). O peredachikah po slovam grammatikov, rassledovanie Myhammeda Aby al-Fadla Ibragima. [On the transmitters according to grammars, the investigation of Muhammad Abu al-Fadl Ibrahim] – Egypet: Dar al-Kytyb.
- Al-Kyrtby, (2006). Jami al-Ahkam al-Kyran. Abdulla bin Abdyl Mohsen al-Tyrki. – Livan: Al-Risala Press.
- Al-Omari, Ibn Fadlallah, (1951). Pyti pronisatelnosti v razlichnyh gosydarstvakh [Ways of insight in different states]. – Beiry: Dar Al-Kytyb Al-Ilmia.
- Al-Fairyz Abadi, (2005). Vseobemlushi slovar. [Comprehensive Dictionary] – Beiry – Livan: Fond pechati, rasprostraneniya i rasprostraneniya Resala.
- Al-Farabi, (1986). Poslanie o razyme. [Message of the Mind] – Beiry: Dar al-Mashrik.
- Al-Haravi, Aby Ismail, (1988). Dostoinstva pytnikov. [Advantages of travelers.] – Beiry: Dar Al-Kytyb Al-Ilmia.
- Golan, Rahima, (2019). Osobennosti mydrosti v doislamskoi poezii i sovremennoi poezii. [Features of wisdom in pre-Islamic poetry and modern poetry] – Iran: Jyral sovremennyh issledovani literatyry, № 40.
- Jabri, Shafik, (1930). Al-Mytanabbi - napolnitel mira i vdohnovitel ludei. [Al-Mutanabbi is the filler of the world and the inspirer of people] – Siria: Biblioteka Al-Shark.
- Zidan, Jerji, (1996). Istoria arabskoi literatyry. [History of Arabic Literature] – Kair: Dar al-Hilal.
- Ibn Manzur, (1980). Lisan al-Arab. – Kair: Dar al-Maarif.
- Mandyr, Mohamed, (2007). Sistematische spory mejdy arabami. [Systematic disputes between Arabs] – Kair: Egipetskoe obshee knizhnoe upravlenie.
- Myhammed Abd al-Hadi Aby Rida, (1950). Al-Kindi i ego filosofia. [Al-Kindi and his philosophy] – Egipet: Dar al-Fikr al-Arabi.
- Myhammed Kamal Hilmi Bei, (1921). Aby al-Taiib al-Mytanabi: ego jizn, tvorchestvo, poezia i stil. [Abu al-Tayyib al-Mutanabi: his life, work, poetry and style] – Kair: Molodezhnaia biblioteka i pressa.
- Taher, Hamed, (2014). Mydros v poezii Al-Mytanabbi. [Wisdom in the poetry of Al-Mutanabbi] – Kair: Mystafa Al-Halabi.
- Hyssein, Shallyf, (2005). Poezia mydrosti al-Mytanabbi mejdy mentalizmom i tehnikeskimi trebovaniyami. [The poetry of al-Mutanabbi's wisdom between mentalism and technical requirements] – Aljir: Yniversitet imeni bratev Montyri - Konstantin - Kollej iskyssstv i nayk - Jyral fakulteta arabskogo azyka
- Shams ad-Din, Ahmed, (1990). Al-Farabi: jizn, trydy, filosofia. [Al-Farabi: life, works, philosophy] – Beiry: Dom naychnoi knigi.
- El-Badi, (1964). Asnaia zara o syshnosti Al-Mytanabbi. [A clear dawn on the essence of Al-Mutanabbi] – Kair: Dar Al-Maaref.

Н.Б. Мансуров, Б.Н. Темірханов

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан, Түркістан қ., e-mail: nurlan.mansurov@ayu.edu.kz

АБАЙ ҚАРА СӨЗІНДЕГІ ҒАҚЛИАТ ТАСДИҚАТ ҰҒЫМЫ

Мақалада қазақ әдеби тілінің негізін қалаушы ақын, ағартушы Абай Құнанбайұлының отыз сегізінші қара сөзі мазмұндық тұрғыда талданған. Талдау барысында қара сөзде кестеленген ой-тұжырымдардың сипаты әрі олардың қазақ ұлтының рухани болмысын қалыптастырудағы қызметі сараланған. Сондай-ақ ақын қолданысында кең орын алған шығыс тілдерінен енген кірме сөздердің мағыналық сипаты да қаралып, түп нұсқадағы ұғымы салыстырмалы түрде қарастырылған. Айталық, ядгар, иман, иғтиқад, сұңғат, т.б. Ал адам баласының түрлі мінездерге ие болып, онда жақсы мінездің қалыптасуын ағартушы, ақын ақыл мен ғылымға негіздеген тұжырымдамасын авторлар орынды ашып көрсеткен. Себебі ғылымға жету үшін де ерекше махаббаттың қажеттігіне баса назар аударылған. Сол арқылы өзінің жаратушысын, мына қоршаған дүниені танып білетіндігі сөз етілген. Авторлар Абай Құнанбайұлының білімді игергендердің ақиқатты тани алатынын әрі олардың қашанда заман сұранысына сай адам болып жетіліп, ғылыми көзқарасы қалыптасып, салауатты да саихалы азамат ретінде танылатынын басшылыққа алып, оның күні бүгінге дейін маңыздылығын жоймағандығын ұсынады. Себебі ақынның ұсынған қара сөздегі ой-тұжырымдары қазіргі қоғам үшін де өшпес мұра болып қала бермек.

Түйін сөздер: қара сөз, ғаклия тұжырым, ғаклиат тасдиқат ұғымы, ғылымның махаббаты, ақыл мен ғылым.

N.B. Mansurov, B.N. Temirkhanov

Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Kazakhstan, Turkestan, e-mail: nurlan.mansurov@ayu.edu.kz

The concept of gakliat tasdikat in the words of edification of Abay Kunanbayev

The article analyzes the content of the thirty-eighth word of edification of the poet, enlightener Abay Kunanbaev, the founder of the Kazakh literary language. The analysis characterizes the embroidered ideas of the poet and their role in shaping the spiritual nature of the Kazakhs. And also the semantic meaning of the borrowed words and their meaning are examined and a comparative analysis is made relative to the original. For example, yaggar, iman, ichthyhad, sungat, etc. And the authors pertinently revealed the concept of the poet, which is based on reason and science, enlightening the formation of a good character in which people have different personalities. This is because the emphasis is on the need for special love to achieve science. Through these actions, he shows how he knew his creator and the environment. The authors suggest that Abay Kunanbayev, guided by the fact that those who have acquired knowledge, can recognize the truth and always grow up to be modern people, develop a scientific worldview, be recognized as a healthy and virtuous citizen who has not lost its relevance to this day. This is because the poet's ideas in the words of edification will remain the indelible legacy of modern society.

Key words: the book of words, history of language, mutual language, truth affirmation concept, love of science, mind and science.

Н.Б. Мансуров, Б.Н. Темирханов

Международный казахско-турецкий университет имени Ахмеда Ясави,
Казахстан, г. Туркестан, e-mail: nurlan.mansurov@ayu.edu.kz

Понятие «гаклиат тасдикат» в словах назидания Абая Кунанбаева

В статье анализируется содержание тридцать восьмого слова назиданий поэта, просветителя Абая Кунанбаева, основоположника казахского литературного языка. В ходе анализа характеризуются идеи поэта и их роль в формировании духовной природы казахов. А также рассматривается семантическое значение заимствованных слов и делается сравнительный анализ с оригиналом. Например, ядгар, иман, ихтихад, сунгат и т.д. Авторы раскрыли концепцию поэта, в основе которой лежат разум и наука, способствующие формированию характера у разных личностей. Это потому, что акцент делается на необходимости особой любви для достижения

науки. Он показывает, как через поступки он познал своего создателя и окружающую среду. Авторы предполагают, что Абай Құнанбаев, руководствуясь тем, что те, кто приобрел знания, могут распознать правду и стать «современными» людьми, развить научное мировоззрение, быть признанным здоровым и добродетельным гражданином, который не потерял свою актуальность по сей день. Это потому, что идеи поэта в словах назидания останутся неизгладимым наследием современного общества.

Ключевые слова: слова назидания, утверждение мудрости, концепция утверждения истины, любовь к науке, разум и наука.

Кіріспе

Тұлғалы ойшыл, ақын Һәм ағартушы, ұлттың жаңа сипаттағы әдеби тілінің негізін қалаушы Абай Құнанбайұлы өлеңдері мен қара сөздеріндегі ұлттық болмысты, тұрмыс-тіршілікті, дүниетанымды, дін мен тілді танудағы ақын әлемін ашып көрсету бүгінде қайта қолға алынды. Онда оның мұрасына тағы бір рет зерделі зерттеулер жүргізіп, бүгінгі көзқараста, жаңаша бағытта талдау жасау көзделген. Өз кезегінде бұл – Абай Құнанбайұлы шығармашылығына зерттеу жүргізіп, талдап, саралау әрі ақынға деген құрмет. Өйткені ақын өлеңдері заман өткен сайын құндылығын арттырып келеді, тұжырымдары рухани қазына ретінде саналып, жаңаша қаралады.

Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында қоғамдық сананы қайта түлетудің маңыздылығы туралы айтқанда «Ұлттық сананы сақтау және оны заман талабына бейімдеу мемлекеттік маңызы бар мәселе. Себебі сананы жаңғырту арқылы ХХІ ғасырда еліміздің тың серпінмен дамуына жол ашамыз» деген болатын.

Осы ретте ұлт жаңғыруының негізі саналатын ақын өлеңдері мен қара сөздерін басшылыққа алып, келешек ұрпаққа тәлім ретінде ұсыну аса маңызды. Мұнда қара сөздеріне, оның ішінде отыз сегізінші сөзін талдап, мағыналық түсінік беріп, мазмұндық сипатын ашу көзделді. Негізінен ғақлия тұжырымдарын саралау басты назарға алынды.

Тақырыпты тандауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Абай Құнанбайұлының шығармашылығы бүгінде жан-жақты сараланып, зерттеу нысаны ретінде қарастырылған. Онда тіл, әдебиет, тарих, философия, музыка, т.б. салалар бойынша арнайы ғылыми жұмыстар жүргізіліп, диссертациялар да қорғалған. Алайда оның қара сөздері, жеке-жеке тақырып ретінде діни танымдық тұрғыда қаралмаған. Сондай-ақ қара сөздердегі кірме сөздер мен сөз тіркестерінің діни

мағынадағы сипаты да кеңінен ашылмаған. Бұл ретте жұмыстың мақсаты ақын қара сөзіндегі діни ой-тұжырымдардың мазмұнын ашып, қолданыстағы кірме сөздердің мағынасына түсінік беру. Сол арқылы Абай Құнанбайұлының діни танымдық көзқарасын айқындау. Аталған мақсатқа жетуде мынадай міндеттер туындады:

- ақын қара сөздерінің әрқайсысы белгілі бір тақырыпты қамтитындығын айқындау;
- қолданыстағы сөздер мен сөз тіркестерінің мағыналық сипатын түсіндіру;
- ақынның таным сипатындағы ой-тұжырымдарын айқындау;
- болмыстың қалыптасуындағы рухани танымды Алла тағала арқылы ұғындырылған негізгі сипаттардың (субути сипаттардың) мәнін ашып көрсету.

Ғылыми зерттеудің әдіснамасы

Зерттеу жұмысының әдіснамалық сипаты ретінде лингвистикалық салыстырмалы әдіс қолданылды. Оған қоса философиялық, әлеуметтік, психологиялық, діни, т.б. салалар бойынша сараптау, талдау әдістері басшылыққа алынды. Аталған салалардағы ғалымдар пікірлеріне иек артылды. Лексикалық талдауға ерекше назар аударылғандықтан тарихи-лексикологиялық еңбектерге де жүгінілді.

Негізгі бөлім

Абай Құнанбайұлының қара сөздері көлемі жағынан шағын болғанымен әрқайсысы белгілі бір тақырыпты қамтиды. Айталық, бесінші сөз филологиялық, жетінші сөз психологиялық, отыз жетінші сөз афоризмдер және он екінші, он үшінші сөздері иман туралы жинақталған. Өзге сөздерден көлемі жағынан мол шығарма «Ғақлиат тасдиқат» атымен бөлек көшіріліп жүретін дін, мораль мәселелеріндегі үлкен толғау – отыз сегізінші сөз, дейді Мұхтар Омарханұлы (Auezov, 1967: 202).

Қара сөздер алғашқы кездері осы ғақлия атымен танылған-ды. Кейіннен қатар тіркесіп, бергін келе қара сөз түрінде қабылданды. Ол жайлы қара сөздерге шолу жасаған ғалымдар пікірлері

жетерлік. Абайтанушы, ғалым М. Мырзахметов: «Ұлы ақынның ой түбіне терең шомудан, өз заманының шындығы тудырып отырған түйінді мәселелерін сарапқа салудан туған ғақлия сөздері – Абайдың дүниетанымы мен ішкі дүниесінің сырын танып білуде мәні бар құбылыс. Осы себептен де ұлы ақын мұрасын зерттеушілер оның дүниеге көзқарасын білуді, танытуды сөз еткенде, алдымен, өздерінің зерттеу объектісіне ақынның ғақлия қара сөздерін алып отырады. Өйткені Абайдың дүниеге көзқарасы, негізінен, осы қара сөздерінде молырақ та әрі жүйелірек көрініс берген» дегенді айтады (Murgazhmetov, 1994: 173).

Расында, Абай Құнанбайұлының бұл мұрасы жайлы зерттеулер кейіннен қолға алынды. Оның осы отыз сегізінші сөзінде адам баласының түрлі мінездерге ие болатындығын ерекше атайды. Сол мінездің жақсы болуы тек ақыл мен ғылымға тәуелді екенін жеткізеді. Ғылымға жету үшін де ерекше махаббаттың қажеттігін келтіреді. Бұл ғылымның махаббаты, яғни ғылымға махаббатпен қарау дегенді меңзейді. Ол: «Ей, жүрегімнің қуаты, перзентлерім! Сіздерге адам ұғылының мінездері туралы біраз сөз жазып ядкар қалдырайын. Ықыласпенен оқып, ұғып алыңыздар, оның үшін махаббатың төлеуі – махаббат. Әуелі адамның адамдығы ақыл, ғылым деген нәрселерменен. Мұның табылмақтығына себептер – әуелі хауас сәлим һәм тән саулық. Бұлар туысынан болады, қалмыс өзгелерінің бәрі жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады. Талап, ұғым махаббаттан шығады» деп келеді (Abay, 1977: 185).

Мұндағы сөздік қолданыстағы *ядгар* – еске салуды білдіреді. Парсы тіліндегі бұл сөз әсіл нұсқада қолданылғанымен мағыналық үйлесім сақталған. Ядкар парсы сөздігінде *память, воспоминание – жады, еске түсіру* ұғымдарын береді (Slovar, 1970: 739).

Ақын ғылымның махаббатын әуелі ақыл мен ғылымға негіздесе, оның себебін тәннің саулығы мен мықты зейінге түйістіреді. Ал олардың қалыптасуын ата-ана мен ұстаздан туындайтынын келтіреді. Әрі қарай ата-ана баланы ерте жастан ілім-білімге қызықтыра үйрету керектігін сөз етеді. Өйткені жастайынан ғылымға дағдыланған бала кейіннен өз бетінше іздене алатындай қабілетті бойында табуы керектігін алға тартады. Бұл ретте ақын баланың бойына мұндай жақсы қабілетті сіңіру үшін түрлі әдістерді қолдануды әбестік санамайды. Ал сол әдістердің нәтижесінде бала ғылымды махаббатпен көксегендей болуын қалайды.

Қараңыз: «Ғылым-білімге махаббаттандырмақ әлгі айтылған үшеуінен болады. Ғылым-білімді әуелі бастан бала өзі ізденіп таппайды. Басында зорлықпенен яки алдауменен үйір қылу керек, үйрене келе өзі іздегендей болғаниша. Қашан бір бала ғылым, білімді махаббатпенен көксерлік болса, сонда ғана оның аты адам болады» (Abay, 1977: 185).

Әрине, ақынның ұстанымы баланы білімге деген алғаш жасаған қадамын сүйіспеншілікпен болуын қалайды. Бала ғылымға деген мұндай махаббаттан кейін өзі бейімделіп, адам атына лайық болады деп сипаттайды. Сөз жоқ, адамзат баласы дүниеге келген соң адамдық сипатын танытатын белгілердің негізгісі де оның білімі, игерген ғылымы, дүниені тануы, сондай-ақ ұлттық жөн-жоралғылар мен салт-дәстүрді меңгеруі. Қала берді, қарым-қатынастар аясындағы мәдениеттің көрінісі де білімді болудың нәтижесінде қалыптасатыны да осында айқындалады. Ал адам болған соң ол өз жаратылысын, Абайша айтқанда, Алла тағаланы тануды қажет етеді. «Сонан соң ғана алла тағаланы танымақтық, өзін танымақтық, дүниені танымақтық, өз адамдығын бұзбай ғана жәліб мәнфағат дәфғы мұзарратларны айырмақтық секілді ғылым-білімді үйренсе, білер деп үміт қылмаққа болады. Болмаса жоқ, ең болмаса шала. Оның үшін көбінесе балаларды жасында ата-аналары қиян-тишылыққа салындырып алады, соңынан моллаға берген болады, я ол балалары өздері барған болады – ешбір бәһра болмайды» (Abay, 1977: 186).

Абай Құнанбайұлының ғылымға деген махаббатты айтпағы түбінде Аллаға деген сүйіспеншіліктің бір көрінісі. Себебі бірінші орында Алланы тану және ілімге ықылас қою маңызды. Осы тұста Иасауидің хикметтеріндегі «Алланы тану адамның өзін тануы» ұстанымымен ұштасқан (Kenjetau, 2004: 242).

Мұндағы *жәліб мәнфағат* – пайда келтіретін, *дәфғы мұзарратлар* – қателіктерге бой алдырмау мағынасында. Ата-ананың салғырттығы мен балаға жасаған қиянаттарын ақын ақыл таразысы арқылы осылай сынға алады. Өйткені бала білімді үйренбесе, адами болмысын қалыптастыра алмаса, онда ол бала өзін де, өзін қоршаған дүниені де тани алмай, адам атына лайық болмайды деп біледі. Ал адам болу үшін, ең бастысы, ол ақиқатты қиянаттан ажырататындай ақыл-естің иесі болуы ләзім. Олай етпегенде *ешбір бәһра* – нағыз білім пайдалы болмайтынын меңзейді.

Абай Құнанбайұлын толғандырған мұндай адам, оның ғылымға тікелей қатысты болғандығы.

Оған дер кезінде көңіл қойылуы керек деген тұжырым. Бұл қара сөздегі алғашқы бөлімде ата-ана баланы ерте жастан ілім-білімге қызықтыра үйрету керектігі жайлы сөздің қозғалуы, бала жастайынан ғылымға дағдыланса, әрі қарай ол өз бетінше іздене алатындай қабілетті бойына сіңіреді. Оған қажетінше көңіл бөле алмаған ата-аналар балаларын уақыт өте медресеге беруінің пайдасы әуелгіден әлсіздеу болады дейді.

Ақынның назарға алып отырған бала тәрбиесіндегі бұл мәселелер пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.у.) хадистерімен тұспа-тұс келеді: **«кішкентай балаларыңызға сыйлық жасап, олардың тәрбиесіне де ерекше мән беріңіздер!», «балалардың да өз әкелерінде ақылары барын ұмытпаңыздар!»** кез келген әке өз баласына жазуды, сызуды, жүзуді, садақ атуды үйретуі керек, сондай-ақ адал жолмен табылған нәпақадан тамақтандырғаны дұрыс» (İbn Mase, 2018: 342). Сондықтан «жәліб мәнфағат» сөзінде айтылғанындай дүние пайдаларына берілмей ғылымға иманындай бекем болу, екі дүниенің абадтығына себеп болатынын айтады (Beyhaki, 2015: 401).

Абай Құнанбайұлының меңзегеніндей адам өзін ғылымға бейімдейтін болса, сонда ол Алланың ілімін таниды, өзін таниды һәм мына дүниені жақсы тани бастайды. Оның ғылым үйренушілеріне берген осы үш жақты байланыстарын (Алла, Адам, Дүние) қарап, Қожа Ахмет Иасауидің принциптерінен алған әсерлеріне көз жеткізуге болады. Екеуінің көксеген мақсаттары да бір-біріне ұқсас. Себебі Абайдағы «жақсы адам немесе жарты адам» түсінігі Иасауи ілімінде «кәміл инсан» мазмұнында тарқатылған. Иасауидің тұжырымында адамның Алланы шын мәнімен танымақлығы, оның дүниеде ісі түгіл көңілін жамандыққа қимайтын ғылымға ғашық жан болатынын ұқтыру.

Балаға жастайынан ғылым үйрету үшін арнайы көңіл бөліп, білімге махаббатын ашу қажет. Сонда бала өскенде өздігінен білімге құмарланып, ғылымға ден қояды. Абай Құнанбайұлының айтып отырғаны, ғылымды талаптанып жүргендердің нағыз адами сипатпен әспеттеліп жатқандығы. Бұл ақынның ойдан айтып отырған сөзі емес сірә! Себебі әлемде біршама танымал тұлғалар осы пайымдарды еңбектерінде сөз етті. Мысалы, пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.у.) «ғылым Қытайда болса да, соны талап етіп ізденіңіз», «кімде-кім ілім үйрену жолына түссе, Алла оның жәннатқа барар жолын жеңілдетеді» десе, көне грек философы Сократ «менің білетінім ештеңе білмейтінім, өзгелер

оны да білмейді», «Өзіңді өзің танып біл!» деген тұжырымдарын айтып, ғылым адамды өзін танытатын әрі нағыз адам ретінде тәрбиелейтінін түсіндірген (İmam Müslim, 2015: 39).

Әрі қарай ойшыл ақын қиянат немесе қиянатшыл сөзі, ақиқатқа тура қарай алмайтын немесе көңілінде дүние мен ғылым таласқа түскенде ғылымға басымдық бере алмайтын жандарды сынға алады. Онда ақиқат, туралық қашанда жоғалмайтынын сөз етеді. Шындығында, Алла шыншыл, турашылдарды сүйеді. Қиянат жасап, иғтиқадқа, яғни иманға да сай болуды қаламаса, онда олар жарты адам кейпінде болады деп біледі. Өйткені қиянат жасаған бала ғылымды да, ұстазды да тани алмайды. Мұндай бала иманға да, иғтиқадқа да қиянат жасайды. Мұндағы иман иғтиқад – иман бірлігіне, иманға сәйкес, иманға сай болу (Slovar, 1994: 416).

«Бұл қиянатшылар – жарым адам, жарым молла, жарым мұсылман. Олардың адамдығының кәмәләт таппағы – қиынның қиыны. Себебі Алла тағала өзі – хақиқат, растықтың жолы. Қиянат – хақиқат пен растықтың дұшпаны. Дұшпаны арқылы шақыртқанға дос келе ме? Көңілде өзге махаббат тұрғанда, хақылықты таппайды. Адамның ғылымы, білімі хақиқатқа, растыққа құмар болып, әрнәрсенің түбін, хикметін білмекке ынтықтықпенен табылады. Ол – Алланың ғылымы емес, һәмманы білетұғын ғылымға ынтықтық, өзі де адамға өзіндік ғылым береді. Оның үшін ол Алланың өзіне ғашықтық. Ғылым – Алланың бір сипаты, ол – хақиқат, оған ғашықтық өзі де хақылық һәм адамдық дүр. Болмаса мал таппақ, мақтан таппақ, гиззат-құрмет таппақ секілді нәрселердің махаббатымен ғылым-білімнің хақиқаты табылмайды» (Abay, 1977: 186-187).

Бұл сөздерден ғылымға махаббатпен көңіл бөлмеген адамның ісі қашанда толық болмайтынын аңғарамыз. Ата-ана балаға сол махаббатты бере алмаса ол келешекте қай салада болмасын ғылымға қиянатпен қарайтынын негізге алады. Сондықтан Абай Құнанбайұлы мұндай адамдарды толық болмаған жарым адамға теңейді.

Абай Құнанбайұлы қиянатшыл адамдардың мұсылмандығына да күмәнмен қарайды. Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.у.) хадисінде «шынайы мұсылман саналатын адам – тілімен де, қолымен де өзгеге зиянын тигізбейтін адам» деген (İmam Tirmizî, 2007: 12).

Қиянатшыл болған жан ғылымның хикметіне үңіліп қарамайды. Себебі, көңілге ғылым-білім мен Алладан өзгеге махаббат қойып, мақсаты

дүниеге берілу болса, ол ізденістің барлығы ақиқатқа жетелемейді. Бұған қоса ғылым үйрену бір жағынан адамның адамдығын толықтырса, екінші, адам ғылымды үйрену арқылы өз Жаратушысын жақсы тани бастайды. Өйткені ғылым Алланың сипаттарының бірі. Ал кімде-кім ғылымға шынайы көңіл бөліп, ізденіс жасайтын болса, ол адам мол сауапқа кенеледі әрі толық адам қалпына енеді. Ақынның тілімен айтқанда, адамның ғылымы ақиқатқа, растыққа құмарлықтан келіп шығады. Сонда ғана алдына мақсат етілген ғылымды игеруі соңына дейін нәтижелі болады. Сол себепті ақынның адамдықтың кәмәләт таппағын сөз етуі, толық адам болуы үшін көп кедергілердің болатынына ишарат болмақ. Бос мақтан мен мал таппақ, сол арқылы ғиззат-құрмет – лайықты құрмет табу, расында, ғылымда ақиқатқа қол жеткізбейді. Ғылымды – Алланың бір сипаты деген ақын оны ақиқат деп танып, оған деген құмарлық-ғашықтық адамдықтың сипаты деп біледі.

Ислам дінінің ең маңызды тіректерінің бірі иман-итикад мәселесі. Алла тағаланы тануда сипат екіге бөліп түсіндіріледі. Олар зати (6 сипат) және субути (8 сипат) сипаттар. Абай Құнанбайұлы адам баласының ғылымға көңіл қоюының жас кезден бастау алу керектігін айтса, сөзінің жалғасында ғылымда тура болу арқылы жақсы адам болатындығын нұсқаған.

«Алланы бар дедік, бір дедік, ғылым, құдірет сипаты бірлән сипаттадық. Бұл бірлік, барлық ғылым, құдірет олула боларлық нәрселер ме? Әлбетте, ғылым құдіреті бар болады: хаяты – мағлұм, бірі – ирада, яғни қаламақ. Ғылым бар болса, қаламақ та бар. Ол еш нәрсеге hareket бермейді. Һәммаға hareket беретұғын өзі. Ол ирада ғылымының бір сипаты кәләм, яғни сөйлеуші деген, сөз қаріпсіз, дауыссыз болушы ма еді?» (Abay, 1977: 190).

Сондай-ақ ғылым Алланың субути сипаттарынан болса, оған мынадай қосымша мағлұмат беріп өткен: хаят (Алланың мәңгілік тірі болуы), ғылым (Алла өткен мен келешекті, жасырын әрі жария барлық жағдайды біледі), самий (Алла барлығын естиді), басар (Алла барлығын көреді), ирада (Алла қалағанын орындайды), құдірет (Алла шексіз құдірет иесі), кәләм (Алла кәләм иесі), тәкуин (Алланың қалауы сол мезетте болады) (İlyas Çelebi, 2009: 103).

«Алланың сөзі – қаріпсіз, дауыссыз. Енді олай болса, айтқандай қылып білдіретұғын құдіреті және басар, сәмиғ, яғни көруші, есітуші деген. Алла тағаланың көрмегі, естімегі, біз секілді көзбенен, құлақпенен емес, көргендей, естігендей

білетұғын ғылымның бір сипаты. Бірі – тәкуин, яғни барлыққа келтіруші деген сөз. Егер барлыққа келтірмегі бір өз алдына сипат болса, Алла тағаланың сипаты өзіндей қадім, һәм әзали һәм әдәби болады да, һәмишә барлыққа келтіруден босанбаса, бір сипаты бір сипатынан үлкен я кіші болуға жарамайды. Олай болғанда ғылым, құдірет сипаттары секілді босанбай, һәр уақыт жаратуда болса, бір ықтиярсыздық шығады. Ол ықтиярсыздық Алла тағалаға лайықты емес. Оның барлыққа келтірмегі – құдіретіне ғана бір шарх» (Abay, 1977:190).

Өткен ғасырларда Ислам сенімдік топтарының ішінде атойлап шығып Құранның жаратылғанын қалың мұсылманға мойындатқысы келген шатасқан сенімдік топтар да кездеседі. Осындай дінді қате түсінуге қарсы иммунитет қалыптастырған Абай Құнанбайұлының мұндағы қара сөзі, қазіргі күнгі қазақ халқының әлі де дін жолына бағдар берерлік мәнге ие. Олай дейтініміз өкінішке орай өз қандастарымыздың арасында «Алланың қолы, жүзі бар, күрсісі бар. Ол онда отырады. Себебі бұл Құранда жазылған» деген уәждерін алға тартып, Аллаға жалған сипаттар таңады. Ал Абай Құнанбайұлы бұған «Алла тағаланың көрмегі, естімегі, біз секілді көзбенен, құлақпенен емес, көргендей, естігендей білетұғын ғылымның бір сипаты» деп, Құранды қалай түсінудің халыққа тиімді жолын нұсқайды (İsmail Caliskan, 2016: 97). Өйткені Құранның аяттары мухкам-мұташабих болып бөлініп, мухкам аяттар ұғынықты болса, мұташабих аяттардың мәнін ұғу қашанда қиындық тудырған (Adilbayev, 2014: 119). Бұл мәселенің түйінін де ақын Аллаға қатысты айтылған ағза атауларын біз білетін шынайы ағзалар емес екенін ұқтырып, оларды Алланың ғылым сипатымен ұштастыру арқылы ұғындырады.

«Бұл ғылым, құдіретте ешбір ниһоятсіз, ғылымында гафләт, құдіретінде епсіздік және нашарлық жоқ. Саниғын сұңғатына қарап білесіз. Бұл көзге көрілген, көңілге сезілген ғаламды қандай хикметпенен жарастырып, қандай құдіретпенен орналастырған, ешбір адам баласының ақылы жетпейді. Бірақ пендесінде ақыл – хүкімші, қайрат, қуат – қызмет қылушы еді. Соған қарап ойлайсың: Алла тағаланың сипатында солай болмаққа тиіс. Бірақ әуелде айтқанымыз: ғылым, құдірет – біздің ұғуымызға ғана екі хисап болмаса, бірақ ғылымда құдірет болуға тиіс. Олай болмаса сипаттар өз орталарында бірі тәбиғ, бірі матбуғ болады ғой. Бұл болса, тариф раббыға жараспайды» (Abay, 1977:191).

Жаратушы Алланың сипатын жоғарыда айтып өткен болсақ, соның ішінде Алладағы ғылым сипатының еш соңы болмайды. Яғни пенденің іліміне ұқсап епсіздік, нашарлық жағдайларына душар болмайды. Алланың ілімі – ұшан теңіз. Абай ақын араб тілін керемет түрде қолданып, былай дейді: «Саниғын сұнғатына қарап білесіз» (Ibn Manzur, 2009: 42).

Саниғ – Жаратушы, сұнғат – жаратылған, яғни жаратылғанға қарап Жаратушыны тану жолын үйретпек. Әлемді оның ішіндегілерді, сондай-ақ адамды шебер жаратпақ Алланың ғылым күдіретінде тек хикметтер бар екенін ұқтырмақ. Мұндай керемет жаратылыстарды жоқтан бар еткен Жаратушының ісін ұғуға біздің ақылымыз жетпес. Тіпті адам баласының бойындағы нығметтердің мәнін ұғу да түпсіз тұңғиық. Себебі, қара сөздегі бұл мағынаның төркіні Құранмен де ұштасып жатқанын аңғарамыз. Қасиетті Құран Кәрімнің «Нахыл» сүресіндегі «Алланың нығметтерін есептей қалсаңыздар, есебіне жете алмайсыздар» деген аятынан білуге болады (Quran Karim, 1991: 18).

«Сегіз сипат қылып және ол сипаттар «Ла гаиру уә лә һуә» болып, бұлай айтуда, бұлардан бір өз алдына жасағат яки жамигат шығып кетеді. Бұл болса келіспейді. Егерде сипаттарды әрбірін басқа-басқа дегенде, көп нәрседен жиылып, иттифақпенен құдай болған болады. Бұлай деу батыл, бір ғана құдірет пендеде болған қуат; құдірет ғылым ақылдан басқа болатұғын, Алла тағалада болған құдірет – ғылым һәм рахмет. Ол – рахмет сипаты, сегіз сипаттың ішінде жазылмаса да, Алла тағаланың Рахман, Рахим, Ғафур, Уадуд, Хафиз, Сәттар, Раззақ, Нафиғ, Уәкил, Латиф деген есімдеріне бинаһи бір ұлығ сипатынан хисаптауға жарайды. Бұл сөзіме нақлия дәлелім – жоғарыдағы жазылған Алла тағаланың есімдері. Ғақлия дәлелім құдай тағала бұл ғаламды ақыл жетпейтін келісіммен жаратқан, онан басқа, бірінен бірі пайда алатұғын қылып жаратыпты. Жансыз жаратқандарынан пайда алатұғын жан иесі хайуандарды жаратып, жанды хайуандардан пайдаланатұғын ақылды инсанды жаратыпты» (Абай, 1977: 191-192).

Алланың сипаттарында бір-біріне қарама-қайшылық кездеспейді. Әрі Алла шексіз күдіретке ие. Ал адамдағы күдірет тек күш-қуаты ғана. Сондықтан Алланың күдіреті жайлы сөз болғанда оны тек қуат деп қана емес, шексіз, яғни ғақлия дәлелі ретінде біз өлшеп біле алмайтын күдірет деп білуді ұғындырады. Оның күдіретінің санатындағы ғылым мен

рахмет жоғарыда келтірілген сипаттарда және есімдерінде орын алған. Рахмет сипаты қаншалықта біз айтып өткен субути (8 сипат) сипатқа жатпаса да, Алланың 99 есімдеріндегі Рахман, Рахим, Ғафур, Уадуд, Хафиз, Сәттар, Раззақ, Нафиғ, Уәкил, Латиф сынды көркем сипатының бірі деп айтуға болады (Celayir, 2014: 124).

Алланың шексіз ғылым иесі екендігіне ақли дәлелдің біреуі болса, дүние жаратылғалы бері мына әлемнің теңдессіз керемет бір жүйеде жұмыс атқарып келе жатқандығында болмақ. Өз кезегімен жансыз нәрселер жанды жануарлар қоректенетұғын азық болса, жанды жануарлар да ақыл иесі адамдардың пайдасына жаратылған. Яғни әлемдегі әрбір жаратылысты кездейсоқ деп айтуға болмайды.

Абай Құнанбайұлы ғылымға көңіл қойып, ғашық болуды әуелі Алланы тануға деген махаббатынан бастайды. Алланы тану кейбіреулері үшін ақли дәлел арқылы ойға тез қонымды болуы мүмкін. Ақын Абайдың айтып отырған ақли дәлелі де, Құран мен сүннет шеңберінен тыс әлемдегі болып жатқан адамның қатысынсыз керемет жүйенің жаратушысын іздеу тәсілі. Бұл әдісті Алла тағала Құран Кәрімде «ей, ақыл иелері, ойланбайсыңдар ма?», «түйенің қалай жаратылғанына және аспанның қалай жоғарылатылғанына (тірексіз) үңіліп назар салмай ма?» деген аяттар арқылы әлемдегі әрбір жаратылысты түсіндіріп, бұлардың жаратушысы шебер Алла екендігіне ақли дәлелдер ұсынады (Quran Karim, 1991: 17-18).

Ғылымға сатқындық жасамау қажет. Келесі жолдардағы «ғылымды сатып, мал іздемек», құдды қасиетті Құран Кәрімнің аяттарының түсіндірілуіндегі қазақша баламасы іспеттес: *«Біз ғылымды сатып, мал іздемек емеспіз. Мал бірлән ғылым кәсіп қылмақпыз. Өнер – өзі де мал, өнерді үйренбек – өзі де ихсан. Бірақ ол өнер гадаләттан шықпасын, шарғыға муафих болсын. Адамға хәлінше ихсанды болмақ – қарыз іс. Бірақ өзгелердің ихсанына сүйенбек дұрыс емес»* (Абай, 1977: 204-205).

Мұнда Алла тағала Бақара сүресінің 41-аятындағы: *«...аяттарымызды құнсыз дүниеге бола айырбастамаңыздар»* деу арқылы Құранды дүниелік кәсіп ететіндердің болатындығын негізге алады. Сол арқылы ғылымның саудасын жасап, дүниелік мақсатына ғылымды айырбастай салатын қиянатшыл адамдардың ісін сынға алып, қате әрекет екенін жеткізеді. Сөз жоқ, ғылыммен айналысып, оның пайдасын көруде еш әбестік жоқ екендігін айтады. Ғылымды үйренудің өзі ихсан, яғни жақсы амал. Өнер,

ғылымның барлығы да ақиқат шеңберінен шықпай, шариятқа сай болуы тиіс. Сондықтан да Абай Құнанбайұлы ғылым мен дүние жинау мәселесін айтуда өз ойын «Дүние де өзі, мал да өзі, Ғылымға көңіл бөлсеңіз» деп түйеді.

Мұндағы мал бағуы мен ғылым бағуы қоғамдық әлеуметтік мәселелердің бірі. Әлеуметтік әрі ғылыми маңызға ие болған дүниелерде ермек үшін емес, одан керегін кәдесіне жаратсын деген ұғымды басшылыққа алады. Білімді алғанда өзгелерден көш бойы озық тұру маңызды емес, ақиқатты тануы, яғни өмір талабына сай қалыптасуы, ғылыми көзқарасы болуы, сондай-ақ салауатты да салихалы азамат болуы маңызды деп біледі. Дүние де, мал да еңбекпен келеді, алайда ғылымға ерекше көңіл бөлудің жөні бөлек екенін атап, дүние мен мал материалдық байлық, ал ғылым рухани һәм танымдық байлық екенін ұсынады.

Нәтижелері және талқылама

Талдау барысында Абай Құнанбайұлының отыз сегізінші қара сөзіндегі ақыл, ғылымға деген сүйіспеншілік ұғымын ашып көрсету басты назарға алынды. Соның негізінде адамның адамдық ақылын, ғылымын, оған себеп болған тәннің саулығын, ал осылардың қалыптасуын ақын айтқандай талап, ұғым, махаббаттан келіп шығатынын барынша айқындадық. Мұның барлығы түптеп келгенде балаға жастайынан ғылым үйрету, ол үшін арнайы көңіл бөлу керектігін алға тартқан ойшылдың ойымен ұштасып келетінін кеңірек сөз еттік. Себебі ғылымға ден қойып, оған талаптанған адам нағыз адами сипатпен әспеттелетінін айтып жеткізуге тырыстық. Ал ғылымды танудағы Алланың сипаттарымен ұштастыруы Абай Құнанбайұлының дінді танып қана қою емес, оның ілімінің ұшан теңіз екендігін паш ету көзделді. Бұл тілдік тұрғыдан да керемет үйлесімін тапқан деуге болады. Оны ақынның «Саниғын сұнғатына қарап білесіз» деген анықтамасынан көреміз.

Әрине, талдауға негіз болған тақырыбымыз кірме сөздермен тікелей байланысты. Сондықтан ұсынылған қара сөздің стилі өзгеше болуы осыны аңғартады. Мұнда ақыл, ғылым һәм адамның мінездері туралы айтылғанымен, онда діннің негіздерін, шарият қағидаларын қазақша айтуға болатынын ескерген абзал. Алайда ақынның діни терминдерді орынды пайдалануды да жат көрмегендігін ұсындық. Нәтижесінде біз Абай Құнанбайұлының діндар әрі араб тілін жақсы білгендігін тілге тиек еттік.

Қорытынды

Сөз еткен отыз сегізінші сөз ғақлиат тасдиқат ұғымында терең әрі шығыстық сарында жазылып, меңгеруде біршама қиындықтар туғызатыны анық. Бұл бұрын-соңды мұндай көлемді еңбек болмағанының көрінісі. Еңбек алғаш «Ғақлиат тасдиқат» деп те аталған. Атауы арабша саналатын еңбекті бүгінде «Ақиқатты таныту» десек баршаға түсінікті болмақ. Өйткені шығарма тек қазаққа ғана емес, барша адамзат баласы үшін жазылған еңбек екендігі айқын көрініп тұрғандай.

Абай Құнанбайұлы өткеннен мол мәліметтерді меңгерген, соларды үлгі етіп, өз тұжырымдарында орынды пайдаланған. Оған біз келтірген Йасауидің ұстанымдарымен сабақтастықтарын келтіргеніміздің өзі жеткілікті болса керек. Бұл дәстүр жалғастығының негізгі көрінісі.

Тасдиқ – растау, бекіту, нақтылау мағынасындағы сөз. Ақын мұнда айтылған ой-тұжырымдарды нақтылау әрі бекіту арқылы ғылымның қажеттілігі мен пайдасын шарифі үкім арқылы түйіндейді. Соған иек артып, соны діни терминдер арқылы береді. Өйткені ғақлиат тасдиқат дегенде ақын адамдық болмыстың ғылымды игеру арқылы қалыптасатынын және ғылымды игерген адамның өзін, содан кейін өзін жаратқан Жаратушыны тани алатынын негізге алған. Сол себепті қара сөздегі сөз орамдары мен келтірілген нақли дәлелдер де түсінуге оңай соқпайды. Оған қоса діни терминдер қолданысы да түпкі қалпын сақтап, мағыналық сипаты да шарифі ұғымда берілген. Адамның ғылымға деген құмарлығын арттыруда қолданылған сөз орамдары қасиетті Құран Кәрім аяттары мен Пайғамбарымыз (с.а.у.) хадистерімен сабақтасып келеді.

Міне талдау барысында ақынның тұжырымын ашып көрсетуде сөздердің түпкі мағынасы мен қолданыстағы ұғымдар сөздіктерде берілген анықтамалар бойынша сараланды. Сондай-ақ бұл жайлы сөз еткен ғалымдардың пікірлері басшылыққа алынды. Талдау барысында филологиялық, философиялық, әлеуметтік, психологиялық, діни, т.б. салалардағы пікірлерге иек артылды. Өйткені ғақлиат тасдиқат ұғымы осы аталған салалармен тығыз байланысты. Мұның өзгешелігі де сонда. Кезінде бұл жайлы М. Әуезов: «Сыртқы стильдегі, тілдегі өзгешеліктер бұл сөздегі діндік мазмұнменен нық байланысты. Осы кезде Абай өзінің дінін, түп на-ным жағынан да, моральдық қасиеттер турасы-

нан да және адамгершілік тәрбие мақсатымен де анықтап, таныта түспек болады» дейді (Auezov, 1967: 209).

Түйіндей келгенде, Абай Құнанбайұлының қара сөздері қазақ ұлтының рухани қазынасы ретінде танымды қалыптастыруда қызметі ерекше. Өйткені оның заманында жалпыхалықтық танымы тарихи шындық пен қазақы болмысты барынша сол қалпында ұсынады. Ал бүгінгі қоғам үшін бұл ойлар мен тұжырымдар өшпес мұра. Өйткені оның шығармаларындағы тұжырымдары әр қазақтың бойына ұлттық күш-

қуатпен жігерлендіріп, еліне, жеріне, халқына, т.б патриоттық сезімін оятуда септігі мол. Сол себепті оның әр қара сөзін, ондағы мақсат пен мазмұнды нақты тани білу – ұлттың рухани танымын тануға жол ашады. Бұл өткеннен алар – сабақ, болашаққа сілтер – тура жол.

Тілдік танымы – өткеннен мол мағлұмат беретін, ақиқатты танытып, ғылымға ден қоятын, адамдық сипатты қалыптастырудағы басты құрал. Діни терминдердің қолданысы болса, ақын тұжырымын ашып жеткізуде қолданылған өзіндік ерекше стиль көрінісі.

Әдебиеттер

- Абай Құнанбаев. (1977). Шығармаларының екі томдық жинағы. II том. – Алматы.
 Abdussamet Celayir. (2014). Allah (с.с)'ın 99 İsmi Esma'ül Hüsna. – İstanbul.
 Арабско-русский словарь. II т. (1994). – Ташкент.
 Әділбаев А. (2014). Ханафи мазхабы. – Алматы.
 Әуезов М. (1967). Абай Құнанбаев. – Алма-Ата.
 Beyhaki. (2015). Şuabul İman (çev. Huseyin Yıldız). – İstanbul.
 İbn Mace. (2018) Sünen İbni Mace Tercemesi ve Şerhi (çev. Haydar Hatipoğlu). – İstanbul.
 روتبي. – لسان العرب. (2009). منظور ابن.
 İlyas Çelebi. (2009). «Sıfat». – İstanbul.
 İmam Müslim. (2015). Sahih-i Muslim ve Tercemesi (çev. Mehmed Sofuoğlu). – İstanbul.
 İmam Tirmizî. (2007). Sünen-i Tirmizi Tercemesi (çev. Abdullah Parlıyan). – Konya.
 Исмайл Чалышкан. (2016). Тәпсір әдістемесі. – Анкара.
 Кенжетай Д. (2004). Қожа Ахмет Йасауи дүниетанымы. – Түркістан.
 Құран Кәрім қазақша мағына және түсінігі. (1991) – Сауд Арабиясы, Медине.
 Мырзахметов М. (1994). Абайтану тарихы. – Алматы.
 Персидско-русский словарь. II т. (1970). – Москва.
 Сыздықова Р. (1995). Абайдың сөз өрнегі. – Алматы.

References

- Abay Qunanbayev. (1977). Shygarmalarinin eki tomdyq jinagy. [Two-volume works] II tom. – Almaty.
 Abdussamet Celayir. (2014). Allah (с.с)'ın 99 İsmi Esma'ül Hüsna. – İstanbul.
 Arabsko-ruskii slovar.[Arabic –Russian dictionary] II t. (1994). – Tashkent
 Adilbayev A. (2014). Hanafi mazhaby.[Hanafi Mazhab] – Almaty.
 Auezov M. (1967). Abay Qunanbayev. – Alma-Ata.
 Beyhaki. (2015). Şuabul İman (çev. Huseyin Yıldız). – İstanbul.
 İbn Mace. (2018) Sünen İbni Mace Tercemesi ve Şerhi (çev. Haydar Hatipoğlu). – İstanbul.
 Ibn Manzur. (2009). Lisanul Arab. – Beirut.
 İlyas Çelebi. (2009). «Sıfat». – İstanbul.
 İmam Müslim. (2015). Sahih-i Muslim ve Tercemesi (çev. Mehmed Sofuoğlu). – İstanbul.
 İmam Tirmizî. (2007). Sünen-i Tirmizi Tercemesi (çev. Abdullah Parlıyan). – Konya.
 İsmail Caliskan. (2016). Tafsir adistemesi. [Methodology of Tasfir] – Ankara.
 Kenjetay D. (2004). Qoja Akhmet Yasawi duniyetanimy.[worldview of Qoja Akhmet Yasawi] – Turkestan.
 Quran Karim qazaqsha magyna jane tusinigi. [the concept and meaning of the Koran Karim in Kazakh] (1991) – Saud Arabi-yasy, Madina.
 Myrzahmetov M. (1994). Abaytanu tarihy. [History of Abay studies]– Almaty.
 Persidsko-ruskii slovar. [Persian-Russian dictionary] II t. (1970). – Moskva.
 Syzdyqova R. (1995). Abaydin soz ornegi. [Abay's the expression of the word] – Almaty.

N.K. Baibussinova L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Nur-Sultan, e-mail: nazyma_b@mail.ru

GULF COUNTRIES TRADE RELATIONS WITH THE UNITED STATES

The article examines the complex structure of trade and economic relations between the Gulf States and the United States, complicated by military conflicts and affected by the influence of superpowers. The main purpose of this article is to reveal the history of the Gulf countries trade relations with the United States. The research methods included comparison and historical analysis of the facts of the Persian Gulf countries development. In the modern world, in view of the increasing role of the globalization process, the importance of economic integration organizations is growing. In this regard, an important position in the structure of economic groups is the Council for Cooperation of the Arab States of the Persian Gulf. The close relations of the Arabian monarchies with the United States have largely determined their own development paths and today form the basis of their economic policy. The situation in the development of trade relations between the Gulf States is also conditioned by the US intervention and recent events in Iran, which may again lead to an escalation of the military conflict and stagnation of trade relations. In view of this, it is necessary to use a political dialogue that does not allow for war, which can result in a decrease in trade indicators in the region. As a result of the research, it was possible to determine the main aspects of cooperation between the Gulf States and the United States, in terms of emerging problems and the complexity of mutual historical development.

Key words: the Persian Gulf, the United States, trade relations, integration, the Arab six, military conflict, oil.

Н.К. Байбусинова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., e-mail: nazyma_b@mail.ru

Парсы шығанағы елдерінің АҚШ-пен сауда қатынастары

Мақалада Парсы шығанағы елдерінің АҚШ-пен әскери қақтығыстармен күрделене түскен және ірі державалардың әсерінен туындаған сауда-экономикалық күрделі құрылымы қарастырылады. Бұл мақаланы жазудың негізгі мақсаты Парсы шығанағы елдерінің АҚШ-пен сауда қарым-қатынастарының тарихы мен ерекшеліктерін ашу болып табылады. Зерттеу барысында Парсы шығанағы елдерінің даму фактілерін тарихи талдау және салыстыру-салғастыру әдістері қолданылған. Қазіргі таңда әлемде жаһандану үдерісінің рөлінің артуына байланысты экономикалық интеграция ұйымдарының маңыздылығы артып келеді. Осыған байланысты, экономикалық топтар құрылымында Парсы шығанағының Араб мемлекеттерінің ынтымақтастық кеңесі маңызды орын алады. Араб монархияларының Америка Құрама Штаттарымен тығыз қарым-қатынасы негізінен өзінің даму жолдарын анықтады және бүгінде олардың экономикалық саясатының негізін құрайды.

АҚШ-тың ішкі саясатқа араласуы мен Ирандағы соңғы шиеленістер Парсы шығанағы елдерінің сауда-саттық қатынастарына тікелей әсер ететіндікпен осы аймақта жаңа әскери қақтығыстарға әкеліп соғуы мүмкін. Осыған орай, аймақтағы сауда көрсеткіштерінің төмендеуіне себеп болатын соғысты болдырмау үшін саяси диалогқа жүгіну қажеттілігі туындайды. Зерттеу нәтижесінде Парсы шығанағы елдерінің АҚШ-пен байланыстардың негізгі аспектілері мен тарихи даму барысындағы қиындықтары көрсетілді.

Түйін сөздер: Парсы шығанағы, АҚШ, сауда қарым-қатынасы, интеграция, «Арабиялық алтылық», әскери қақтығыс, мұнай.

Н.К. Байбусинова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Нур-Султан, e-mail: nazyma_b@mail.ru

Торговые отношения стран Персидского залива с США

В статье рассматривается сложная структура торговых и экономических отношений стран Персидского залива с США, осложненных военными конфликтами и оказавшихся под

влиянием сверхдержав. Основной целью написания данной статьи является раскрытие истории возникновения, особенностей торговых взаимоотношений стран Персидского залива с США. Методы исследования включали сравнение, сопоставление, исторический анализ фактов развития стран Персидского залива. В современном мире, ввиду увеличения роли процесса глобализации, возрастает значение экономических интеграционных организаций. В этой связи важное место в структуре экономических группировок занимает Совет сотрудничества арабских государств Персидского залива. Тесные отношения аравийских монархий с США во многом предопределили их собственные пути развития и сегодня формируют основу их экономической политики. Ситуация развития торговых отношений стран Персидского залива обусловлена также вмешательством США и недавними событиями в Иране, которые могут опять привести к эскалации военного конфликта и стагнации торговых отношений. Ввиду этого формируется необходимость использования политического диалога, не допускающего войны, которая может вылиться в снижение показателей торговли в регионе. В результате проведенного исследования удалось определить основные моменты сотрудничества стран Персидского залива с США в аспекте возникающих проблем и сложности взаимного исторического развития.

Ключевые слова: Персидский залив, США, торговые отношения, интеграция, арабская шестерка, военный конфликт, нефть.

Introduction

The term “Gulf countries” is using to refer to countries bordering the Persian/Arab Gulf on the Arab side. These are Iraq, Kuwait, Saudi Arabia, Bahrain, Qatar, United Arab Emirates and Oman. All of the above countries, with the exception of Iraq, are members of the Cooperation Council for the Arab States of the Gulf, formerly known as the Gulf Cooperation Council. Iran also borders the Persian Gulf on the northeast side, but it is usually not included in the above list due to significant religious, ideological and political differences in them (Kostyunina G., Lomakin N., 2014).

GCC created the Customs Union (GCC-TS) in order to expand regional domestic trade and promote the process of their economic integration with the rest of the world. At the same time, most GCC countries have separately signed Free Trade Area Agreements (FTA) with the United States and the EU. In addition, all GCC countries are currently members of the Greater Arab Free Trade Zone and all are members of the World Trade Organization (WTO). This proliferation of FTZ's and other integration schemes in the region is part of a recent global phenomenon. All over the world, there has been a sharp increase in the number of regional trade agreements created despite the growing role of the WTO in strengthening the multilateral trading system.

To penetrate the Gulf region, US's businessmen used the achievements of diplomats. Muskat was the starting point, with whose sultan on September 21, 1883, a very favorable agreement was signed. The agreement establishes the most favorable regime between the United States and the Sultanate Oman and gives to the American consuls broad powers, including the right to be “privileged judges in all disputes

and trials involving American citizens” (Fahad M., 2009). In addition to establishing diplomatic contacts, the agreement provided for substantial benefits for American companies. In particular, the agreement allowed American entrepreneurs to trade in all seaports of Arabia. American ships entering the ports of Muscat paid a tax of only 5% of the value of the cargo. In addition, American merchants living in the ports of the Sultanate were exempted from any taxes and additional fees. The stage of trade relations between the United States and the Gulf countries began from these events

Justification of the choice of article and goals and objectives

The formation of US trade relations with the Gulf region occurred at the turn of the XIX-XX centuries. The intensification of the introduction of American business in the Gulf States was the result of a set of objective changes that have occurred in the American economy and foreign policy. First of all, it should be noted that in the 1890's in the US economy, an industrial revolution ended, which led to the emergence of large trade, financial and industrial associations and, in general, monopolization of the economy. The predominance of manufacturing in the structure of the US economic balance required a significant expansion of sources of raw materials and stimulated the search for new markets. A powerful US manufacturing base, on the one hand, has made the country a world leader in industrial production, and on the other, has gradually reduced the level of financial dependence on European banking institutions. This circumstance, in turn, created the possibility for American capital to more firmly invade the historically established spheres of interests of the great European powers. Secondly, there was a

departure from the isolationist policy that has been pursued by the American government since the middle of 19 century in the end of the XIX century in the foreign policy of the White House. This became apparent already during the Cleveland presidency, which the opposition called the “expansionist.” The Cleveland administration advocated the maximum expansion of US foreign trade and foreign economic activity in order to “provide industrialists with cheap raw materials that would open the door to foreign markets” (Rodrigues A., Kiselev K., Zakaurenceva T., Belousova K., 1997).

The main goal of the research is to study the specifics of trade relations between the Gulf countries and the United States.

In accordance with the purpose, the following **objectives were formulated**:

To study the integration processes within the framework of the GCC;

To analyze historical events affecting the development of trade relations in the Persian Gulf and the USA;

To study the current problems of economic cooperation between the Gulf countries and the United States.

Scientific research methodology is represented by scientific research, comparison as well as historical analysis of events in the Persian Gulf.

Results and discussion

The entry of American businessmen into the Iranian and neighboring Iraqi markets was very modest. The share of Muscat's turnover in the total turnover of the region, including European and Turkish manufacturers, amounted to only 1.44%. This result can be explained by two circumstances. On the one hand, at the turn of the XIX-XX centuries American emphasis was placed on regional trade expansion. The countries of Latin America and the Caribbean were a priority for large American companies. It is no accident that subsequently the largest concerns, namely oil companies, had solid assets in the Gulf of Mexico. On the other hand, American products turned out to be unsuitable for the indigenous consumer, who was distinguished by low solvency. Finally, British entrepreneurs, extremely “jealous” of the appearance of competitors, tightly controlled trade in the ports of the Persian Gulf.

As a result, it was possible to establish trade contacts only with Iranian carpet production and to expand the trading assortment, conclude concession agreements with Russian and British companies that have long worked in the local market. In the field of carpet imports, the United States has achieved no-

table results. The largest centers for the production of carpets in Iran at the beginning of XX century are the cities like Sultanabad, Hamadan and Tabriz were considered, although small provincial industries existed almost everywhere. In Sultanabad, the mass production of carpets, which can be called a factory, was organized by Ziegler, a company operating in Tauris. American entrepreneurs succeeded in creating the “American Carpet Manufactory” in Hamadan and established independent export of carpets in the United States.

Finally, it should be noted that the most profitable element of the region's trade are oil production and refining, were not available to American companies. It is no coincidence that a month before the US entered the “war” with the board of directors of Standard Oil (Standard Oil Co.), a special program was developed to correct the situation. Its essence was to study potential commodity markets, including the markets of the Middle East and the Persian Gulf, assess financial and other opportunities for competition, and also study the ways of participation of American companies in the most promising projects. This program was set out in a memorandum, which was discussed by the Board of Directors of Standard Oil and was adopted by the management (Fursenko A., 2015).

The World War I gave a new impetus to US trade policy. The hostilities practically did not affect the United States. Demand for goods from the UK, Germany, France, of course, declined in foreign markets. On the contrary, the demand for US export products increased sharply, which led to the intensive development of US industrial production. This circumstance, in turn, strengthened the position of the financial and industrial segment in the ruling elite of American society. The emergence of new elites in American society has seriously changed the principles of American foreign policy in general. Promising areas and areas of interest now included regions and countries that were traditionally considered possessions of the Old World. The statement of the Director of Standard Oil of New Jersey (Standard Oil Co. of New Jersey) read as follows: “The current policy of Standard Oil is to show interest in any field of production, regardless of the country in which it is located” (Kolobov O., 2008).

More than half of the existing regional trade agreements around the world were created after the creation of the WTO in 1995. This renewed interest in studying the trade and non-trading effects of regional trade agreements (RTS) and their advantages or disadvantages over the multilateral trading system sponsored by the WTO (Abdmoulah W., 2011).

Since many members of the GCC are major exporters of oil, most of the trade is conducted with countries outside the GCC, in particular with Japan, the EU and the United States. If oil is excluded from trade, the GCC's domestic export will make up a significant share in the total GCC export (26.7%), comparable to successful trade agreements such as MERCOSUR and ASEAN. These suggest that the domestic trade in the Gulf countries is quite intense and the economies of the countries are more integrated in trade than this can be evidenced by the totality of data (including oil). Contrary to the stylized view that MENA countries (the Middle East and North Africa) trade little with each other, the Gulf countries actually trade more with each other.

Due to the unfavorable situation of Gulf investors in the American market after the events of September 11, 2001, more and more investors from the region transferred their funds to European, Asian and local markets. In particular, Saudi investors withdrew huge funds from the United States worth more than \$ 100 billion. These colossal resources were carefully reinvested in assets that were less risky, such as European securities and real estate in the Arab and African states, especially in the United Arab Emirates, Lebanon and Egypt. But most of the stock returned to the Saudi securities market, strengthening the local exchange.

The discriminatory policies of US agencies faced by Arab and especially Saudi investors, combined with WTO pressure on the Gulf countries to force them to open their economies, are turning a positive side for Arab exchanges.

Since 2003, the Customs Union has been operating, although in an incomplete format. It was the beginning of the transition period for the formation of the Customs Union for 2003-2009, which is necessary to adapt to the organization of procedures for the joint collection of taxes and their distribution, for the import of medicines and pharmaceuticals, food imports and customs protection of a number of industrial goods, protecting the interests of local officials. These issues were identified in the document "Procedures and measures for the implementation of the Customs Union" (Sabbagh K., 2012). At the end of the transition period, customs posts at internal borders were abolished. The members of the Arab Gulf Cooperation Council turned into a single customs territory, where customs posts were transferred to external borders, and a single customs territory was created. The Customs Union seeks to lower prices, increase the level of competitiveness of production and optimize the use of available resources. A single external tariff was introduced with

a 5% customs duty on goods imported from non-EU countries, with rates ranging from 9% to 100%. In mutual trade, there is a duty-free regime, as well as a single customs legislation based on the principle of "single point of entry" (Shinji T., 2012).

The problem is an agreement on a free trade zone between Bahrain and Oman, on the one hand, and the United States, on the other, which negatively affects relations with other states of the region.

There are large-scale integration processes in the countries of the Arabian Six. However, not everything is as clear as the participants prefer. There is a large number of contradictions in the participating countries, ranging from the separate conclusion by the Gulf states of agreements on the creation of free trade zones with the United States and ending with the issue of expanding the GCC with the addition of new members (Shkvarya L., Kravcov A., 2012).

Basically, the role of the oil-producing countries of the Persian Gulf in the global economy is determined by their huge hydrocarbon resources. Economic and socio-political processes taking place in the region have a direct impact on various world problems. Such problems are represented by the speed of economic growth, the geopolitical situation, relations and other components. Oil has become an important raw material for almost all countries of the world, so it becomes obvious that the largest oil exporting countries can have a great influence on the processes taking place in the global economy.

As know, the Gulf countries are the largest producers and exporters of oil in the world. Thus, the region's share in world oil production is 32%, the richest country with hydrocarbons is Saudi Arabia which makes up more than 13% of world oil production. Due to the high level of oil production, these countries, 6 out of 8 of which are members of OPEC, can influence world oil prices, reducing and increasing oil production. In addition to national companies in the region, transnational oil concerns such as Shell, ExxonMobil and British Petroleum (BP) are currently operating. In addition, Iran and Qatar are among the five countries producing the largest amount of natural gas.

The United States established diplomatic relations with Qatar in 1972 after gaining its independence from the United Kingdom in 1971. Bilateral relations are strong and the United States and Qatar are closely coordinating their efforts on a wide range of regional and global issues. Qatar plays a constructive financial, political and military role in resolving regional issues and, in partnership with the United States, contributes to progress, stability and prosper-

ity in the region. The United States and Qatar are also collaborating on security in the Gulf region, in particular through the deployment of the Al-Udeid Air Force Base and CENTCOM Advanced Headquarters, as well as Qatar's support for the North Atlantic Treaty Organization and US military operations in the region. Qatar is a major springboard for air operations against the Islamic State in Iraq and Syria. The United States annually accepts thousands of Qatari students to study in the United States and the six largest American universities have branches in Qatar.

The United States and Qatar have extensive economic ties. Being the largest foreign direct investor of Qatar and its only largest source of imports, the United States has developed strong trade relations with Qatar, with more than 120 American companies operating in the country. For example, the United States is one of the main suppliers of equipment for the oil and gas industry in Qatar, and American companies have played a significant role in the development of the oil and gas sector and petrochemicals.

Exports to Qatar include airplanes, cars, vehicles, optical and medical instruments, as well as agricultural products. The United States imports liquefied natural gas, aluminum, fertilizers and sulfur from Qatar. The United States and Qatar have signed a trade and investment framework agreement and participate in annual bilateral strategic dialogues. Qatar has announced its intention to invest \$ 45 billion in the United States in addition to billions of dollars in military and aviation contracts.

Qatar and the United States belong to a number of the same international organizations, including the United Nations, the International Monetary Fund, the World Bank and the World Trade Organization. Qatar is an observer to the Organization of American States.

The states of Europe and the USA have adopted a set of measures to reduce the energy dependence of the Gulf countries. For this reason, an increase in the share of other energy sources, as well as the rapid development of alternatives, a sharp decrease in fuel consumption for automotive engines and many industries due to a large-scale environmental threat, led to a drop in prices and the cessation of OPEC hegemony.

The global economic crisis of 2008 lowered prices for a while, but in April 2011, Brent reached a new high of \$ 126.9. Fundamental changes began in late summer 2014, when oil prices began to fall steadily. Following the decision of OPEC countries not to lower oil quotas on November 27, 2014, the price of black gold for the first time in 4 years fell

below the threshold of 70 \$ per barrel.

It is worth noting that in 2013, 17 million and 3.8 million barrels of oil were delivered daily through the Strait of Hormuz and Bab el-Mandeb. The Strait of Hormuz is located between Oman and Iran and connects the Persian Gulf and the Arabian Sea, is the world's largest oil transportation site. In the Strait of Malacca, which follows it, pass daily 15.2 million barrels. There are 4 ports that are included in the first hundred ports of the world in terms of cargo turnover: Aljubail (Saudi Arabia), Jeddah (Saudi Arabia), Bender Abbas (Iran), Dubai (United Arab Emirates) in the Persian Gulf and the Red Sea (Zabra R., 2012).

These factors explain the region's most important strategic role for the global economy. Any conflict in the Middle East or political tensions can have a significant impact on the world oil market. The bulk of oil exports to the region are in Asia and Oceania. Only through the Strait of Hormuz 85% of oil goes to Asian markets, where China, India, Japan and South Korea are the main importer of oil. China imports more than 5.6 million barrels daily, only the United States exceeds it (7.7 million barrels). These countries are the main buyers of Arab oil. In particular, China accounts for 60% of Oman's oil exports. It also imports most of Iran's oil, which is not supplied to North America due to sanctions. In general, the needs of Asian countries for hydrocarbons are mainly satisfied by the Gulf countries. They also make up the bulk of oil imports from Middle Eastern states (Kosov Yu., 2012).

Among the significant contradictions, the main 3 categories stand out, which will be considered in more detail: territorial issues; disagreements on financial, trade and customs relations; regional and international issues.

Bahrain in 2004 and Oman in 2008 significantly undermined the confidence of Saudi Arabia in them. The aforementioned states signed a unilateral agreement to create free trade zones with the United States. Saudi Arabia considers the signing of this agreement unlawful due to the fact that, according to the "economic agreement" (2001), signed by the countries of the Arab Six, they established a single import tax, unified customs and registration procedures and there are no customs duties on all goods imported for territory of the GCC member countries. Explaining its negative attitude towards this, Saudi Arabia suspended the provision of annual financial assistance to Manama, and severe restrictions were imposed on the import of goods from Bahrain. The position of Kingdom of Saudi Arabia is legal: signing agreements with the United States on free trade zones does not meet the

economic interests of the Commonwealth countries, since the United States makes up 10% of total imports, while the EU and China provide 70% of all imports from the Persian Gulf.

The escalation of the conflict between the United States and Iran in 2020, which was caused by the assassination of an Iranian general in Baghdad, could affect the entire Gulf region. But first, it will affect Iraq. The death of Kassem Suleimani can lead to rapid military escalation. Suleimani was not only the main strategist in Tehran's aggressive policy in the Middle East, especially in Syria or Iraq. In essence, he was the face of Iran's policies in the region. Therefore, his death is perceived by the Iranian side as a loss of face and a declaration of war by Washington. There is no doubt that Iran's reaction will follow. Tehran's most likely move could be an escalation of the situation in Iraq. It will not be diffi-

cult to destabilize the political situation in this country, where a power vacuum has formed as a result of several months of anti-government protests and the resignation of Prime Minister Adel Abdel Mahdi (Knipp K., Videnhyofer Yu.).

The following are the main indicators of US trade with the Gulf countries.

The US trade deficit with Saudi Arabia amounted to 10.5 billion US dollars in 2018, an increase of 313.2% (7.9 billion US dollars) compared with 2017. Exports of US goods to Saudi Arabia amounted to 13.6 billion US dollars, which is 16.7% (2.7 billion US dollars) less than a year earlier. Corresponding US imports from Saudi Arabia amounted to \$ 24.1 billion, an increase of 27.6%. Saudi Arabia was the 23rd largest US export market for goods in 2018.

The following figure 1 presents data on US imports and exports with Saudi Arabia and the UAE.

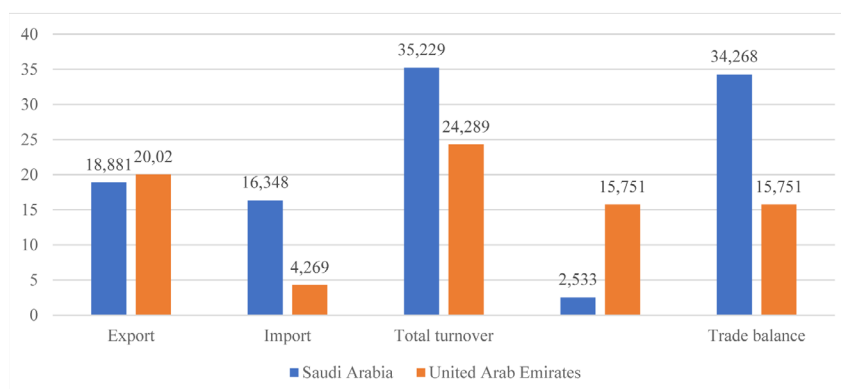

Figure 1 – Indicators of US imports and exports with Saudi Arabia and the United Arab Emirates in 2019, billion US dollars.
Note: source (Robert E., 2019)

It can be seen from the figure that Saudi Arabia had the largest total turnover with the United States and amounted to 35.229 billion dollars in 2019. Whereas with the UAE, trade amounted to 24.289 billion dollars.

US service exports to Saudi Arabia in 2017 were estimated at \$ 9.2 billion (the latest available data) and US imports at 1.2 billion dollars. In 2016, sales of services in Saudi Arabia by US affiliates amounted to 4.6 billion dollars (latest available data), while sales of services in the United States by most Saudi Arabian firms amounted to 1.8 billion dollars.

US foreign direct investment (FDI) in Saudi Arabia (shares) amounted to 11.1 billion dollars in 2017 (the latest available data), which is 4.7% more than in 2016. US direct investments in Saudi Arabia

are made by non-bank holding companies, mining and wholesale.

As a member of the Gulf Cooperation Council (GCC), Saudi Arabia applies a common external ad valorem tariff of GCC in the amount of five percent of the cost of most imported goods, with the exception of a number of specific countries. Tariff rates range from 6.5% to 40% for goods competing with domestic industries.

In 2016, GCC member states agreed to introduce GCC excise taxes on sweetened carbonated drinks (50%), energy drinks (100%) and tobacco products. However, as of 2018, not all GCC member states have introduced this tax. American beverage manufacturers note that the existing tax structure does not solve public health problems and negatively affects American products, noting that sweet juices

are produced domestically remain tax-exempt. Saudi Arabia began levying taxes in July 2017 (Robert E., 2019).

GCC member states agreed to introduce a total value added tax (VAT) of 5%. VAT application also varies by Member State. Saudi Arabia began applying VAT in January 2018.

Saudi Arabia bans the import of 37 categories of goods, such as alcohol, pork, gambling devices and drones. In addition, a special permit is required to import 23 categories of “prohibited” goods, such as pharmaceuticals, wireless equipment and weapons (ammunition).

Stakeholders in the US private sector have expressed concern about Saudi customs policies and practices, including inconsistent application of regulations, inaccurate pricing of duties, and untimely clearance of goods, and the lack of a mechanism for US exporters to obtain a preliminary decision on Saudi customs procedure. However, a change of leadership in the Saudi customs administration in 2017 reportedly led to a decrease in documentation requirements, a reduction in clearance times at major ports and increased cooperation between Saudi Arabia’s trading agencies. In 2018, the Saudi Customs Administration continued its efforts to make customs policies and procedures more conducive to business.

Saudi Arabia ratified the WTO Trade Facilitation Agreement (TFA) in July 2016. Although she took advantage of the flexibilities for developing countries contained in section II of the agreement, and assigned all obligations in section I to category A, which meant that they would be fulfilled after the entry into force of the Free Trade Agreement. However, despite the fact that four sections I of the transparency provisions were developed as category A, Saudi Arabia still has not provided relevant information that should have been received by the WTO secretariat after the agreement entered into force on February 22, 2017.

For the last few years, Saudi Arabia has revised technical regulations for various types of products, based primarily on the standards developed by the International Organization for Standardization (ISO) and the International Electrotechnical Commission (IEC). Saudi Arabia is increasingly reluctant to adopt some other international standards, such as those developed by US-based organizations, through open, transparent, and consensus-based processes that can meet or exceed Saudi objectives. Saudi Arabia’s refusal to adopt these other international standards, which are often used by American manufacturers, creates significant market restrictions for some

industrial and consumer products exported from the United States. US government officials continue to convince the Saudi government of the importance of adopting international standards developed by organizations residing in the US (2019).

Saudi Arabia develops and implements new energy efficiency standards for various products, including vehicles, air conditioners, electrical appliances, lighting, electric motors, energy use, Tires and insulation, which can serve as unjustified barriers to trade. Collaborating with the US government, some US standards development organizations have ensured that their standards are included in updated energy efficiency regulations. The United States continues to insist that Saudi Arabia develop and fully implement appropriate stakeholder consultation mechanisms in the regulatory decision-making process so as to provide interested parties with the opportunity to comment on the draft rules and provide a reasonable time to take them into account.

Saudi Arabia suspended the import of American poultry in June 2018 due to the introduction of rules prohibiting stunning birds before slaughter. US officials informed the Saudi Food and Drug Administration (SFDA) that the US manufacturing system and government regulations ensure that the bird is alive before the slaughter process begins.

Although the Codex Commission is currently developing a manual, Saudi Arabia introduced a voluntary packaging labeling front for the food labeling program in September, 2018.

The US trade balance with Bahrain has shifted from a trade deficit of 98 million dollars in 2017 to a trade surplus of 1 billion dollars in 2018. Exports of US goods to Bahrain totaled 2 billion dollars, up 126.7 % (1.1 billion dollars) from the previous year. The corresponding US imports from Bahrain amounted to 991 million dollars, a decrease of 0.5%. Bahrain was the 64th largest US merchandise export market in 2018.

Exports of US services to Bahrain in 2017 were estimated at 344 million dollars (according to the latest available data), and imports to the United States - at 1 billion dollars. Sales of services in Bahrain by companies owned by most US companies amounted to 270 million dollars in 2016, while sales of services in the United States by companies owned by most companies in Bahrain amounted to 1.4 billion dollars.

US foreign direct investment (FDI) in Bahrain (shares) amounted to 423 million dollars in 2017, which is 10.4% more than in 2016.

The following figure 2 % data on imports and exports with some Gulf countries.

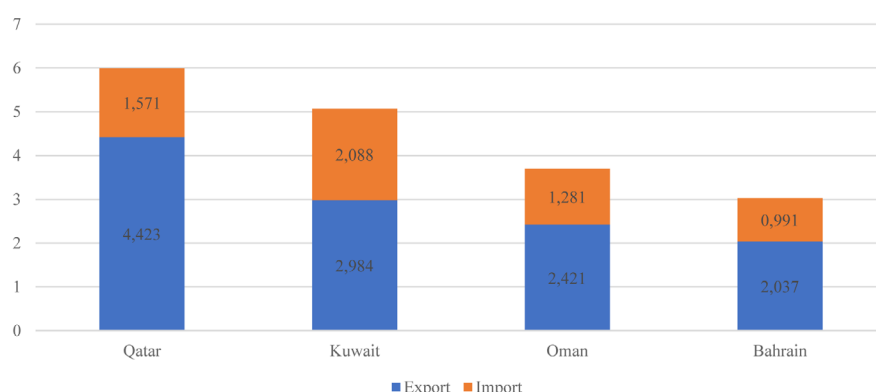

Figure 2 – Data on exports and imports of the Persian Gulf countries and the United States in 2018, billion US dollars.

From reviewed countries, Qatar has the largest export from the USA which is equal 4.423 billion US dollars. The largest import from Kuwait is equal 2.088 billion US dollars.

Under the Free Trade Agreement between the United States and Bahrain (FTA), Bahrain provides duty free access to all industrial and consumer goods. A bilateral investment agreement between the United States and Bahrain, which entered into force in May 2001, covers investment issues between the two countries.

In March 2018, GCC member states notified the WTO of a draft measure that inter alia would require pre-market testing for prohibited materials in electrical goods using accredited laboratories. It will also require annual registration of each type of product, including the presentation of product samples prior to obtaining permission to use in the GCC. The United States expressed concern that pre-market testing could have a large negative impact on the USA, the electrical and electronic equipment industries (such as information and communications technology, medical equipment, machinery, and smart fabrics), especially since this practice are different from common practice regarding hazardous substance restrictions (RoHS), which usually allow self-declaration of compliance.

In 2016, six GCC member states, acting through the Persian Gulf Standards Organization (GSO), notified WTO members about a project for regional regulation of energy drinks. The US government and US private sector stakeholders raised concerns and expressed concern about the draft rules, including labeling requirements for recommended consumption and container size, as well as potential differences in labeling requirements among GCC member states.

In April 2017, GCC member states notified WTO members of a new proposed regulatory and

conformity assessment scheme that would regulate permission to sell cosmetics and personal care products. The United States expressed concern that neither the GCC nor its Member States indicated whether the regional scheme would replace existing registration requirements at the national level or would work in addition to national programs, potentially introducing a scenario in which Member States require duplicate and inconsistent registration procedures for cosmetics and personal care products of relatively low risk.

The trade surplus of the United States with Qatar in 2018 amounted to 2.9 billion dollars, an increase of 48% (925 million dollars) compared to 2017. Exports of US goods to Qatar amounted to 4.4 billion dollars, which is 41.6% (1.3 billion dollars) more than a year earlier. Corresponding US imports from Qatar amounted to 1.6 billion dollars, which is 31.3% more. Qatar was the 47th largest US merchandise export market in 2018.

Sales of services in Qatar by most US affiliates amounted to 595 million dollars in 2016 (the latest available data), while sales of services in the United States by most Qatar-owned firms amounted to 338 million dollars.

US foreign direct investment (FDI) in Qatar (stocks) amounted to 8.2 billion dollars in 2017, which is 3.1% more than in 2016.

As a member of the Gulf Cooperation Council (GCC), Qatar applies a common external ad valorem tariff for GCC for 5% of the cost of most imported goods, with the exception of a number of specific countries. The exceptions are alcohol (100%), tobacco (100%), urea and ammonia (30%), steel and cement (20%), records and instruments (15%). Wheat, flour, rice, feed grain and milk powder are exempted from customs duties, in addition to more than 600 other goods.

To import most products is required license to import. Qatar issues import licenses to Qatari citizens, Qatari partners in limited liability companies or foreign companies operating in Qatar and registered with the Ministry of Trade and Industry. Qatar sometimes established special procedures through state-owned companies to address the problem of rising demand. Only authorized local agents are allowed to import goods produced by foreign firms that they represent in the local market. In the telecommunications sector, companies registered on a commercial basis in Qatar can import telecommunications equipment by obtaining import permission from the regulatory authority for communications. Qatar Distribution Company, a subsidiary of the national airline Qatar Airways, has exclusive authority to import pork, pork products and alcohol.

In order to release goods from customs zones in ports or on the land borders of Qatar, importers must submit various documents, including a detailed customs declaration, bill of lading, certificate of origin, proforma invoice and import license. The Qatar Embassy, the Qatar Consulate or the Qatar Chamber of Commerce in the United States must authenticate the import documentation for imports from the United States. This counseling requirement is burdensome and expensive for US exporters.

The trade surplus of the USA with Kuwait amounted to 896 million dollars in 2018, which is 59.6% less (1.3 billion dollars) compared to 2017. Export of American goods to Kuwait amounted to 3 billion dollars, which is 42% (2.2 billion dollars) less than the previous year. Corresponding US imports from Kuwait totaled 2.1 billion dollars, which is 28.6% less. Kuwait was the 53rd largest US merchandise export market in 2018.

In 2016, sales of services in Kuwait by most US affiliates totaled 515 million dollars (the latest available data), while sales of services in the United States by most Kuwaiti firms amounted to 549 million dollars. Foreign direct investment in Kuwait (shares) amounted to 296 million dollars in 2017, which is 18.4% more than in 2016.

Kuwait prohibits the importation of alcohol, pork, used medical equipment, cars older than five years old, books, periodicals or films that offend religion and public morality, as well as any materials that promote political ideology. All imported meat requires a medical certificate issued by the country of export and a halal food certificate issued by an approved Islamic center in that country.

Since 2017, US exporters have experienced a significant increase in the rejection of halal-certified beef and turkey processed products, with Kuwaiti

officials claiming that traces of pork were found in the cargo during tests conducted by government laboratories. Although DNA tests conducted by exporters for such consignments in US certified laboratories prior to export to Kuwait did not consistently detect pork, Kuwaiti officials refused to take these tests into account, resulting in economic losses for US meat suppliers.

The trade surplus of the United States with the United Arab Emirates amounted to 14.5 billion dollars in 2018, which is 7.7% less compared to 2017. US exports to the United Arab Emirates totaled 19.5 billion dollars, a 2.4% decrease (471 million dollars) from the previous year. Corresponding US imports from the United Arab Emirates amounted to 5 billion dollars, an increase of 17.3%. The United Arab Emirates was the 19th largest US export market for goods in 2018.

Sales of services in the United Arab Emirates by companies belonging to most of the United States companies in 2016 amounted to 8.7 billion dollars (latest available data), while sales of services in the United States by companies belonging to most of the United States companies The United Arab Emirates amounted to 2.5 billion dollars.

US foreign direct investment (FDI) in the United Arab Emirates (UAE) amounted to 16.8 billion dollars in 2017 (the latest available data), which is 23.7% more than in 2016. US direct investment in the United Arab Emirates comes from mining, wholesale, and manufacturing.

In 2018, the UAE introduced additional tax rules. In May, the government issued Decree number 23 of 2018, which establishes that the Ministry of Justice is responsible for overseeing the committees established to resolve tax disputes. Decree number 25 of 2018 clarifies the application of VAT to gold, silver and diamonds. And Decree number 26 of 2018 "nullifies" the services provided at exhibitions and conferences. Since June, Abu Dhabi has introduced an additional 30% duty on the retail sale of alcoholic beverages in the emirate. In July, the UAE Cabinet of Ministers approved a VAT refund for tourists, which was due to take effect in November. According to the UAE Federal Tax Service, a refund will be available to non-residents of the UAE for purchases in excess of 68 dollars. The system will initially be available at the airports of Abu Dhabi, Dubai and Sharjah, but will eventually be expanded to 12 points of departure, including land border crossings and ports.

Only UAE-registered companies that must have at least 51% ownership in the UAE can obtain import licenses. This license requirement does not ap-

ply to goods imported into free zones. The import of certain goods for personal consumption does not require an import license.

The UAE requires that documents for all non-agricultural imported products must be certified by the UAE Embassy in the United States, including a purchase order from a forwarder or line agent, a commercial invoice from the original supplier, certificate of origin, and packing list. This counseling requirement is burdensome and expensive for US exporters.

In 2018, the UAE introduced technical regulations for a wide range of products, including automotive spare parts, small cars, tobacco and tobacco products, terrestrial radios, as well as 22 new regulations on food, oil, gas, chemical and cosmetic products. In 2018, the UAE also issued technical requirements for automotive electronic call systems.

The trade surplus of the United States with Oman amounted to 1.1 billion dollars in 2018, an increase of 24.3% (223 million dollars) compared to 2017. Exports of US goods to Oman amounted to 2.4 billion dollars, up 22% (436 million dollars) from a year earlier. Corresponding US imports from Oman amounted to 1.3 billion dollars, an increase of 20%. Oman was the 60th largest US merchandise export market in 2018.

US export of services to Oman in 2017 was estimated at 528 million dollars (the latest available data), and US imports were 258 million dollars. Sales of services in Oman by most US affiliates amounted to 468 million dollars in 2016 (the latest available data). Most Omani firms did not sell their services in the United States.

US foreign direct investment in Oman (stocks) amounted to 1.8 billion dollars in 2017 (the latest available data), which is 16.2% more than in 2016.

Under the Free Trade Agreement between the United States and Oman (FTA), Oman provides duty-free access to all industrial and consumer goods, as well as comprehensive obligations regarding services and investments.

Companies importing goods into Oman must register with the Ministry of Commerce and Industry. The import of certain classes of goods, such as poultry, livestock, alcohol, firearms, drugs and explosives, requires a special license. Import media files to be checked for potentially offensive content.

Companies importing American goods sometimes report difficulties in demonstrating the right to a preferential tariff regime under the FTA for goods arriving in Oman by land through the United Arab Emirates. Inconsistent application of the requirements of the Royal Customs Authority of

Oman (ROP customs authority) regarding labeling of origin, segregation and other documentation and the absence of any published official guidelines in these areas.

Given the nature of the economy of the Gulf countries, which still depend on oil revenues, any budgetary constraints will lead to a decrease in economic activity and a slowdown in economic growth.

"Economics" lowered its estimates of the growth of Saudi Arabia in 2019. It was noted that the economic recovery projected by some experts is unlikely.

Slower growth may be related to the situation in the oil sector, oil production fell below 10 million barrels per day in the second quarter of 2019 amid falling global demand and agreed production restrictions between Russia and Saudi Arabia and other countries. Some even calls it the new Cold War between East and West. During the presidency of Donald Trump, disagreements between the United States and China intensified and reflected in the policies of these countries in the Gulf states.

Conclusion

Under the current market conditions, the Persian Gulf countries' priority goal is to maintain their market share. Not only they are actively dumping deals against other exporting countries, but they are also fighting a fierce battle for markets. Subject to the lifting of sanctions, in six months Iran will be able to supply 3.6 million barrels daily, which is 0.8 million more than the current figure. This will exacerbate the price war. And although now importers, rather than exporters, have more influence on the dynamics of oil prices, the Gulf countries to a large extent determine the conditions for the struggle on the black gold market.

Gulf trade with the United States is mainly focused on oil trading. At the same time, the main problems faced by the United States in this region are represented by the confrontation with Europe in terms of the dominance of the presence in the region, ongoing military conflicts and US interference in the domestic politics of the region. Gulf States are interested in trade cooperation with the United States, however, this complicates the processes of internal cooperation and the contradictions of the Gulf countries.

The United States exports to the Gulf countries consumer goods, which are mainly represented by electronics, spare parts for machine assembly, meat, drinks, cosmetics, etc. At the same time, there are constant changes in the requirements of Arab coun-

tries for goods from the United States, which creates obstacles to trade. Basically, these claims are related to the quality of goods, their compliance with religious beliefs. Oil and oil products that are actively

exported by the United States from the Gulf countries. In the near future, the orientation of trade relations will continue if trade cooperation is not complicated by military conflicts.

References

- Abdmoulah W. (2011) Arab Trade Integration: Evidence from Zero-Inflated Negative Binominal Model. // *Journal of Economic Cooperation and Development*. – no 32. – 3 p.
- Fahad M. (2009) The origins of Saudi-American relations: From recognition to diplomatic representation. – Washington, D.C. – P. 86.
- Fursenko A. (2015) Neftjanye vojny (konec XIX - nachalo XX v.) [Oil Wars (end of XIX - beginning of XX century)]. – Delo. – P. 162.
- Knipp K., Videnhyofer Yu. Chem obernetsja konflikt SShA i Irana na Blizhnem Vostoke [What will the conflict between the US and Iran in the Middle East]. URL: <https://www.dw.com/ru/chem-obernetsya-konflikt-ssha-i-irana-na-blizhnem-vostoke/a-51882624>.
- Kolobov O. (2008). Blizhnnevostochnaja politika velikih derzhav i arabo-izrail'skij konflikt. Zakonomernosti i osobennosti (chast' pervaja) [Middle East policy of the great powers and the Arab-Israeli conflict. Patterns and features (part one)]. – Nizhnij Novgorod, – vol. 1. – 17 p.
- Kosov Yu. (2012). Mirovaja politika i mezhdunarodnye otnoshenija [World politics and international relations]. – Saint Petersburg, – 56 p.
- Kostyunina G. Lomakin N. (2014) Jevoljucija jekonomicheskoy integracii v ramkah Soveta sotrudnichestva arabskikh gosudarstv Persidskogo zaliva [The evolution of economic integration in the framework of the Gulf Cooperation Council]. – World economy. – no 6. – 87 p.
- OPEK sohranila ocenku rosta sprosa na neft' v mire v 2018 i 2019 godah [OPEC maintains estimate of global oil demand growth in 2018 and 2019]. URL: <https://www.vestifinance.ru/articles/113273>
- Rodriges A., Kiselev K., Zakaurceva T., Belousova K. (1997). Aktual'nye problemy social'no-politicheskogo i jetno-konfessional'nogo razvitija Zapada i Vostoka [Actual problems of socio-political and ethno-confessional development of the West and East]. – M., – 120 p.
- Sabbagh K. (2012) Integrating, Not Integrated. A Scorecard of GCC Economic Integration. – Booz&Co. – 14 p.
- Shinji T. (2012) Establishing Monetary Union in the Gulf Cooperation Council: What Lessons for Regional Cooperation? – ADBI Working Paper. – no 390. – 5 p.
- Shkvarya L., Kravcov A. (2012). Ekonomicheskaya integraciya v SSAGPZ: nalichie ili otsutstvie? [Economic integration in the GCC: presence or absence?]. – M., – 119 p.
- U.S. International Trade in Goods and Services, July 2019. URL: <https://www.bea.gov/news/2019/us-international-trade-goods-and-services-july-2019>
- Zabra R. (2012) Free Mobility within the Gulf Cooperation Council. – Qatar: Center for International and Regional Studies. – no 8. – 9 p.
- Robert E. (2019) National Trade Estimate Report. URL: https://ustr.gov/sites/default/files/2019_National_Trade_Estimate_Report.pdf

N. KhasanovKarabuk University, Turkey, Karabuk,
e-mail: nkhasanov@karabuk.edu.tr**ALISHER NAVAİ ABOUT KHOJA AHMAD YASSAWI
AND HIS FOLLOWERS**

In written and oral Turkic literature, it was a tradition to write about the virtues of moral figures, which are considered the spiritual pillars of the people, to express in their works their merits to society. As is known from history, one of the prominent figures of Turkic literature, Alisher Navai, in some of his works attached particular importance to the life stories, works and actions of mystics and sheikhs of the Tariqat (Sufi order), issues of Sufism and Tariqat as a whole. In particular, in his work, known in Eastern literature under the name "Nasaim ul-Muhabbat", he gave information about the famous seven hundred Sufist of the Turkic-Islamic world and about poets, writers and Sufis. In this book we can see a respectful attitude towards Ahmad Yassawi, to a number of his successors and followers who continued the teaching of order Yassawism. It focuses on their life stories, the wonders of discovery, public and public services, their virtues and spiritual characteristics, as well as quotes from their meaningful wise words. As is known from history, Ahmad Yassawi has been one of the most important names in the history of Turkic Sufism and literature for centuries. The school of Yassawism and Hikmat, which he founded, has been important in Sufism and literature for hundreds of years. The article will explain modest ideas and thoughts on this issue.

Key words: Khoja Ahmed Yassawi, Yassawism, Literature, Hikmat, Alisher Navai, Turkestan, Work.

Н. Хасанов

Карабук Университеті, Түркия, Карабук қ., e-mail: nkhasanov@karabuk.edu.tr

Әлішер Науаи Қожа Ахмет Яссауи және оның ізбасарлары жайында

Түркі халықтарының ауызекі және жазба әдебиеті тарихында рухани тұрғыдан кемел адами тұғырды бағындырған тұлғалар туралы, олардың қайраткерлік еңбектері жайлы қоғамда насихаттау, әдеби шығармаларда ізгі қасиеттерін жырлау дәстүрге айналған. Түркі халықтары әдебиетінде өзіндік орны бар ақын, қоғам қайраткері Әлішер Науаи де өзінің бірнеше еңбектерінде Тасаввуф (сопылық) пен жалпы Тариқат мәселелеріне, ағымның белді өкілдері мен шейхтарының өмірлік тарихына, әлеуметтік қызметі мен шығармашылығына үлкен мән берген. Атап айтқанда, шығыс әдебиетінде танымал «Насайм ұль-Мұхаббат» еңбегінде түркі-ислам әлемінде танымал жеті жүзге жуық әулиелер, ақындар мен жазушылар туралы тың деректерді ұсынады. Бұл еңбегінде Науаидың Ахмет Яссауиге ғана емес, сонымен қатар Яссауилік жолын жалғастырған ізбасарларына да ерекше құрметпен қарағанын көруге болады. Ол Яссауи шәкірттерінің өмір деректерімен қоса мемлекеттік және қоғамдық қызметтерін, жазып қалдырған еңбектері мен рухани болмысына талдау жасап, шығармаларындағы даналық сөздерінен дәйектер келтіріп отырады. Тарихтан белгілі, ғасырлар тоғысында қалыптасқан түркілік-сопылық әдебиет пен Яссауи қалдырған мектеп және ол негізін қалаған хикмет жанры жүздеген жылдар бойы өз маңызын жойған емес. Мақалада осы мәселелер төңірегіндегі сұрақтар мен ой-пікірлер талқыланады.

Түйін сөздер: Қожа Ахмет Яссауи, Яссауилік, әдебиет, хикмет, Әлішер Науаи, Түркістан, шығарма.

Н. Хасанов

Университет Карабук, Турция, г. Карабук, e-mail: nkhasanov@karabuk.edu.tr

Алишер Навои о Ходже Ахмед Яссави и его последователях

В письменной и устной тюркской литературе было традицией писать о достоинствах моральных фигур, которые считаются духовными столпами народа, выражать в произведениях их заслуги перед обществом. Как известно из истории, один из ярких деятелей тюркской литературы Алишер Навои в своих некоторых работах придавал особое значение жизненным историям, трудам и действиям мистиков и шейхов Тариката (суфийского ордена), вопросам Тасаввуфа

(суфизма) и Тариката в целом. В частности, в своей работе, известной в восточной литературе под названием «Насаим уль-мухаббат», он дал информацию о знаменитых семисот суфиях турецко-исламского мира и о поэтах, писателях и суфиях. В этой книге мы можем увидеть уважительное отношение к Ахмеду Яссави, к ряду его преемников и последователей, продолживших учение яссаизму (орден Яссави). Он фокусируется на их жизненных историях, чудесах открытий, публичных и общественных услугах, их достоинствах и духовных характеристиках, а также на цитатах из значимых мудрых слов. Как известно, Ахмед Яссави был одним из самых важных имен в истории турецкого суфизма и литературы на протяжении веков. Школа Яссави и Хикмет, которую он основывал, была важной и в суфизме, и в литературе на протяжении сотен лет. В статье рассматриваются скромные идеи и мысли по этому вопросу.

Ключевые слова: Ходжа Ахмед Яссави, Яссаизм, Литература, Хикмет, Алишер Навои, Туркестан, произведение.

Introduction

If we have a wide look at Alisher Navai's creative works, we can see some aspects connecting him with Ahmad Yassawi and the Yassawi's teaching.

Justification of the choice of article and goals and objectives. To the present stage, the work of Alisher Navai has been widely studied by foreign scholars from different countries. However, the poet's mystical views, ie his thoughts on Sufi literature, especially valuable information about the saints, his views on Hodja Ahmed Yassawi and his followers, Navai's inspiration from the Yassawi worldview, his views on the wisdom of Yassawi in general, Yassawi's wisdom There is no scientific research on the impact on Uzbek literature. In this article, we aim to share our views on the above issues as much as possible and present our relevant scientific findings.

The first, in "Nasayim ul-muhabbat" Alisher Navai wrote with respect about Khoja Yusuf Hamadani, the teacher of Ahmad Yassawi and one of the Master of the Naqshbandiya suluk, to which Alisher Navai concerned himself. Yusuf Hamadani made a valuable contribution to the deep root of the teaching of Tasavvuf in the Turkestan. Alisher Navai respectfully marked him as the great imam, scientist, cognizant divine, the perfect owner of beautiful mood and gift, the possessor of the highest miracle and rank (Navai. 2001: 424).

The second, Alisher Navai mentioned the name of Ahmad Yassawi with deep respect and described the great saint-master with these words: "*Khoja Ahmad Yassawi is a sheikh of all sheikhs in the property of Turkestan. His rank is high and famous. He had uncountable miracles. He had many murids and followers. Numerous kings and beggars stood at the threshold of his will and devotion... His grave is in Yassi, a place in Turkestan, in which he was born and died. His tomb serves for the people of Turkestan as the Qibla for blessing*" (Navai. 2001: 424).

The third, in his work Alisher Navai spared sufficient place to the characteristics of the khalifs and followers of Ahmad Yassawi. For instance, he wrote about Hakim ota, the famous successor of Ahmad Yassawi: "*The name of Hakim Ata was Sulaymon. He was the murid (follower) of Khoja Ahmad Yassawi. One day Khoja ordered to kook a dish. The kook informed of the lack of wood. Yassawi asked the followers to pick some wood from the valley. Suddenly it rained. The wood that the followers picked turned wet till they brought it to the kitchen. Hakim Ata covered the wood with his cloak and brought it dry. Khoja said: "My son, you acted in a wise way"*. So from that time people called him Hakim (wise) and he began saying wisdom. His cookies is famous within Turkic. One of them is the following:

Tiki turğon Tubadur,
Borğonlarni yutodur.
Borğonlar kelmas boldi,
Magar manzil ondadir".

(The meaning: That upright thing is the Tuba tree; it swallows those who went there; they, who went there, never return; that is the goal)

Some scientists note that Alisher Navai made only with general information about Ahmad Yassawi and mentioned nothing about his hikmats (Borovkov. 1948, 229-250). Although, in this well-known narration Alisher Navai wrote that Ahmad Yassawi himself gave Hakim Ata the nickname "Hakim". As for professor Ergash Rustamov, this is a proof for the case that Hakim Ata learned to write hikmats from Ahmad Yassawi (Rustamov. 1972: 27).

The fourth, it is known from the history of Tasavvuf that through his dream Bahaiddin Naqshband took charisma from the Yassawi sheikhs like Hakim Ata, Qusam Sheikh and Halil Ata. There is information concerning the two later persons in "Nasayim ul-muhabbat". In particular, as Alisher Navai wrote, Qusam Sheikh was of the Turkic

sheikhs, i.e. from the Yassawians and his origin went to Ahmad Yassawi (Navai. 2001: 259). As for Khalil Ata, he taught Bahauddin Naqshband both the secrets of tariqat and sultanate and even treated him as his close confidential person (Navai. 2001: 260).

The fifth, at the same time in his work Alisher Navai gave respectful characteristics to a number of Yassawia mystics such as Zangi Ata, Qutbiddin Haydar, Hubbi Khoja, Ismoil Ata, Is'hoq Ata, Khoja Bahauddin, Khoja Boyazid, Khoja Khalil, Temurchi Ata, Ali Ata, Kok Sheikh, Qilich Ata, Sadr Ata, Sayyid Ata, Hasan Sheikh, Bobo Hushkeldi, Keshligh Ata, Umar Ata, Hoji Sheikh, Bobo mo Husayn, Husayn Sheikh, Yusuf Sheikh. According to Navai those great persons were *"the people of sanctity and miracle, they called the ordinary people to religious way, the nation will prosper because of their barakat"*.

The sixth, the influence of Yassawi's ideology to the creative work of Alisher Navai is obvious. For example, we can find the proof for that in the poet's expositions according to a number of mystical and educational topics, images and characters.

Qanoat tariqiga kir, ey kongul,-
Ki hatm olgay oyin-i izzat sanga...
Qilib Haq vujudida mahv oz vujudin,
Navai, muni bil tariq-i tasavvuf.

In these couplets the poet calls people to the way of content - orden and states that through that a man can come to respect. He says that obliteration of himself in the Most High is the true way of Tasavvuf. The poet adduces Ahmad Yassawi as an evidence for his points.

Har kishi komil erur, bas, anga Haq bandaligi,
Mundin ozga tama'-i kasb-i kamol aylamangiz.
Olami foni uchun ranj u mashaqqat chekmang,
Mol uchun gam yemangiz, fikr-i manol aylamangiz.
Turk piri kibi olamdin etakni silking,
Dostdin gayri tamanno-i visol aylamangiz.

(The meaning: the perfection of a human being is closely associated with the slavery to the Most High. Don't look for perfection in other means. Don't harden your life with unnecessary activities, don't care much of the wealth, don't think of your wishes. Give up the world like the turkic pir - Ahmad Yassawi. Don't look for anyone except the Allmighty)

If Ahmad Yassawi in his hikmats says: *"Tufroq bolgil, olam seni bosib otsin"* (the meaning: be like ground for the people could step over you), Navai writes:

Bu qadar manzilot u qurbi buyuk poya bila,
Ozini tutquchi tufrog ila hamvor qani?
Ey Navai, ozni maqbul istasang, tufroq bol,
Kim, erur mardud ul kim, boshida pindori bor,

(The meaning: though today you got so high rank, some day everything will turn out ground. Alisher Navai, if you want to be well-treated by the God, you should be low (modest) like ground, as he who has arrogance will be denied by the Allmighty).

In his hikmats Ahmad Yassawi pays a strong attention to the first and most insidious enemy of the human being – nafs (ego), seeks the ways of its training and setting it on the right path. He states that the real courage and intrepidity displayed not in heroic battles but in the self-upbringing of nafs (ego). The idea of struggle against nafs that was observed in Yassawi's hikmats developed in Navai's poetry:

Bolub nafsingga tobe', band etarsen tushsa dushmanni,
Senga yoq nafsdek dushman, qila olsang oni qil band.

(The meaning: being a slave of your nafs you bound an enemy, but the real enemy is you nafs, so, bind it if you can)

At the same time Alisher Navai shows the way of the nafs up-bringing:

Nafs yolida har nechaki tolpingaysen,
Kop garchi butunluk tilasang, singaysen.
Kom istayu necha elga yolingaysen,
Nafsingga hilof aylakim, tingaysen.

(The meaning: Acting according to your nafs, doing all its wishes you lost your tranquillity. Give it up and calm down)

To nafsu havas hirmani barbod o'lmas,
To nafsu havo qasri baraftod o'lmas,
To zulmu sitam joniga bedod demas,
El shod o'lmas, mamlakat obod o'lmas.

(The meaning: Unless the harvest of nafs is destroyed, unless the castle of nafs is demolished, unless the pressure and pain disappear, the people would be unhappy and the country wouldn't flourish)

Thus, to understand the poetry of Alisher Navai better one should be well-acquainted with Ahmad Yassawi's hikmats and their ideas. The hikmats of Yassawi influenced not only Navai, but also such great members of classic literature as Qul Ali, Mavlono Jaloliddin Rumi, Yunus Emro, Nasimi, Mahtumquli, Yusuf Saryomi. Generally, the role of Ahmad Yassawi and the traditions of Yassawism

teaching in rooting the ideas of Tasavvuf in Turkic literature at the period after the XII century was very important.

The seventh, the most important aspect connecting Alisher Navai and Ahmad Yassawi, in our opinion, was the idea of language and national ideology. According to all Yassawist scientists the main ideology of Ahmad Yassawi was the Turk-Islamic idea. The fact that he wrote his hikmats in turkic and propagandized to write in this language proves that. So, saying his hikmats Ahmad Yassawi used ancient traditions of existed Turkic people, their religious and national traditions, songs, ilahi (psalms) and expressions. Another proof is the simplicity, popularity and fluency of Ahmad Yassawi's hikmats. In one of his hikmats Ahmad Yassawi gives a high rank to his native language:

Hushlamaydur olimlar bizni oyg'on turkiyni,
Orif agar eshitsu, ochar ko'ngul mulkini.
Oyat, hadis, ma'noga turkiy kelsa muvofiq,
Ma'no bilg'on olimlar yerga quyur bo'rkini

(The meaning: scholars don't like our Turkic language, but if a knowledgeable one hears, he'll like it.)

Scientific research methodology. The article uses the most common comparative typological method in the literature, in which opinions are expressed in this direction. For example, the identities of Ahmad Yassawi and Alisher Navai play a key role in research. Their works are compared according to the worldview of poets. It is known that in literature the problem of the ideological and literary influence of creators is widely discussed. This article addresses a topic that has not yet been explored due to one-sidedness and other reasons. In short, this article is interesting in that it examines the attitude of Alisher Navai, the great defender and propagandist of the Turkic language in the history of Turkic peoples, to the personality and worldview of another great figure in the spiritual history of Turkic peoples - Ahmad Yassawi.

Khoja Ahmad Yassawi in hikmat emphasizes that the Turkic language is very interesting language, which can enter the spiritual world human; In this language is very well described Quranic verses and Prophetic hadiths; so experts worship before the power of this language.

Ahmad Yassawi knew how strong the influence of traditionalism, especially the native language could be on propaganda of the religion and Tasavvuf. Scientists say, that Ahmad Yassawi translated classic

mystical terms into Turkic, thus, he created a unique Turkic sufi language - a language style that helps his followers to express mystic meanings (Haqqulov. 1995: 85).

Actually, looking into the history we can see that Ahmad Yassawi and the poets of Yassavian school began struggling for the purity, sincerity, simplicity and development of the Turkic language. Professor Abdulkadir Inan writes: *"The government of Uzbeks affected the more turkification of Chagatay literature. Uzbeks of Shaybonikhon correlated the famous Yassawism dervishes with their simple Turkic language"* (Inan. 1976: 495). In real, such representatives of Yassawia school as Shaybonikhon and Ubaydullokhon lived at the same time with Alisher Navai, the poet that brought the classic Chagatay literature to the high level. They were impressed by the works of the great author and left their trace in history of literature as the poets who dedicated nazira (imitation poems) to Alisher Navai. If Shayboni was the person who contributed the perfection of Chagatay literature with his original and sincere poems and with respect of special attention to the traditions of Yassawia side by side with the classicism of Alisher Navai in particular, in the collection (devon) of Ubaydi we can meet clerical - moral poems, syllabic sufistic quatrains written in Yassawia style more than lyric extracts in the style of Alisher Navai. What is more, Professor Fuad Koprulu writes that Muhammad Shaybonikhon and Ubaydullokhon, who continued the tradition of struggling for the national language that was begun by Yassawi and Navai *"closely dealt with the national language"* (Köprülü. 1989: 161-169).

Professor Tohir Shokir Chagatay was one of the scientists who estimated the efforts of Ahmad Yassawi and Alisher Navai at the field of turkic language and national ideology in general. He states that to seek the historical roots of national struggle we should directly base on Ahmad Yassawi and the national Tasavvuf school that he built. As for him, if Ahmad Yassawi was the great Turkic sheikh who raised the flag of national struggle and rescued our national language and living style from danger, Alisher Navai was the person who developed and brought it to success. According to this Tohir Shokir Chagatay writes:

"He who came forward in defence of the turkic language, Turkic style and think for the first time was the great turkic sheikh Ahmad Yassawi... It was the service of the great sheikh of Turkestan to put the first step towards preventing the Turkic national environment from the danger of estrangement. The school of Ahmad Yassawi, that carried out its mission

at the time of danger is being existing through the centuries and is accomplishing its aim... The national ideology, that was brought to the official state by Ahmad Yassawi waited for a person who could give it a social and literal shape and found it at the person of Navai" (Chagatay. 1939: 10).

Let's dwell on the hikmats authorship of Ahmad Yassawi. Alisher Navai recognized the grandeur of Ahmad Yassawi undoubtedly. But he never expressed his opinion to the hikmats of Ahmad Yassawi, while giving examples from the hikmats of Yassawi's disciple Hakim ota. Is it possible that such a literary master didn't refer to Ahmad Yassawi's hikmat creations? What is the reason of that? As Professor Abdulkadir Hayitmetov supposes, the reason of not mentioning about Yassawi's hikmats by Alisher Navai was absence of the complete copies, and those that existed didn't meet his requirements. That's why the great poet didn't get to evaluate Yassawi's poetry (Hayitmetov. 2004: 15).

We think, there are some other reasons for that. As it is known, at that time the rank of sheikh was the greatest status at the regions where Tasavvuf was widely spread. There was no need to express the poetry talent of sheikhs, what is more, praising sheikhs as poets was equal to their humiliation and considered as indelicacy. Because the most of people of Tasavvuf engage in creativity. There is even no word about the poetry talent of Khoja Ubaydulloh Ahror Vali in "Nasayim ul-muhabbat".

There are words of Mavlono Jaloliddin Rumi: "I am not a poet. I took pen as I believed that it is useful to serve a poem by poem. In other case, I do not dare to write poems. I am fed up with poetry (i.e. I don't claim myself a poet, I can't even bear it)". The same words can be said about Ahmad Yassawi. The fact is that the mutasavvifs didn't write poems for the sake of glory, respect or being recognized as poets. They used the language of poetry as the means. As well as Ahmad Yassawi considered poetry as the mean for tutorship, bringing the truth of Tasavvuf for the people. As then a day carrying the guidance by the means of literary works was more effective than other means. As thenadays carrying the guidance by the means of literal works was more effective than other means. The aim of Ahmad Yassawi was to bring the truth of religion and Tasavvuf to the masses. So, the religious mystical codes, prayers and cryings, rue and appeals that were described in his hikmats settled down on this idea. Moreover as it is said in Hadiths of Rasulullah (peace be upon him) said: "I was ordered to talk with metaphors, as there is goodness in allegory and metaphor", "a wise word is the thing, that is lost by a believed

one. Wherever he finds it he is allowed to take it for his own", "Words have charms and poems have wisdom" (Fan va turmush: 17; Akhloq-odobga oid hadiths namunalari: 155, 432).

Results and discussion. First, Alisher Navai in "Nasayim ul-muhabbat" laid the foundation for the emergence of Khojaghan and Yassawi teachings, Hodja Yusuf Hamadoni, who made a great contribution to the establishment of mysticism in Central Asia, his followers Ahmad Yassawi, the founder of Yassawiyya, Abdulkhaliq Ghijduvoni, the founder of Khojaghan teachings. Reverently mentions the blessed names of Yassawi's caliphs and followers, praises their services, and devotes ample space to the description. The second focuses on Naqshbandiyya and Yassawi relations through Bahawuddin Naqshband's relationship with Hakim Ota, Qusam Sheikh, Khalil Ota. The role of Yassawiyya in the development of Naqshbandiyya is shown. Third, the influence of Ahmad Yassawi's worldview is evident in Alisher Navai's work. In particular, attention was paid to the most important aspect that connects Ahmad Yassawi and Alisher Navai, language and national ideology. So, the above topics are illustrated in the article with examples. So, in order to understand Alisher Navai's poetry in a broad sense, it is necessary to know the wisdom of Ahmad Yassawi and the ideas put forward in it.

Conclusion

Generally speaking, at ancient times the value of hikmats was higher than ordinary poems. As "hikmat is the right knowledge gained with experience; the word appropriate with the God; the most perfect of everything; a short word with a fine meaning that match erudition, intelligence; the harmony between mind, word and action" (Uludağ. 1997: 242; Nava'i asarlari lughati: 772; Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Luğat: 366; Tychiev. 1992: p.68-69; Haqqul. 1998: 148-149). So we can come to conclusion that the main aim of writing poems for sufist/mystic authors was to bring the people the essence and wisdom of creation of humanity, remind the sacred laws.

Ibrahim Muminov regarded Yassawi as an author of hikmats that played a significant role in the moral, social life of his time (Muminov. 1969: 38-41). Abdulkadir Hayitmetov based on the points of Navai and other poets and stated that one cannot deny Yassawi was a poet (Hayitmetov. 2004: 15). The mystical view, ideas and thoughts of Yassawi were expressed by his poetry, that is why, to admit his Sufism and knowledge is equal to acceptance of his

poetry. As for professor Ummat Toychiev, “*All the poems belonging to Yassawi, that brought a change to Uzbek literature, poetry style and the history of poetry* (Toychiev. 1999: 18), *brought innovation in every aspect must be collected, evaluated by the*

scientific research, shown the sides that can take place in the mind of the new time readers and brought to masses by literature specialists” (Yassawi. 1991: 7). As, an important role of Yassawi hikmats in our literature can’t be denied.

References

- Navai, Alisher. (2001) .Mukammal asarlar toplami (Full collected compositions) Vol. XVII, Nasoim ul muhabbat, Tashkent: Fan,
- Borovkov, Aleksandr. (1948) Opredelenie yazika hikmatov Ahmada Yasevi // Sovetskoe vostokovedenie.
- Rustamov, Ergash. (1972) .Ahmad Yassawi hikmatlarida tarix va hayot sadosi // Uzbek Tili va Adabiyoti.
- Haqqulov, İbrahim. Uzbek Tasavvuf shariyatining shakllanishi va taraqqiyoti (ghoyavilik, izdoshlik, obrazlar olami) [Formation and development of mystical poetry (ideology, follow-up, the world of images)]. Post-doctoral dissertation. Tashkent: 1995.
- İnan, Abdülkadir (1976) // Türk dünyası el kitabı [The book of Turk world], Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
- Köprülü, Fuat. (1989). Edebiyat araştırmaları [Literary research], İstanbul: Ötüken, C. II.
- Chagatay, Tohir Shokir. (1939). Turkiston Turk Milliy Mafkurasi va Alisher Navoiy [National ideology of Turkestan and Alisher Navai] Berlin.
- Hayitmetov, Abduqodir. (2004) Yassawi satirlaridagi farqlar [Differences in Yassawi verses]. Mahalla, 14 april, no: 15.
- “Fan va turmush”, (1990). Tashkent, no: 11. Akhloq-odobga oid hadis namunalari (Examples of moral hadiths). Tashkent: Fan,
- Uludağ, Süleyman. (1997) Tasavvuf terimleri sözlüğü [Sufi terms glossary] İstanbul: Marifet,
- Navoiy asarlari lugati (1973) (Dictionary of Navoi works), Tashkent: G.Gulom adabiyot va sanat,
- Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat (1995) [Ottoman-Turkish Encyclopedic Great Dictionary]. İstanbul: Türdav.
- Toychiev, Ummat. (1992) Adabi turlar va janrlar [Literary types and genres]. Vol. II. Tashkent: Fan,
- Haqqul, İbrahim. (1998) İrfon va idrok [Wisdom and perception]. Tashkent: Manaviyat,
- Muminov, İbrahim. (1969) Tanlangan asarlar [Selected works]. Uch tomlik. Vol.I. Tashkent: Fan.
- Toychiev, Ummat. (1999), Ahmad Yassawi va Uzbek sher tuzilishi [Ahmad Yassawi and the structure of Uzbek poetry] // Uzbek tili va adabiyoti, Tashkent, no: 2.
- Yassawi, Ahmad. (1991) Hikmatlar [Wisdoms]. Ed. Haqqulov İbrahim. Tashkent: G.Gulom adabiyot va sanat,

Sh.Y. Kanafyeva , A.S. Turar Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: aidanaturar1995@gmail.com

THE STATUS OF WOMEN IN THE NATIONAL INDIAN TRADITION

This paper explores how the language of tradition and modernity has been the dominant idiom that has sought to capture the “essence” of both the Indian nation and the Indian woman. The salience of this discourse demands a critical enquiry to understand how this overarching and hegemonic idiom been accepted as an unproblematic given. India is often seen as a land of contrasts where tradition and modernity coexist - where Indian women are often showcased as emblematic of this coexistence. The paper seeks to look into the complex processes that lie beneath this easy description. It seeks to do so primarily: by presenting a more historicized account of India’s modernity from the vantage point of gender, offering a feminist critique of the public private divide which forms the theoretical hub of the modernization framework, and; by drawing attention to the centrality of gender in the nation state’s political, developmental and cultural policies and its more recent shifts in a contemporary globalizing India.

Key words: India, modernity, Indian women, national tradition, gender.

Ш.Е. Канафьева, А.С. Турар

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aidanaturar1995@gmail.com

Үндістанның ұлттық дәстүріндегі әйелдің жағдайы

Бұл мақалада дәстүр мен қазіргі тілдің үнді ұлтының да, үнді әйелінің де «мәнін» алуға ұмтылған басым идиоманың қалай болғандығы қарастырылады. Бұл дискурстың маңыздылығы осы жан-жақты және гегемониялық идиоманың тікелей емес дерек ретінде қабылданғанын түсіну үшін сыни зерттеуді талап етеді. Үндістан жиі дәстүрлер мен заманауи өмір сүретін контраст елі ретінде қарастырылады – онда дәстүр мен қазіргі заман бірге өмір сүреді – мұнда үнді әйелдері жиі бірге өмір сүрудің символы ретінде көрсетіледі. Мақалада осы қарапайым сипаттамаға негізделген күрделі процестерді зерттеуге тырысамыз. Біз бірінші кезекте: Үндістанның гендерлік тұрғысынан қазіргі заманғы туралы неғұрлым тарихи баяндама ұсыну арқылы, жаңғырту құрылымының теориялық орталығын құрайтын көпшілік-жеке алшақтықты феминистік сынауды ұсыну жолымен және мемлекеттің, мемлекеттің даму және мәдениет саласындағы саясатындағы гендерлік аспектілердің орталықсыздығына назар аудару жолымен, сондай-ақ қазіргі жаһандану дәуіріндегі оның жақындағы ілгерілеулерін көрсете отырып жазуға тырыстық. Әр түрлі ғылыми зерттеу әдістерін қолдана отырып, біз осы мақалада жоғарыда аталған мәселелерді қарастыруға тырыстық.

Түйін сөздер: Үндістан, қазіргі заман, үнді әйелдері, ұлттық дәстүр, жыныс.

Ш.Е. Канафьева, А.С. Турар

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: aidanaturar1995@gmail.com

Положение женщины в национальной традиции Индии

Эта статья исследует язык традиции и современности как доминирующую идиому, которая стремилась уловить «сущность» как индийской нации, так и индийской женщины. Значимость этого дискурса требует критического исследования, чтобы понять, каким образом эта всеобъемлющая и гегемонистская идиома была воспринята как непроблематичная данность. Индию часто рассматривают как страну контрастов, где сосуществуют традиции и современность. В статье делается попытка изучить сложные процессы, лежащие в основе этого. Авторы стремились сделать это, используя различные научные методы исследования, в первую очередь, путем представления более исторического отчета о современности Индии с точки зрения гендера, предложения феминистской критики публично-частного разрыва, которая образует теоретический центр структуры модернизации, и путем привлечения внимания к гендерным аспектам в политике государства, в области развития культуры, а также его недавние сдвиги в современной глобализирующейся Индии.

Ключевые слова: Индия, современность, индийские женщины, национальная традиция, пол.

Introduction

Here is always some truth in stereotypes, however skewed, however exaggerated. The image of India as a land of contrasts is one such. There is probably no nation in the world, which is marked by greater internal inequality, diversity and plurality. Great wealth coexists with abysmal poverty. There is no dearth of confident, assertive women in various facets of India's public and corporate life. There is no shortage of women who have never gone to school, who have been married as children, who have neither experienced nor likely to experience the basic requirements of nutrition, health care and education. Newspaper headlines carry stories about "honour killings" and sex trafficking with a depressing regularity, reflecting the state of a large section of women in India. A large number of women are simply "missing" because of technology driven selective termination of female fetuses.

Justification of the choice of article and goals and objectives

This paper will however not delve into either the systematic cases of violence and discrimination of Indian woman nor of her many achievements. Instead it will explore how the language of tradition and modernity has been the dominant idiom that has sought to capture the "essence" of both the Indian nation and the Indian woman. Touristy brochures capture pictures of women in colourful, "traditional" attire alongside visuals of "modern," professional women in western attire "manning" the various flourishing sectors of a globalizing India. We use the two terms "traditional" and "modern" with care.

The reasons why we use the terms in quotes is that both within commonsense everyday discourse as well as a reasonably influential intellectual current in Indian sociological literature on women there are some ready characteristics that tend to be associated with the idea of "traditional" or "modern" women. Though men are not always described as either "traditional" or "modern" it is significant that very often a man's likelihood of being described as "modern" or "traditional" rests on his purported attitude towards women. A cursory examination of matrimonial advertisements in newspapers searching for brides would show a recurrent emphasis on desiring women with a blend of the "traditional" and "modern." The ideal woman would be a judicious blend of traditional qualities of domestic skills, knowledge of religious rituals and practices and modern abilities acquired through education and employment opportunities. In more common parlance the perfect

Indian woman ought to be smart but not too smart, traditional but not too much.

Scientific research methodology

General scientific methods, such as analysis, analytical analysis were used during the writing of the article. Materials related to the research topic were collected, processed and structural analysis of foreign authors' works was carried out. Methods of logical and historical-comparative analysis were used in the study of social reality.

Results and discussion

Cultural representations are crucial in the making of modern nations. Central in the making of the national imaginary has been the figure of the woman. India has been no exception (Chaudhuri 1996). Women are often projected as cultural emblems of the Indian nation and society. Changes in her attire and demeanor are therefore hastily condemned as threats to culture and tradition. Such responses have been witnessed in many parts of the world and at one level can be read as a response typical of patriarchal societies. At another level this essentially patriarchal response has to be conjoined with the specific historical experience of colonial societies. Changes to "tradition" had to be condemned on two grounds *one*, that they ran counter to "natural" patriarchal norms and *two*, that they are alien and western. It is well known that India experienced a colonially mediated modernity. However so many years after the end of colonial rule, at a time when postcolonial presence within the western academia is overtly conspicuous, the actual trauma that a colonized people underwent has retreated perhaps from public awareness. The humiliation and denial that marked the colonial experience therefore needs reiteration to fully appreciate how a colonially mediated modernity paved an uneasy and contentious relationship to the west necessarily involved a difficult link to the modern. This ambiguous connection with both the modern and the west persists as a strong and deep feeling in the "modern" Indian mind.

A society which accepts intellectual inanition and moral stagnation as the natural condition of its womankind cannot hope to develop the higher qualities of courage, devotion and self sacrifice which go to the making of nations (cited in Chaudhuri 2011: 15).

Goaded by such attacks, the new Indian middle class sought to reinterpret traditional institutions and culture. Understanding this middle class is important for much of contemporary debates on gender and culture embody the tensions of this class

that emerged under the aegis of colonialism. "On the one hand they..." were products of an English education introduced by the colonial masters and therefore victim to a Eurocentric view of modern society. On the other they were victim to the "feeling of historical denial" (John, Mary, 1996: 12–13).

While Hindus remembered the glories of an ancient Hindu past, Muslims recalled the might of pre-British Muslim India. Since the Muslim memories of the recent past were stronger, the Muslims had less of the new class in their ranks; so their sentimentality was mainly that of restoration (John, Mary, 1996:13).

To return to questions of culture, community identity and scriptural sanctions, they have been very much part of the manner in which the women's question emerged in India. One of the first issues where this comes up is the sati dispute. While the Brahmo Samaj marshalled enormous *shastric* evidence to show that sati is not mandatory, the Dharma Sabha pleaded with the British to disallow those who nothing of their customs and religion to deter from speaking. It petitioned "that in a question so delicate as the interpretation of our sacred books, and the authority of our religious usages none but Pundits and Brahmins and teachers of holy lives, and known learning ought to be consulted not men who have neither faith nor care for the memory of their ancestors or their religion" (Chaudhuri 2011: 20–22). The Age of Consent Bill that raged through India in the end of the 19th century further argued that the natural and nationalist right of a community to decide when and how to reform, rejecting the right of an alien and unresponsive state to legislate on the private matters of Indians (Benhabib, Seyla. 1987: 72–77).

While the establishment of an independent state in a way altered the terms of discourse, the problem of differing identification of communities to the state persist. The majority community "naturally" identifies with the "nation state" while degrees of discomfort persist with the other communities. That India attained independence with the partitioning of the country and unprecedented killings on "communal" grounds have marked the discourse of state and communities till date. So far as women are concerned the questions that persist are: Who decides who speaks legitimately for a "community"? Who decides what constitutes the "culture" of a community?

Western ideas had a great bearing on the manner that the ideas of early social reformers, nationalists, socialists and communists were shaped. As mentioned already these ideas entered India through a colonial

encounter which meant an abiding paradoxical relationship with the west (and the modern) at once admiring and envious, at once suspicious and superior. The harking back to the ancient Hindu past and the purported high status of women thereof which forms a necessary trope of modern Indian historiography has to be located within this colonial state. This eulogy of a Hindu past was an assertion both against the colonial west and the Muslim other. The Muslim community on the other hand likewise developed a narrative of a pristine Koranic past that had got sullied by contamination with many suspect Hindu practices in India. This attempt by the two major communities to distinguish themselves from the "other" often rested on gendered practices. Indeed scholars have contended that the very construction of monolithic and apparently internally homogeneous communities, namely the Hindu and Muslim gave the lie to a longer tradition of syncretism and overlapping identities. In that sense the contemporary form of the communities themselves are modern, not traditional. The shift from *gemeinschaft* to *gesellschaft* did not quite happen. An assertion of fixed bonded communities, a deeply gendered process, has had very severe and often tragic implications for South Asia. The next section seeks to capture a persisting pattern of contesting gender and community rights that has played out from the colonial period right into the contemporary present.

Conclusion

Today in a globalized era politics is emptied of its egalitarian content and disengaged with democratic aspirations of the ordinary woman and man. Politics is reduced to power blocks and smart moves, reflective of corporate deals rather than engagement with democratic ideals and practices. Tradition in such a context thus becomes a pawn to promote "consumption" or a ploy to win "electoral support."

The newer has also seen dramatic transformations in the Indian media. A new public discourse in India began to be articulated from the 1990s with the new liberal economic policies. Accompanying this was also a marked change of the state and nation's approach to the gender question (Chaudhuri 1996). In an earlier era the poor and dispossessed occupied an ideologically central place in the state vision. In the new globalized developmental frame, the state retreated from many of its welfare functions. The market increasingly occupied a central space. This was been accompanied by a major ideological shift in public discourse in which an advertisement driven

media has had a significant role to play (Chaudhuri 2001). In the images that the media projects the dispossessed classes have virtually disappeared. Significantly the domestic space, the private realm of women, has returned in a globalized India but with some changes. Thus just we have a redefining of middle class virtues at home, the household is actively redrawn as a site of consumption and the Indian woman learns that “thrift” is no longer a virtue and shopping a legitimate pleasure (Chaudhuri 1998). And Indian men learn that looking good is not only a woman’s privilege as new images of groomed Indian men flood the electronic and print media. Simultaneously “tradition” appears to become a key site for promoting consumption. Each traditional ritual, once a localized practice has now become potent forums for national celebration and conspicuous consumption. The “Big Indian Wedding” has become a site for conspicuous

consumption and celebration of “traditions” – often very recently invented. The rhetoric of tradition and modernity now gets appropriated by a market keen to promote its goods and services.

In this new phase of globalization, even as dominant and visible sections of the Indian society move forward to what may appear as an unmarked consumer society, deep lines of contestation between the modern and traditional play themselves out even as basic questions regarding what constitutes “tradition” and whose “tradition” remain unresolved. In the entire story of India’s modernity, a gendered perspective offers us a critical look into how patriarchal power whether of class or caste, of state or community plays out in issues pertaining to gender. As this paper sought to show the rhetoric of “tradition and modernity” within which the status and role of Indian women were sought to be understood hid more than it revealed.

References

- Benhabib, Seyla. (1987). “The Generalised and the Concrete Other,” in: Seyla Benhabib and Drucilla Cornell (ed), *Feminism as Critique*. Oxford: Blackwell; Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 1–15.
- Chaudhuri, Maitrayee. (2011). *The Indian Women’s Movement: Reform and Revival*. New Delhi: Palm Leaf.
- Chaudhuri, Maitrayee. (1996). “Citizens, Workers and Emblems of Culture: An Analysis of the First Plan Document on Women,” in: Patricia Uberoi (ed.), *Social Reform, Sexuality and the State*. New Delhi: Sage, pp. 211–235.
- Chaudhuri, Maitrayee. (1998). “Advertisements, Print Media and the New Indian Woman,” *Social Action* July 1998: 239–252.
- Chaudhuri, Maitrayee. (2001). “Gender and Advertisements: The Rhetoric of Globalisation,” *Women’s Studies International Forum* Vol. 24 No 3/4 pp. 373–385. Reprinted in Joseph Turow and Matthew McAllister, *The Advertising and Consumer Culture Reader* (Routledge 2009) Ch. 11.
- Chaudhuri, Maitrayee. (2005) (ed.), *Feminism in India*. London: Zed.
- Chaudhuri, Maitrayee. (2010) “The Concept of Gender: Its Travels and Travails,”
- John, Mary. (1996). “Gender and Development in India, 1970s–1990s: Some Reflections on the Constitutive Role of Contexts,” *Economic and Political Weekly*, November 23.
- Natarajan Jayanthi. (1996). “A Political Hypocrisy,” *The Hindu* December.
- Rege, Sharmila. (1998). “Dalit Women talk Differently: A Critique of ‘Difference’ and Towards a Dalit feminist Standpoint,” *Economic and Political Weekly* October 31st
- Sangari, Kumkum. (1988). “Perpetuating the Myth,” *Seminar*, No. 342, February.
- Singer, Milton. (1972). *When a Great Tradition Modernizes : An Anthropological Approach to Indian Civilization*. New York: Praeger.
- Yuval Davis, Nira; Athias, Floya. (1989). *Woman-Nation-State*. New Delhi: Palgrave Macmillan

2-бөлім
ФИЛОЛОГИЯ

Раздел 2
ФИЛОЛОГИЯ

Section 2
PHILOLOGY

А.К. Ахметбекова , **А.Б. Жижекбаева** , **Ж.Р. Сейтметова**

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aaxbota@gmail.com

АРАБ САЯСИ ДИСКУРСЫНДАҒЫ МЕТАФОРАНЫ АУДАРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Саяси мәтіннің дискурстық мәнін белгілеуде метафора ауқымды орын алады. Метафораның герменевтикалық мағынасы саяси материалдарда шектелгенімен, оның дискурсын анықтау аудармашының тәжірибесіне тікелей байланысты. Саяси дискурс пен аудармашы қатынасы интерпретациямен белгіленеді, ал интерпретация аудармашының шығармашылық қабілетінен туындайды. Интерпретация әрқашан субъективтілікке жол береді, әсіресе саяси дискурстың идеологиямен байланыстылығы аудармашының бейтарап қалуына мүмкіндік бере бермейді. Алайда аударма үнемі мәдениетаралық деңгейде орындалатындықтан, оның туынды мәтінге барынша жақындатуға талаптану аудармашының кәсіби біліктілігін және оның жауапкершілігін танытады.

Қазақ тіліндегі аудармалар көбіне екінші туынды үдерістің нәтижесі екені қазақ тілді аудармашы мамандарының тапшылығынан көрініс берген жәйт. Әлі күнге дейін ғалымдар «саяси дискурс-аудармашы-идеология» қатынасындағы шешімін таппаған мәселелердің көптігіне мән берсе, қазақ аудиториясы үшін қызмет ететін аудармашылар алдында тұрған аударма мәселелері екі есе деп айтар едік. Осы мәселелерден туындайтын саяси дискурстағы метафораларды аудару қиындықтарын шешу қазақ аудармашы ғылымы үшін өзекті тақырып екені сөзсіз.

Мақалада саяси дискурстағы метафораның функциялары айқындала келе, араб билік өкілдерінің, саясаткерлерінің сөйлеген сөздерінде, жолдамаларында қолданылған метафораларды қазақ тіліне аудару ерекшеліктері қарастырылады. Метафораның ұлттық табиғатының ерекшелігін сақтау барысында сөзбе-сөз аудару не қазақ тіліндегі баламасын табу, саяси ахуалға байланысты дұрыс интерпретациялау, айтар ойды дәл жеткізу сияқты мәселелерге байланысты аудармашы алдында тұратын қиындықтарға талдау беріледі.

Түйін сөздер: саяси дискурс, интерпретация, метафора, аударма тәсілдері.

A.K. Akhmetbekova, A.B. Zhiyekbayeva, Zh.R. Seitmetova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: aaxbota@gmail.com

Features of the translation of metaphors of Arabic political discourse

Metaphors play an important role in determining the discursive meaning of a political text. Although the hermeneutic significance of the metaphor is limited to political materials, the definition of its discourse depends on the experience of the translator. The relationship between political discourse and the translator is determined by the interpretation. Interpretation always takes into account subjectivity, especially since the connection of political discourse with ideology does not allow the translator to remain neutral. However, since translation is always performed at an intercultural level, the requirement to bring it as close as possible to the derived text demonstrates the professional skills and responsibility of the translator.

The fact that translations in the Kazakh language are often the result of a secondary derivative process is often associated with a shortage of qualified translators who are fluent in both Kazakh and foreign languages. Researchers pay attention to many unresolved issues in the relationship “political discourse-translator-ideology”. And in this regard, there are still a lot of translation problems faced by translators serving the Kazakh audience. The translation of metaphors used in political discourse is an urgent problem for translation into Kazakh.

The article defines the functions of metaphors in political discourse, considers the features of the translation into Kazakh of metaphors used in speeches and addresses of Arab politicians and officials; analyzed the difficulties that the translator faces in preserving the national color of metaphors in translation.

Key words: political discourse, interpretation, metaphor, translation methods.

А.К. Ахметбекова, А.Б. Жиекбаева, Ж.Р. Сейтметова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: aaxbota@gmail.com

Особенности перевода метафор арабского политического дискурса

Метафоры играют важную роль в определении дискурсивного значения политического текста. Хотя герменевтическое значение метафоры ограничено политическими материалами, определение ее дискурса зависит от опыта переводчика. Отношения между политическим дискурсом и переводчиком определяются интерпретацией. Интерпретация всегда учитывает субъективность, тем более, что связь политического дискурса с идеологией не позволяет переводчику оставаться нейтральным. Но поскольку перевод всегда выполняется на межкультурном уровне, требование максимально приблизить его к производному тексту демонстрирует профессиональные навыки и ответственность переводчика.

Тот факт, что переводы на казахском языке часто являются результатом вторичного производного процесса, связан зачастую с нехваткой квалифицированных переводчиков, владеющих в совершенстве как казахским, так и иностранным языками. Исследователи обращают внимание на многие нерешенные вопросы во взаимоотношении «политический дискурс-переводчик-идеология» в целом. И в этой связи, проблем перевода на казахский язык, с которыми сталкиваются переводчики, еще достаточно много. Несомненно, перевод метафор, используемых в политическом дискурсе, является актуальной проблемой для перевода на казахский язык.

В статье определены функции метафор в политическом дискурсе, рассмотрены особенности перевода на казахский язык метафор, использованных в выступлениях и обращениях арабских политиков и официальных лиц. Проводится анализ сложностей, с которыми сталкивается переводчик для сохранения национального колорита метафор при переводе.

Ключевые слова: политический дискурс, интерпретация, метафора, методы перевода.

Кіріспе

Бұқара ақпарат құралдарын «төртінші билік» деп атасақ, оның осы статуска көтерілуіне бірден-бір септігі тиген саяси дискурс екені сөзсіз. Қоғамдық көзқарас, пікірді қалыптастыруға ықпал етуші саяси дискурс жаһандану және ақпараттың қолжетімділігі заманында өзінің функция ауқымын кеңейте түсті.

Саяси дискурстың басты функциясы саяси билікке қол жеткізудің құралы болып табылады. Саясаттың, саяси коммуникацияның түп негізі қоғамдық қатынастарды басқару, билеу болса, қоғам мәні дүниежүзілік деңгейге көтерілгендіктен, саяси дискурс бір мемлекетпен не бір аймақ шекарасымен шектелмейді. Технологияның шарықтай дамуының нәтижесінде саяси дискурс интернационалдық сипатқа ие болып, ақпараттық, декларациялық мазмұны бүкіл әлемді қамту барысында аударманы қажет етті және оған деген тәуелділігі айқындала түсті. Сондықтан да қазіргі таңда саяси дискурсты аударма, аударма теориясы тұрғысында қарастыру өте өзекті болып табылады.

Тақырып таңдауды дәйектеу және мақсаты

Зерттеудің мақсаты – саяси дискурс пен метафораның интерпретациялық сипатын аша отырып, араб саяси мәтіндерінде қолданылған мета-

фораларды қазақ тіліне аудару ерекшеліктерін практика жүзінде көрсету. Аталған мақсатқа жету барысында саяси дискурстың мазмұны, сипаты, метафоралардың саяси дискурс функцияларына тигізетін ықпалы қарастырылады. Сонымен қатар «саяси дискурс – интерпретация», «аударма – интерпретация», «метафора – интерпретация» тұрғысында зерделене отырып, аударма дәлдігіне жету жолдары, аудару тәсілдеріне мән беріледі. Жұмыстың зерзаты саяси дискурсты айқындаушы метафоралық тіркестер болып табылады, метафораға интерпретация беріп, аударма үлгісінде қолдану үшін араб саясаткерлерінің халық алдында шығып сөйлеген сөздері, жолдаулары, белгілі бір саяси оқиғаға байланысты туған арнау сөздері, т.б. қолданылды.

Зерттеу әдіснамасы

Мақалада негізінен саяси мәтінді аударуға қатысты мәселелер қарастырылып, аударма жұмыстары атқарылғандықтан, сипаттамалы, мәтіннің когнитивті анализі, дискурсивті анализ және салғастырмалы талдау әдістері қолданылды.

В.З. Демьянков пікірінше, дискурс дегеніміз, интерпретатордың ой көзімен жасалған мәтін (Демьянков 2002: 33). Аудармашы қалай болғанның өзінде мәтінді тек өз интерпретациясы тұрғысында бір тілден екінші тілге аударады. Демек аудармашы әуел бастан мәтінмен емес, дискурс пен жұмыс істеуге мәжбүр.

Н.Т. Басырованың тұжырымына сүйене Ю.Ю. Суханов саяси дискурсты кемінде үш тұрғыда қарастыру қажеттігін көрсетеді: 1) таза филологиялық мәтін ретінде, дегенмен мәтін фондына назар салып, интерпретатор әлемінде алға шыққан саяси және идеологиялық концепцияларды ескеру; 2) әлеуметтік-психолінгвистикалық тұрғыда қарастыру барысында саяси дискурс авторының мақсатын анықтау; 3) жеке-дара-герменевтикалық тұрғыда қарастыру барысында автор не интерпретатордың жасаған саяси ортаны не белгілі бір жағдай барысында орын алатын ой-пікірге мән беру (Суханов 2018: 201).

Демек аудармашы саяси дискурсты аудармас бұрын біріншіден, өз заманындағы саяси және идеологиялық концепцияларды білуі тиіс, екіншіден, саяси дискурстың тек адресатын ғана анықтамай, жалпы автордың мақсат-мүддесіне де талдау жасай алатын дәрежеде көрінуі тиіс, үшіншіден, саяси дискурспен байланысты жағдайдың үш кезеңінен де хабардар болғаны жөн: жағдайдың туындау себебі, барысы және келешектегі көрінісі мен ықпалы. Яғни аудармашы саяси коммуникациямен жұмыс істегенде, үнемі контекспен жұмыс істеп, оны тани алатын жағдайда болуы керек. Матияс Банхеджи көрсеткендей: «With a view to this, the analysis of any translated text must extend to contemporary social, cultural, political and ideological features as well as to the textual realization and the context-based interpretation of such features» (Banhegyi 2014: 151), аударма барысы және нәтижесі әлеуметтік, мәдени, саяси және идеологиялық ерекшеліктердің барлығын ескерумен тығыз байланысты.

Харма (Kharma) саяси дискурстың негізгі екі сипатына мән береді: эвфемизмге жетуге бағытталған клишелердің көптігі және көптеген интерпретацияға жол беретін әдейі ойластырылған екіұштылық (Husam Naj Omar 2015: 19). В.З. Демьянков саясаттану филологиясы мәселелерін қарастырған еңбегінде Х. Медер, М. Альбертос сияқты зерттеушілердің ой-пікірлерін жинақтай келе, саяси дискурстың үш мақсатына сай оның өзіндік сөз саптауы, стилистикасы қалыптасу барысында деп пайымдайды: 1) сыни баға беру және агрессивтілік, 2) эффективтілік, 3) өз пікірін дұрыс деп танытуға ұмтылу. Осы мақсаттардың негізінде саяси дискурстың басты сипаты тоталитарлық деп анықтап, негізгі белгілерін былай көрсетеді:

– шешендік сөз, декларациялық мәлімдеулер басым келеді;

– уағыздың шыңына жетуі (триумфалдылығы);

– логикадан гөрі идеологиялықты алға тарту;

– абстракциялылық және ғылымсымақтылық;

– асырма сын мен жалынды сөз;

– ұраншылдық;

– үгіт-насихатшылдық;

– асыра «мен» үстемділігі;

– партиялық формализм;

– абсолютті ақиқат өз жағында деп сендіру (Демьянков, 2002: 35).

Бұл белгілер саяси дискурстың көркем сөз үлгілеріне иек артатыны және әдеби әлемнің сөз құбылту, бейнелі сөйлеу қасиетін өз функциясын атқару жолында барынша қолданатынын танытады. Сондықтан саяси коммуникация мәтін тұрғысында әдеби үлгі мен ақпараттық мәтін қосындысы болып табылады.

Саяси мәтіннің астарлы контекстілері негізінен тіл көркемдегіш құралдар арқылы жасалады. Тіл көркемдегіш құралдар көркем сөзге тиесілі болғандықтан, саяси дискурсты документалдылықтан, ақпараттылықтан алыстататыны шексіз. Осыған байланысты аудармашы көркем сөзді аудару тәсілдерін саяси мәтіндерге де қолданғанымен, публицистикалық стильді ұстануға мәжбүр.

Саяси дискурстың бір ерекшелігі – метафоралар негізінде саяси концептілер қалыптастыру. Метафора ұқсастықтарға негізделген көркемдегіш тіл құралдарының бірі ретінде шығармашылық тұрғыда еш шектеуі жоқ троп болып табылады, яғни бейне жасауда оның туындылық қасиеті ерекше (Хазагеров 2009: 132). Металогиялық сөзге жататындықтан, метафораның мазмұны интерпретациямен байланысты. Интерпретация негізінде метафорамен жасалған тіркестер үнемі мәндік тұрғыда құбылмалы болып, саяси концептілердің аясын кеңейте түсіп, аудармашының жұмысын күрделендіре түседі. Саяси концептілер аударма үдерісіне қатысқанда, өздерінің туындау, қалыптасу, даму, яғни тарихын да қатар алып жүреді. Аудармашы дискурс ауқымында екі мәдениеттің, тілдің өзара қарым-қатынасын жүзеге асырады. Осыдан аударма дискурсаралық әрекет болып табылады (Зуборева 2018: 202).

Демек, аудармашы саяси дискурсты құрайтын метафораларды аудару барысында өз интерпретациясына негізделеді. Аудармашы интерпретация жасағанда, Н.К. Рябцева көрсеткендей,

болмай қоймайтын тіларалық ассиметриядан асып, мәтіндегі ақпараттан барынша зор ақпарат ала алатындай дәрежеде көрінуі қажет (Рябцева 2008: 24). Метафораның ұлттық табиғаты басым, оның мәдениет құраушы, мәдениет айқындаушы қасиеттері аударма жасау барысында қиындық туғызады. Аудармашы екі тілдің де метафорасын терең тану арқылы ғана аударманың дәлдігіне жауап бере алады. Алайда саяси дискурста қатысты аударма дәлдігін анықтау өте күрделі мәселе.

Талқылама және нәтижелері

Метафора саяси дискурста арнайы бағалау-бағдарлау қызметін атқаратын тілдің маңызды экспрессивті құралдарының бірі ретінде әсершілдік туғызу, ықпалын жүргізу аспектілерімен көрініс табады. Саясаткерлер метафораларды адресатқа әсер етудің ұтымды құралы деп, оны белгілі бір әрекеттерді жасауға түрткі болу үшін, өз тұлғасын басқалардан өзгешелеу мен ақпаратты өз пайымына сай, түсінігі аясында баяндау үшін қолданады. Метафора аналогия арқылы танымдық қасиетке ие болғандықтан, түйінделген мәселелердің, күңгіртті жағдайлардың шешімін табуда маңызды рөл атқарады (Акаш Бадр Абдуллах 2011: 93).

Метафоралық ойлаудың мәні – оның көмегімен адам әлемді таниды, аналогы бар мүмкіндіктерді қолдана отырып, кейде бұлыңғыр болып көрінетін өмірдің жаңа құбылыстарын түсінеді. Бұл дегеніміз, адам ақыл-ой әрекетінде тек рационалды ойлауға ғана емес, сонымен бірге көп жағдайда белгілі бір құбылыстың мәнін түсінуге қатысы бар метафоралық ойлауға сүйенеді.

Саяси дискурстағы метафоралардың функцияларына қатысты бірнеше пікір бар. Мысалы, А.П. Чудинов саяси дискурспен байланысты метафоралардың келесі функцияларын ажыратады: 1) танымдық функция; 2) коммуникативті функция; 3) прагматикалық функция; 4) эстетикалық функция (Чудинов 2008: 124-129). И.М. Кобозеваның айтуынша, метафоралардың негізгі функциялары эвристикалық және дәлелділік (аргументтеу) болып табылады (Кобозева 2001: 136). Оған қоса қосалқы функциялар ретінде эстетикалық және белсенділік деп көрсетеді. А.В. Степаненко мына функцияларды айқындайды: прагматикалық, танымдық, эмоционалды, репрезентативтік, сонымен қатар ұлттық бірегейлікті, мәдени дәстүрлер мен халықтың тарихын сақтау және ұрпаққа жеткізу функциясы (Степаненко 2002: 4).

Метафоралардың маңызды қасиеттерінің бірі – мәтінді күшейту мүмкіндігі. Саяси және басқа мәтіндерде автор белгілі бір үлгіні таңдап, оны әртүрлі фреймдар бойынша күшейтеді. Бұл жағдайда фрейм дегеніміз, «белгілі бір ұғым төңірегінде жинақталған және осы ұғым үшін маңызды, типтік және мүмкін болатын мәліметтерден тұратын білім жиынтығы» болып табылады (Чудинов 2008: 132). Мұнда қолданылатын метафоралық бейнелер бірдей метафоралық модельге қатысты болғандықтан, бұл модельді басым деп санауға болады. Бұл кішігірім мәтіндерге тән. Көлемді мәтіндерге келетін болсақ, оларда бірнеше модельдер болуы мүмкін, бұл бізге бір модельді үстем етіп бөлуге мүмкіндік бермейді.

Метафора – саяси тәжірибені жария ететін публицистикалық тілдің ажырамас бөлігі. Оны көбінесе саясаткерлер, мемлекет басшыларынан бастап, саяси салада жұмыс істейтін журналистерге дейін қолданады. Өйткені адам баласының ойлау қабілеті негізінен метафоралық сипатқа ие, яғни адамның концептуалды жүйесі метафора көмегімен құрылымдалады. Метафоралар адамның концептуалды жүйесіне тиесілі болғандықтан, табиғи тілдің бейне өрнектері ретінде өмір сүреді.

Аударма тұрғысынан метафоралар да, фразеологиялық бірліктер де аудармашы тарапынан ерекше назар мен арнайы тәсілдемені талап етеді. Оларда бір немесе басқа адамдардың ойлауын сипаттайтын көптеген концептілер бар. Мысалы, дін, мәдени құндылықтар, әлеуметтік және саяси жағдайлар және т.б. Олар халықтың менталдылығын, олардың түйсінуі мен шындық объектілеріне көзқарастарын айқын көрсетеді. Осы факторлардың негізінде әртүрлі метафоралық образдар жасалады, оларды аударуда түпнұсқа мағынасын белгілеу өте қиын. Сондықтан зерттеуші метафораны аударуға қатысты бірнеше жолын ұсынады. Я.И. Рецкер метафораны аударудың төрт тәсілін көрсетеді:

- 1) эквивалентті сәйкестік негізінде аудару;
- 2) вариативті сәйкестік арқылы аудару;
- 3) трансформациялық аударма;
- 4) калькамен аудару (Рецкер 1974: 117).

Бұл тәсілдердің барысы П.А. Ньюмарктың ұсынысына ұқсас екені байқалады:

- 1) сөзбе-сөз аудару;
- 2) теңеу арқылы аудару;
- 3) баламасын табу;
- 4) сөзбе-сөз аударма келе, жанына түсіндірме қосып отыру;

5) өзгеріске түсіре аудару (Ньюмарк 1988: 104-113).

Т.А. Казакова метафораны аудару тәсілдерін күрделендіре түскен:

- 1) толық аудару;
- 2) сөз қосу арқылы не бір бөлігін қалдыру арқылы аудару;
- 3) метафораны ауыстыру;
- 4) құрылымдық өзгерістер енгізу;
- 5) дәстүрлі сәйкестілік табу;
- 6) жарыспалы тәсіл (Казакова 2010: 245-246).

Н.И. Борковец метафораны аудару мына тәсілдерді қолдану барысында іске асады деген сенімде болды:

- 1) сөзбе-сөз аудару;
- 2) екі тіл арасында бейнелілік ұқсастық табу;
- 3) түсіндірме беру арқылы аудару;
- 4) трансформация;
- 5) компенсация;
- 6) экспрессивтік-прагматикалық аударма тәсілі;
- 7) метафоралық нейтрализациялау (Борковец 2000: 153).

И.А. Аржанованың ұсынған тәсілдері:

- 1) нақтылау арқылы аудару;
- 2) генерализациялау арқылы;
- 3) тенеумен аудару;
- 4) эквиваленттілік арқылы;
- 5) стилистік тұрғыда нейтралдау арқылы аудару;
- 6) тұтастай өзгерте отырып аудару (Аржанова 2013:153).

Ғалымдардың метафораны аударуға ұсынған тәсілдеріне шолу жасай келе, негізгі төрт жолын анықтауға болады:

- 1) шет тіліндегі көркем бейнені толық сақтау;
- 2) бейнелілікті ішінара сақтау;
- 3) бейнелілікті толығымен алмастыру;
- 4) бейнелілікті алып тастау.

Бірінші әдісті аудармашы метафораларды мағыналық және құрылымдық жағынан сәйкес келген кезде қолданады. Аудармашы тәржіме барысына туған тілі жүйесінде семантикалық-құрылымдық сәйкестікті, яғни лексикалық ұқсастық тұрғыда ғана емес, оның сөз тіркестерін байлайтын құрылым жағынан да беретін сәйкестікті іздейді. Бұған халықаралық тұрғыда универсалды метафорикалық тіркестер жатады. Мысалы, Махмуд Аббастың БҰҰ Бас Ассамблеясында сөйлеген сөзін қарастырайық (Махмуд Аббас):

دعونا نبني جسور الحوار بدل الحواجز وجدران الفصل.

Аудармасы: Бөліну дуалы мен бөгеттердің орнына диалог көпірін салуға шақырамыз.

Бұл сөйлемдегі *جسور الحوار* – қазақ тіліндегі «диалог көпірлері», орыс тіліндегі «мосты диалога», ағылшын тіліндегі «dialogue bridges» метафорасы семантикалық және діл тұрғысында бір-біріне сәйкес келеді. Сондай-ақ *جدران الفصل* – қазақ тілінде «бөліну/оқшаулану дуалдары/қабырғалары», орыс тілінде «стены разделения», ағылшын тілінде «separation walls» метафорасымен аудару бейнелілікті толық сақтап аударуға мүмкіндік береді. Тек қазақ тілінде «көпір» жалпы есім тұрғысында қолданылып, жекеше формада аударылғаны жөн.

Алайда метафораның құрамдас бөлігі ұқсас болғанымен, семантикалық мәніне өте мұқият болу керек. Мысалы «көпір» сөзімен туындаған мына метафораның мәні алдыңғы мысалдан мүлдем бөлек:

إن جسر الهوة بين إرساء السلام والاستقرار وجني الشعوب لثمار التنمية، يتصدر هموم محافل السلم والأمن الدولية.

(Президент ас-Сисидің 32 Африка одағы саммитіндегі сөзі, 2019)

Сөзбе-сөз аудармасы:

Бейбітшілік пен тұрақтылықтың зәкір тастауы мен халықтардың өркендеу/даму жемістерін жинау арасындағы алшақтық/ор/шұңқыр/күз көпірі – бейбітшілік пен қауіпсіздік жөніндегі халықаралық форумдардың басты назарында.

Бұл сөйлемде бірнеше метафора көрініс тапқан:

- جسر الهوة* – алшақтық көпірі, терең күз көпірі;
- إرساء السلام والاستقرار* – бейбітшілік пен тұрақтылықтың зәкір тастауы;
- ثمار التنمية* – дамудың жемістері;

Қазақ тілді оқырман бірінші метафораның *جسر الهوة* мәніне түсініктеме алмай еш қабылдай алмайтыны айқын. Бұл метафораның мәні мынада: алшақтықты жақындату үшін не терең ор/күздан өту үшін көпір керек. Яғни түсінбестік ор/күз болса, оны жоюдың жолы көпір салу болып табылады. Демек бұл метафораның мәні – «түсінбестікті жою, ой-пікір алшақтығын жақындату». Метафораның «көпір» сөзін сақтап қалу үшін антонимдік аударма тәсілін қолдануға болады: «түсіністік көпірі», «жақындық көпірі». Бірақ метафораның лексикалық құрамындағы «көпір» сөзін қазақ тіліне сақтап аударсақ, сөйлемді автор тұрғысында аудару еш мүмкін болмай қа-

лады. Сондықтан деметафоралау тәсілін қолдана, «көпір» сөзін қолданудан бас тартып, «алшақтықты жою» деп аударамыз. Өкінішке орай, «алшақтық» сөзі де аудармада бейнелілігінен айрылады.

«Бейбітшілік пен тұрақтылықтың зәкір тастауы» метафорасы араб тілінде көркем бейненің бірі. Алайда қазақ тілінде «кеме, зәкір» сияқты ұғымдар қолданысы кең тарамаған. Сондықтан бұл метафораны «бейбітшілік, тұрақтылық орнату» деп аударғанымыз сөйлем мәнін сақтауға мүрсат береді.

«Даму/өркендеу жемістері» метафорасын аудармада сақтау мүмкіндігі болғанымен, «жинау» предикатын ауыстыруға тура келеді. Саяси дискурс тіл көркемдегіш құралдарды кеңінен пайдаланғанымен, оның ақпараттық функциясы бейнелілікті асыра қолдануға жол бермейді. Араб тілінде саяси дискурстың тілі метафораланған, ал қазақ тілінде қызыл сөзге шектеу қойылып, сөз саптауда «құрғақтық» дәстүрі қалыптасқаны байқалады.

Ұсынылатын аударма:

Бейбітшілік пен тұрақтылықты орнатудағы алшақтықты жою, халықтардың өркендеу жемістерін пайдалану – бейбітшілік және қауіпсіздік жөніндегі халықаралық форумдардың басты назарында. БАҚ беттеріндегі саяси дискурстың қалыптасу тарихын XIX-XX ғасырлардағы саяси жағдайлармен байланыстырамыз. Бұл жағдайлар халықаралық сипатта болғандықтан, саяси дискурста универсалды, барлық халықтардың дүниетанымы шеңберіндегі бейнелілік кең орын алды. Мұндай метафоралар көркемділік тұрғысында мезі болғанымен, белгілі бір ойды жеткізуде өзінің тиісті функциясын атқара алғанын айта кетіп, аудармашыларға тәржіма жасауда дайын қалыптар қорын, бейнелі сөздік жасағаны сөзсіз. Осындай қор жинақтаудың нәтижесінде метафораның жалпы қалыбы сақтала отырып, құрамдас сөздерді ауыстыру арқылы метафораның семантикасын аударма тіліне, ұғымына жақындату үдерісі байқалды. Мысалы, Махмуд Аббас сөзінен үзінді:

لكن كل هذه الجهود والمسااعي الصادقة، كانت تتحطم دائماً على صخرة مواقف الحكومة "الإسرائيلية".

Аудармасы: Алайда мына барлық адал күш-жігер мен талпыныс әрдайым Израилдік үкіметтің позиция жартасына соғылып, тас-талқаны шықты.

Бұл мысалда *صخرة مواقف* – «позиция жартасына соғылып, тас-талқаны шығу»

метафорасын құрайтын лексикалық бөліктерін басқа сөзбен де ауыстырып қолдануға болады:

تحطم على صخرة الظلم – әділетсіздік (зұлымдық) жартасына соғылып, тас-талқаны шығу;

تحطم على صخرة عدم الثقة – сенімсіздік жартасына соғылып, тас-талқаны шығу;

تحطم على صخرة الشك – күмәнділік жартасына соғылып, тас-талқаны шығу, т.б.

Жоғарыда келтірілген мысалдарда «жартас» сөзінің мәні метафоралық бейне жасауда қазақ тіліндегі «мызғымастық, қаттылық, беріктік» концептілеріне сәйкес келіп тұр.

Дегенмен, осы «жартас» сөзін төменде келтірілген мысалда (Президент ас-Сисидің сөзі, 2019) метафоралық тіркесте басқаша аударамыз:

ومن واجبنا أن نجدد العهد على أن نكمل تلك المسيرة بعزم لا يلين والهام لا ينضب في الاستناد طواعية وتحمساً على صخرة التضامن الأفريقي التي طالما عززت إيمان شعوب القارة بأن ترابطها هو السبيل الوحيد لصون حقوقها ومصالحها.

Сөзбе сөз аудармасы:

Біздің міндетіміз – еріктілік пен ынтылылыққа сүйене отырып, иілмес беріктілік пен сарқылмас шабытпен африкалық ынтымақтастық жартасына жеткізер сапарды аяқтау келісімін жаңарту болып табылады. Бұл континент халықтарының өзара байланысы олардың құқықтары мен мүдделерін қорғаудың бірден-бір тәсілі екендігіне деген сенімдерін күшейте түсті.

Қазақ синтаксисінің заңдылығын сақтау мақсатында араб сөйлемі сөзбе-сөз екі сөйлеммен аударылды. Сөйлемдегі *صخرة التضامن* – «ынтымақтастық жартасы» деген метафора аудармада логикалық, синтаксистік, менталдық бірізділікті бұзып, сөйлемнің ой-пайымын ашудан гөрі, оның мән-мағынасын түсінуге нұқсан келтіріп тұрғанын айқын байқауға болады. Біріншіден, қазақ тілінде «жартас» деген сөздің концептісінде «құлау, соғылу, тас-талқаны шығу» сияқты жағымсыз предикаттық мән берсе, есім сөз тұрғысында «жалғыздық, елде қалып қоюшылық, тастандылық, оқшаулық, құлазу» ассоциацияларын туғызады. Екіншіден, «жартас» статикалық ұғым береді, ал мәтіндегі *صخرة التضامن الأفريقي* – «африкалық ынтымақтастық жартасына жеткізер сапар/жол» деген сегментте жолдың/сапардың «тығырыққа тірелген, тоқырауға ұшыраған» деген контекст еріксіз алға шығады. Бұл жағымсыз контекст жартастың статикалық мәні мен *كمل* етістігінің «кемелге жетті, аяқталды, бітті» мәнімен қосақталуынан туындайтыны сөзсіз. Сондықтан «жартас» сөзін

қазақта «биіктеу, жоғарылау, өсу» предикаттарымен қолданылатын «шың» сөзімен алмастыру керек. «Шың» да статикалық материал, алайда «ең биік, ең жоғары, жоғарылау мүмкіндігі шексіз» концептілерін қамтиды. Шыңға қатысты кез келген предикат динамикалық мәнге ие болатыны факт. «Жартас» сөзін «шыңға» ауыстыру арқылы біз бейнелілікті ішінара сақтап аударма жасадық.

Ұсынылатын аударма:

Біздің міндегіміз – қайыспас беріктілік пен сарқылмас шабытпен африкалық ынтымақтастықтың мызғымас шыңына бастаған жолды ерікті де ынталы түрде аяқтау үшін келісімшартты жаңарту. Бұл континент халықтарының өзара тығыз байланысы өз құқықтары мен мүдделерін қорғаудың бірден-бір тәсілі екендігіне деген сенімдерін күшейте түсті.

Егер аударма тіл жүйесінде мұндай сәйкестік болмаса, онда аудармашы сөйлеу нормалары деңгейінде баламасын іздеуге бастайтын екінші тәсілмен әрекет етеді. Бұл дегеніміз, бастапқы тіл және аударма тілдегі метафорикалық бейнелер сөздердің тіркесуі жағынан сәйкес келмейді, бірақ мағыналық жағынан тура соған сәйкес келеді. Фраза компоненттерінің бірі, бейнелі компонент өзіне жақын, немесе көмекші компонент – кез келгенмен ауыстырылуы мүмкін. Мысалы, «الدار الآخرة» метафорасының сөзбе-сөз аудармасы – «соңғы/ақырғы үйге аттандыру/жіберу», алайда беретін астарлы мағынасы – «ана/о дүниеге аттандыру (жіберу)». Бұл аудармада бейне сақталады, бірақ барлық лексикалық элементтер толығымен сәйкес келмейді.

Метафораларды аударудың тағы бір мысалы – араб тіліндегі мына мәтелді келтірсек: *أكل عليه الدهر وشرب*, сөзбе-сөз аудармасы: оны уақыт жеді және ішті. Бұл мәтел істің ескіргендігін, қазіргі кезде оның маңызды еместігін білдіру үшін қолданылады. Уақытты жеу және ішу етістіктерімен кейіптеп тұр. Х.К. Барановтың сөздігінде келесі аударма ұсынылады: *время состарило его/уақыт оны қартайтты/ескіртті* (Баранов 1994: 24). Акаш Бадр Абдуллах осы мағынаны орыс тілінде беру үшін мынадай тіркесті қолданады: «нечего искать прошлогодний снег (нужен как прошлогодний снег)» – былтырғы қарды іздейтін ештеңе жоқ (өткен жылғы қар сияқты қажет) (Акаш Бадр Абдуллах: 99). Ал қазақ тіліндегі баламасы – «болары болды, бояуы сіңді». Осылайша метафораларды аударудың үшінші әдісін қолдана отырып, бейнелі негізді толығымен алмастыруға болады. Бұл әдіс айтқан сөз-

дің мағынасын дәл жеткізсе және фразеологиялық бірліктің экспрессивті-стилистикалық сипаты мен түпнұсқаның жалпы сипаттылығына сәйкес келсе, адекватты деп санауға болады.

Аудармашы семантикалық-құрылымдық және қалыпты деңгейде тиісті сәйкестік болмаған кезде төртінші әдіске жүгінеді. Бұл жерде метафора сөзбе-сөз аударылып, оның мағынасын ашатын түсініктеме беріледі. Соңғы тәсіл егер аударма тілінде тиісті метафоралық өрнектер болмаса, ауыспалы бейнені аударудан бас тартып және метафораның мағынасын бейтарап стильмен беру болып табылады. Бұл жағдайда сөздің прагматикалық мағынасын амалсыздан жоғалту болады. Мысалы, *لزم الفراش* метафорасын аударғанда, аударманың ең сәтті шешімі – бейтарап стильде мағынаны жеткізу: *лежать в постели (о больном)/төсек тартып жату (наукас туралы)* (Баранов 1994: 704). Төртінші әдіспен аударудың тағы бір мысалы – *قام الماء* метафорасы – *вода замерзла/су қатып қалды* (Баранов 1994: 651).

Бейнелілікті алып тастау тәсілін кезеңдеп аудару барысында дәлелдеп көрсетуге тырысайық:

ولقد أنجزت تونس منذ التحول المبارك إصلاحات هيكلية على دواليب الإقتصاد هدفها زيادة الإنتاج الوطني وتأمين إنصهارنا في الإقتصاد العالمي والاستفادة من النفتح على المحيط الخارجي مع المحافظة على التوازنات الإقتصادية والمالية ودعم المكاسب الإجتماعية بتوزيع ثمار التنمية على كل الفئات والجهات.

Сөзбе-сөз аудармасы:

Тунис нәтижелі өзгерістерден кейін экономика шкафтарында (доңғалақтарында) құрылымдық реформаларды жүзеге асырды. Бұл реформалардың мақсаты – ұлттық өндірісті ұлғайту, әлемдік экономикаға сіңуімізді қамтамасыз ету және экономикалық, қаржылық тепе-теңдікті сақтай отырып, сыртқы (ортаға) әлемге ашықтықтан пайда алу, дамудың жемістерін барлық топтар мен ұйымдарға тарату арқылы әлеуметтік табыстарға қолдау көрсету.

Бұл сөйлемдегі метафоралар:

– *دواليب الإقتصاد* экономика доңғалақтары/шкафтары;

– *تأمين انصهارنا* балқуымызды/еруімізді қамтамасыз ету;

– *ثمار التنمية* дамудың жемістері.

Алайда қазақ тілінде экономика дөңгелектері не шкафтары деген тіркесті қабылдау және түсіну қиындық туғызады: доңғалақ машинаның қозғалысын қамтамасыз ететін құрылғы, яғни

«жүргізетін», «қозғалтатын» деген ұғыммен байланысты болғандықтан итермелеуші күш деген түсінік қалыптастырады. Контекст бойынша «шкафтар» деген мәнін қолданған жөн. «Шкаф» қазақ тілінде кірме сөз, жат сөз. Ал метафора ұқсастыққа негізделгендіктен, қазақы дүниетаныммен байланысты образ туғызуы қажет. Демек метафора жасауға төл сөздерді қолданғанда сіңімді, түсініктірек болады. Мәтінде «экономика шкафтары» деген бейне «экономиканың салалары» деген мәнде қолданылған. «Шкаф» сөзін шкафты құрайтын сөрелермен алмастырсақ, контекстік мағынасына жақындаймыз: экономика сөрелері. Дегенмен бұл қазақ оқырманы үшін жаңа, тосын образ, бұл образ араб саяси дискурсына қолдануы табиғи болса, қазақ үшін жасанды болып тұр. Сондықтан аудармада бұл метафорадан бас тартып, автологиямен тәржімелеген жөн.

Екінші метафораны түсіну үшін, онымен байланысты сегментті сөзбе-сөз аударайық: ...оның мақсаты отандық (ұлттық) өндірісті ұлғайту және әлемдік экономикаға *балқуымызды қамтамасыз ету*.

«Балқу, еру» мәніндегі *انسهار* сөзін контекст бойынша «сіңу, бірігу» деп аударуға болады. Алайда қазақ тілінде «балқу, еру, сіңу, бірігу» сөздері саяси дискурста «сіңіп, жоқ болу, балқып, өз ерекшелігінен айрылу, бірігіп, өз тәуелсіздігінен айрылу» сияқты концептілерге ие. Аталған тіркес араб мәтінінде «әлемдік экономикаға лайық, сәйкес болу» деген мәнде қолданылған. Сондықтан да метафорамен аударғаннан гөрі «өз орнын белгілеу» деген тіркеспен аударған дәлірек болады. Араб саяси дискурсын мезі қылған «өз орнын белгілеу» тіркесін қолданудан қашып, метафорамен алмастырғанына қарамастан, мәтін мәнін нақты беру үшін қазақ тіліне металолияны автологиямен алмастыра аудару керек.

Үшінші метафора араб саяси дискурсында кеңінен қолданылады. Араб мәтінінде жемістерге қатысты «тарату» етістігі қолданылған. Қазақ пайымында «жеміс» көркем сөз тұрғысында «жеу, дәмін тату, жинау» предикаттарымен қолданылады. «Жемісін тарату» дегеннен гөрі «бөлісу» сөзі қазақ ұғымына жақын. «Тарату» етістігі «өзіне еш нәрсе қалдырмау» концептісін береді. Сондықтан да «даму жемістері» сөзін «даму нәтижелері» деп, ал «тарату» етістігін «қолдану, пайдалану» етістігімен алмастыру қажет сияқты.

Керісінше «сыртқы ортаға ашықтық» деген оралымды (сырт әлемге есік ашу) метафорасын қолданған қазақ тілінің нормасына келеді.

Ұсынылатын аударма:

Тунис оң өзгерістерден кейін экономика салаларының барлығында құрылымдық реформаларды жүзеге асырды. Бұл реформалар ұлттық өндірісті ұлғайтуға, әлемдік экономикада өз орнымызды белгілеуді қамтамасыз етуге, экономикалық және қаржылық тепе-теңдікті сақтай отырып, сырт әлемге есік ашып, одан пайда алуға, даму нәтижелерімен барлық топтар мен ұйымдарға бөлісу арқылы әлеуметтік жетістіктерге қолдау көрсетуге бағытталған болатын.

Король Абдаллах Екіншінің 2019 жылы сөйлеген сөзіне назар салсақ:

في الواقع، إن شبابنا العربي أغلى ما نملك، ومفتاح مستقبل هذه المنطقة وهذا العالم. (Король Абдаллах II, 2019).

Шынында да, араб жастары – біздің ең бағалы қорымыз және осы аймақ пен әлемнің болашағының алтын кілті.

Мәтінде «аймақ пен әлемнің кілті» деген метафора қолданылған, аудармада «кілт» сөзіне «алтын» эпитетін қосу арқылы аудармашы алдыңғы «ең бағалы/қымбатты» деген тіркестің мәнін аша түсіп, автордың айтар ойын нақтылай алған.

أصدقائي،

فالיום، لا بد من العمل الجماعي لإنهاء الأزمات الإقليمية، وسد مواطن الضعف التي يستغلها الإرهابيون. كما يجب إدماج الدول ذات الأغلبية المسلمة في منطقة البلقان في أوروبا التي تحتضن الجميع، ودعم هذه الدول حتى تبقى أبوابها مغلقة أمام الجماعات الإرهابية، فهم جزء من عائلتكم (الأوروبية) وهم خطوط دفاعكم الأممية (Король Абдаллах II, 2019).

Сөзбе сөз аудармасы:

Достарым менің,

Бүгінгі таңда аймақтық дағдарыстарды тоқтату және лаңкестер/террористер пайдаланатын осалдық орындарға/ошақтарға бөгет қою/тосқауыл қою үшін бірлескен әрекет қажет. Сондай-ақ мұсылман халықтары көп мемлекеттердің барлығын қамтыған Еуропадағы Балқан аймағына бірігуі керек, осы елдерге есіктері/қақпалары террористік топтар үшін жабық болуы үшін қолдау көрсету керек, олар сіздің (еуропалық) отбасыңыздың бір мүшесі болып табылады және сіздің алдыңғы қорғаныс шебіңіз болады.

Бұл екі сөйлемдегі мына метафораларға назар аударсақ:

سَدّ مواطن الضعف – осалдылық/әлсіздік орында-
рының бөгеті;

تبقى أبوابها مغلقة أمام الجماعات الإرهابية – лаңкестік
топтар алдында есіктері жабық болып қалуда;

جزء من عائلتكم (الأوروبية) – (еуропалық) отба-
сының бір мүшесі;

خطوط دفاعكم الأمامية – қорғаныстың алдыңғы
шебі;

Аударма барысында қазақ тіліндегі араб кірме сөздеріне абай болу керек: мысалы, «مواطن» (көптік формада) сөзі және қазақ тіліндегі «отан» сөзі екеуі бір етістіктен туындаған: «وطن». Контекстен көрініп тұрғандай, бұл сөздің жағымсыз концептісі орын алған. Сондықтан «مواطن» «туған жер, отан» деп аударудан аулақ болайық. Араб саяси дискурсында көптеп кездесетін абстракцияны қазақ тіліне аудару оңай емес. Қазақ өзінің менталдылығына сай абстракцияны аз қолданады. Бірақ бұл сөйлемде абстракциядан қашып, «осал жерлер» деп есім сөзді сын есіммен алмастырсақ, бәрібір семантикалық тұрғыда бұлыңғырлық орын алады, сондықтан «осал» мен «орын» сөздерін біріктіріп, «осалдық» деген абстракцияға айналдыру барысында осалдықтың шығу көзін, қайдан шыққанын нақтыламай айналып өтуге болады.

«مواطن» сөзінің «ошақ» деген мәні де бар. Контекст бойынша бұл сөзді қолдану ұтымды болар еді, өйткені «терроризм ошағы», «өрт ошағы», «зұлымдық ошағы», т.б. метафоралар БАҚ беттерінде қолданылып жүр. Алайда «سَدّ» сөзінің «бөген, бөгет, тосқауыл, кедергі» деген мәндері ошақ семантикасына жанаспайды. «Ошақ» қазақ ұғымында құру, сөндіру, өшіру, құрту, қирату предикаттарымен танылады. Осыны ескеріп, «осалдылық/әлсіздік орындарының бөгеті» тіркесін «осалдық ошақтарын қирату» метафорасымен аударуды дұрыс деп есептейміз.

Ал мәтіндегі екінші метафораны аударуда мына ерекшелікті ескеру қажет: егер біз «باب» сөзінің «есік, қақпа» деген мәндерінің қайсысын қолданатынымызға байланысты не «жабу» не болымсыз етістік «ашпау» предикаттарының бірін таңдаймыз. Қазақтың қақпаны ашық тұрады, сондықтан жамандық келсе, қақпаны жабады, ал есік жабық тұрады, сондықтан жамандыққа есік ашпайды. Демек, бұл метафора қазақ тіліндегі бейнелі орамға толығымен сәйкес келеді, тек «есік» пен «қақпа» сөзіне қатысты предикатқа мән бергеніміз жөн: «лаңкестік топтарға есік ашпау» не «лаңкестік топтар алдында қақпа жабу».

Қалған екі метафораны сөзбе-сөз аударсақ, қазақ тілінің сөз саптау нормасына нұқсан келтірмейді.

Ұсынылатын аударма:

Достарым менің,

Бүгінгі таңда аймақтық дағдарыстарды тоқтату және лаңкестерге әрекет етуге мүмкіндік беріп отырған осалдық ошақтарын қирату үшін бірлескен амал қажет. Сондай-ақ мұсылман халықтары көп мемлекеттердің барлығын қамтыған Еуропадағы Балқан аймағына бірігіп, осы елдердің есіктері лаңкестік топтарға ашылмай, жабық болуын қолдау керек, олар сіздің (еуропалық) отбасыңыздың бір мүшесі болып табылады және сіздің алдыңғы қорғаныс шебіңіз болады.

Араб тіліндегі кей метафораларды қазақ тілінде бейнеліліктен бас тартып, біріккен сөз арқылы аударуға болады. Мысалы, Король Салман Абдель Әзиздің сөзінен үзінді:

وعلى نطاق أوسع، فقد حان الوقت للتركيز على المواطن، فهو حجر الأساس للاستقرار في منطقتنا

Сөзбе-сөз аудармасы:

Жалпы алғанда, отандастарымызға/азаматтарымызға көңіл бөлудің уақыты келді, өйткені олар біздің аймақтағы тұрақтылықтың негіз тасы.

حجر الأساس – негіздің тасы метафорасын «іргетас» деп аударсақ, сөйлем ойы ашыла түсетіні сөзсіз.

Ұсынылатын аударма:

Жалпы алғанда, отандастарымызға көңіл бөлудің уақыты келді, өйткені олар – біздің аймақтағы тұрақтылықтың іргетасы.

ولرجال الأعمال في بلادنا الغالية أقول لهم : أنتم شركاء في التنمية ، والدولة تعمل على دعم فرص القطاع الخاص ليسهم في تطوير الاقتصاد الوطني ، فأنتم جزء من نسيج هذا الوطن
(Король Салман бин Абдель Әзиз сөзі, 2019)

Сөзбе-сөз аудармасы:

Ал біздің қымбатты еліміздің кәсіпкерлеріне менің айтарым: сіздер дамудың серіктестері-сіздер және мемлекетіміз ұлттық экономиканың дамуына жеке сектордың қосатын үлесін қолдау үшін жұмыс істеп жатыр, өйткені сіздер осы елдің құрылысының/ матасының/тоқымасының бөлігі болып табыласыздар.

«جزء من نسيج هذا الوطن» – «елдің құрылысының/ матасының/тоқымасының бөлігі» деп аударылатын бұл тіркесті «құрамдас бөлігі» деп аударсақ,

қазақ тілді қауымға қабылдау жеңілірек болады деп білеміз. Әрине «тоқыма жібі» деген орамды да қолдануға болады, бірақ «экономика, сектор, жұмыс, үлес, кәсіпкер» сияқты ұғымдар сөйлемнің ақпараттық функциясына мән беруге итереді.

Ұсынылатын аударма:

Ал біздің туған еліміздің кәсіпкерлеріне менің айтарым: сіздер дамуға бірдей атсалыстыңыздар, мемлекетіміз ұлттық экономиканың дамуына жеке сектордың қосатын үлесін қолдау үшін жұмыс істеп жатыр, өйткені сіздерді осы елдің құрамдас бөлігі деп білеміз.

Қазақтың дүниетанымы бойынша, жамандық шақырмас үшін кей ауру, бәле-жәле атауларын атымен атауға тыйым салынған. Сондықтан метафоралық тіркесте табу сөздерді айналып өтіп, эвфемизм қолдана аудару біліктілікті қажет етеді. Мысалы,

ويظل الإرهاب سرطانياً خبيثاً يسعى للتغلغل في أجساد الأوطان الأفريقية، ويهاجم مفاصل الدولة الوطنية، ويختطف أحلام الشعوب وأبناءها. (Египет Президенті Сиси, 2019)

Сөзбе-сөз аудармасы:

Лаңкестік Африка елдерінің денелеріне енуге тырысатын, ұлттық мемлекеттің буындарына шабуыл жасайтын және халықтар мен олардың балаларының армандарын жүзеге асырмайтын қатерлі ісік болып қала береді.

Сөйлемде кездесетін метафоралар:

يظل الإرهاب سرطانياً خبيثاً – лаңкестіктің қатерлі ісік болуы;

أجساد الأوطان الأفريقية – Африка елдерінің денелері;

مفاصل الدولة – мемлекет буындары.

Көріп отырғанымыздай «سرطان» – аурудың рак атауы қазақ аудармасында тыйым салынған, тіпті сөзбе-сөз аудармасында сөз алмастыру орын алады.

«Африка елдерінің денелері» метафорасы тек дертте қатысты болғандықтан, контекспен байланысты сөзбе-сөз тәсілімен аударуға болады. Алайда қазақ «дене» деген сөздің орнына «бой» сөзін қолданып, бойын дерт шалды деген тіркестерге мойын бұрады. Бұл мәтінде аталған метафора араб дүниетанымынан гөрі, жалпы дүниежүзі халықтары қабылдаған жаһандану кезеңінде кең тараған универсалды бейнелілік десе болады. Саяси дискурспен таныстығы бар адамдардың барлығына дерлік танымал тілдік оралым болғандықтан, сөзбе-сөз аударма жасау арқылы қазақ тілінде де жаңа метафора ретінде қолданысқа ие болатыны айқын.

«Мемлекет буындары» деген тіркес те адам денесімен байланыстырылған. Сөзбе-сөз аудармасы қазақ тіліне жат болғанымен, сөйлем контексті аясында қолдануға болады. Бірақ буындарға қатысты «шабуыл жасау/шабуылдау» предикатымен қолдану қазақ тілінде оғаш естіледі. Сондықтан буынға пышақ салу – «буынсыз жерге пышақ салу/ұру» фразеологиясындағы предикатты қолдану арқылы бұл метафораны қазақы дүниетанымға жақындата түсуге болады.

Ұсынылатын аударма:

Лаңкестік Африка елдерінің денелеріне бойлап, мемлекеттің буындарына пышақ салып, халықтар мен олардың ұрпақтарының армандарына балта шабатын қатерлі ісік болып табылады.

Нәтижесінде «пышақ ұру», «балта шабу» сияқты бейнелер аударма мәтінді қару-жарақ қоймасына айналдырып жібергендей. Түпнұсқадағы «денеге ену, кіру», «буындарға шабуыл жасау», «арман-үміттерін тартып алу» предикаттары майдан-соғыс тақырыбымен байланысты болса да, қазақ аудармасына қарағанда салыстырмалы түрде жан-жақты және бейнелілік тұрғыда агрессивтілігі төмендеу тәріздес көрінеді. Сондықтан «балта шабудың» орнына үміт-арманмен байланысты предикат қарастыруға болады. «Үмітін үзу», «арман қанатын кию», «арманы шағылу» сияқты тіркестерді қолдануға болады, бірақ мағына тарлана түсетіндіктен, контекске сай «болашақ, келешек» сөздерін пайдалану керек.

Сонда мынадай аударма туындайды:

Лаңкестік Африка елдерінің денелеріне бойлап, мемлекеттің буындарына пышақ салып, халықтар мен олардың ұрпақтарының болашағына қол сұғатын қатерлі ісік болып табылады.

Осы жағдайда аударманың саяси дискурсқа қатысты екенін ескерсек, «лаңкестіктің» өте қауіпті екенін көрсету, оның жер-жебіріне жету барысында асыра сын, жалынды сөз, абсолютті сенім сипатына сай ұсынылған аудармаға тоқталар едік. Бұл жағдайда аудармашы саяси ахуал мен адресаттың көңіл-күйі, т.б. факторларды ескере отырып, өз таңдауын жасауы тиіс.

Хусам Хадж Омар көрсеткендей, саяси дискурсқа қатысты аудармада бейтараптылық жоқтың қасы: «Politics, language and translation are influenced by each other. When ideologically-motivated media outlets are involved, this relationship becomes even more complicated. Politicians use the media to employ the tools of political discourse to influence the public. Translators cannot be neutral and often find

themselves taking a side in political and ideological conflict, using different tools and strategies to serve their agendas and/or abide by the instructions imposed by the media outlets which they work for» (Husam Haj Omar 2015: 24). Сонда да аудармашы идеология шеңберінен шығып, аударма жасауда дәлдікке сүйенсе, өзінің білікті маман екенін көрсете алады.

Тұжырымдама

Саяси дискурстың сипаты оның функцияларымен белгіленеді. Негізгі функциясы билік және билікке қатысты амалдар адресаттардың болуын белгілейді. Жаһандану заманында адресаттардың көптілігі аударма қажеттілігін туындатып отыр. Сондықтан аударма жасаушыларды және олардың аударма нәтижелерін саяси дискурстың айналасына бір бөлігі ретінде қарастыру керек.

Аудармашы мен саяси дискурс қатынасы саяси дискурсты белгілейтін сырт факторларға тәуелді. Аударма интерпретация болса, аудармашы интерпретатор тұрғысында саяси дискурсты анықтайтын компоненттерден хабардар болып, саяси коммуникацияның ерекшелігін айқындай алатын деңгейде болса, саяси дискурстың мазмұнын жете ұғына алады.

Қорытынды

Біз қарастырып отырған саяси дискурстағы метафора еркін интерпретацияға жол береді. Дегенмен аудармашы қызметі оның кәсіби біліктілігіне байланысты түпнұсқаны барынша дәл берумен айқындалады. Сондықтан метафораны аударуда маман бірнеше ережелерді ұстануы тиіс:

1) Метафора адамның ойлауының аналогтық мүмкіндіктері арқылы өмірдің күрделі немесе жаңа құбылыстарын ұғыну тәсілі болғандықтан, саяси дискурсқа қатысты мәтіндерді барынша түсінікті, таратып және дәл аударуға талпынуы тиіс. Бұл аудармашының екі (не бірнеше) тілді ғана жетік біліп қана қоймай, екі (не бірнеше) саяси дискурсты да жете меңгеру талабын қояды.

2) Метафора ұлттық табиғаттың көрінісін молынан сақтаған бейнелілік болғандықтан, аудармада оның түпнұсқалық ерекшелігін сақтай отырып, аударманы қабылдаушылардың дүниетанымына сіңімді қылуға талаптану қажет.

Осыған байланысты метафораны негізгі төрт тәсілмен аударуға болады: шет тіліндегі көркем бейнені толық сақтау арқылы; бейнелілікті ішінара сақтау арқылы; бейнелілікті толығымен алмастыра отырып аудару; бейнелілікті алып тастап, автологиялық сөзбен аудару.

3) Заманға байланысты жаңа ұғым, құбылыстар туындап жатыр, сондықтан жаңа метафоралардың орын алуына, сондай-ақ шаблондылықтан қашып, төл тілдегі метафоралық тіркестердің жаңғыра, жаңаруына атсалыса отырып, тіл байлығын сақтау – аудармашының міндеті деп білу.

4) Метафораны саяси дискурс өзінің нұсқаулық сипатына сай қолданатындықтан, аудармашы өз қызметін атқаруда барынша бейтараптылықты ұстануда дұрыс нәтиже бере алады.

Араб саяси дискурсындағы метафораларды қазақ тіліне аудару барысында мынадай ерекшеліктер көрініс береді:

1) Араб саяси дискурсында метафорадан аяқ алғысыз, араб мәдениеті бойынша адресатқа барынша ықпал ету, эмоционалдық ахуал туғызу мақсатында ресми құрғақ сөзді бейнелілікпен түрлендіре сөйлеу не мәтін құру шешендік өнер деп танылады. Араб мәтініндегі метафораларды жеткізе аударуға тырыссақ, қазақ тіліндегі аударма «бейнеліліктің» астында қалады, аударма тым шұбалаңқы болып, негізгі айтар ойды жоғалтып алуға болады. Сондықтан аудармашы бейнелілікті қуа бермей, мәтіннің ұғынықты да дәл болуына басты назар аударғаны жөн.

2) Араб тілінің сөз туындау жүйесінің ерекшелігіне байланысты саяси дискурсына қатысты метафораларда абстракциялық ұғымдар қолданысы басым. Қазақ тіліне аударғанда, метафоралық тіркестер абстракциялық сөздермен тым «ауырлап» кетеді. Аудармашы оларды сөзбе-сөз аударудан қашып, одан да қазақ тіліндегі баламаларды қолданғаны абзал.

3) Араб саяси дискурсында метафораларды үнемі жаңалап отыру, құрамдас бөліктерін алмастыру арқылы жаңа бейне жасау үдерісі байқалады, кейбір «жаңашылдықтар» қазақ ұғымына келмейтіндіктен, аудармада дәстүрлі шаблонға арқа сүйеген дұрыс.

4) Араб саяси дискурсында метафоралық синонимдік қатардың көптігі аудармада қайталама болып көрінеді. Ұтымды, дискурс мәнін ашатын жақтарын саралап, сұраптай аударуға бел байлаған аудармашыға қосымша жауапкершілік жүктелері сөзсіз.

Әдебиеттер

- Акаш Бадр Абдуллах. Лингвистические особенности перевода политических текстов (на материале русско-арабских переводных соответствий): дисс. канд. – М.: МГУ, 2011. – 156 с.
- Аржанова И.А. Функциональный подход в вопросах обучения адекватному отражению метафоры в теории и практике перевода // Научно-методический журнал Мордовского государственного университета им. Н.П. Огарева: Интеграция образования. – 2013, – №2. – С. 136-142.
- Баранов Х.К. Арабско-русский словарь: ок. 84000 сл. – Ташкент: Камалак, 1994. – 911 с.
- Борковец Н.И. Техническая метафора в художественной картине мира (на материале немецкой прозы 20 века и ее переводов на русский язык): дисс... канд.филол.н. – Екатеринбург, 2000. – 203 с.
- Демьянков В.З. Политический дискурс как предмет политологической филологии // Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования. – М., 2002. – № 3. – С. 32-43
- Зуборева А.А. Переводческий аспект изучения политического дискурса. – М., 2018. – С.200-205.
http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/60416/1/978-5-8295-0572-1_2018_01_40.pdf
- Казакова Т.А. Практические основы перевода. – СПб.: Союз, 2010. – 320 с.
- Кобозева И.М. Семантические проблемы анализа политической метафоры // Вестник Московского университета. Сер. 9: Филология, 2001, – № 6. – С. 136–137.
- Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. – М.: Международные отношения, 1974. – 237 с.
- Рябцева Н.К. Стереотипность и творчество в переводе // Переводоведение. – 2008. – № 12. – С. 11–28.
- Степаненко А.В. Лингвокогнитивные особенности функционирования метафоры в политическом дискурсе (на материале русского и немецкого языков): автореф. дис... канд. филол. наук. – М., 2002.
(<http://www.dissercat.com/content/lingvokognitivnye-osobennosti-funktsionirovaniya-metafory-v-politicheskom-diskurse-na-materi>)
- Суханов Ю.Ю. Политический дискурс как объект лингвистического анализа // Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2018. Vol. 9. № 1. – С. 200-212.
- Чудинов А.П. Политическая лингвистика: учеб. пособие. – М.: Флинта: Наука, 2008. – 256 с.
- Хазаргов Г.Г., Лобанов И.Б. Основы теории литературы: учебник. – Ростов н/Д.: Феникс, 2009. – 316 с.

References

- Akash Badr Abdullah, (2011) *Lingvistiche osobennosti perevoda politicheskikh tekstov (na material russko-arabskikh perevodnykh sootvetstviy)* [Linguistic features of the translation of political texts (based on Russian-Arabic translation correspondences)]. Kand.diss. M.: Moscow State University, p. 156.
- Arjanova I.A. (2013) *Funktsionalnyi podhod v voprosakh obucheniya adekvatnomu otrazheniu metafory v teorii i praktike perevoda* [Functional approach to teaching adequate reflection of metaphor in translation theory and practice]. Nauchno-metodicheskii jurnal Mordovskogo gosudarstvennogo universiteta im.N.P.Ogareva: Integratsiya obrazovaniya, no 2. pp.136-142.
- Baranov H.K. (1994) *Arabsko-russkii slovar (ok. 84000 sl.)* [Arabic-Russian dictionary (about 84000 w)]. Tashkent: Kamalak, p. 911.
- Borkovets N.I. (2000) *Tekhnicheskaya metafora v hudozhestvennoi kartine mira (na material nemetskoi prozy 20 veka i ee perevodov na russkii yazyk)* [Technical metaphor in the artistic picture of the world (based on German prose of the 20th century and its translations into Russian)]: diss ... candidate of philological sciences, Yekaterinburg, p. 203.
- Chudinov A.P. (2008) *Politicheskaya lingvistika: ucheb.posobie* [Political Linguistics: Textbook]. M.: Flinta: Nauka, p. 256.
- Demyankov V.Z. (2002) *Politicheskii diskurs kak predmet politologicheskoi filologii* [Political discourse as a subject of political science philology.]. Politicheskaya nauka. Politicheskii diskurs: Istoriya i sovremennye issledovaniya, no 3, pp. 32-43.
- Hazegarov G.G., Lobanov I.B. (2009) *Osnovy teorii literatury: uchebnik* [Fundamentals of Literature Theory]. Rostov n/D: Feniks, p. 316.
- Husam Haj Omar. (2015) *Translation of political Discourse in the middle-eastern Context*. Pakistan Journal of Languages and Translation Studies. https://www.researchgate.net/publication/305223177_Translation_of_Political_Discourse_in_the_Middle-Eastern_Context
- Kazakova T.A. (2010) *Prakticheskie osnovy perevoda* [Practical Basics of Translation]. SPb.: Soyuz, p. 320.
- Kobozeva I.M. (2001) *Semanticheskie problem analiza politicheskoi metafory* [Semantic problems of political metaphor analysis]. Vestnik Moskovskogo universiteta: Filologiya, vol. 9, no 6, pp. 136-137.
- Mátyás Bánhegyi.(2014) *Translation and Political Discourse*. <http://www.acta.sapientia.ro/acta-philo/C6-2/philo62-1.pdf>
- Newmark P.A. (1988) *A textbook of translation*. New York& Prentice Hall, p. 311.
- Retsker Y.I. (1974) *Teoriya perevoda i perevodcheskaya praktika* [Translation Theory and Translation Practice]. M.: Mejdunarodnye otnosheniya, p. 237.
- Ryabtseva N.K. (2008) *Stereotipnost i tvorchesvo v perevode* [Stereotyping and creativity in translation]. Perevodovedenie, no 12, pp. 11–28.
- Stepanenko A.V. (2002) *Lingvokognitivnye osobennosti funktsionirovaniya metafory v politicheskom diskurse (na materiale russkogo i nemetskogo yazykov)* [Linguocognitive features of the functioning of metaphor in political discourse (based on the material of Russian and German languages).] Avtoref. dis... kand.filol,nauk. <http://www.dissercat.com/content/lingvokognitivnye-osobennosti-funktsionirovaniya-metafory-v-politicheskom-diskurse-na-materi>

Suhanov Y.Y. (2018) Politicheskii diskurs kak obekt lingvisticheskogo analiza [Political discourse as an object of linguistic analysis]. Vestnik RUDN. Seriya: Teoriya yazyka. Semiotika. Semantika, vol.9, no 1, pp. 200-212.

Zuboreva A.A. (2018) Perevodcheskii aspekt izucheniya politicheskogo diskursa [Translation aspect of the study of political discourse], pp.200-205. http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/60416/1/978-5-8295-0572-1_2018_01_40.pdf

2019 "مبادرة مستقبل الاستثمار" في منتدى الملك عبدالله الثاني (Abdullah II, 2019)[At the Future Investment Initiative 2019], <https://kingabdullah.jo/ar/speeches>

نص خطاب السيسي خلال الجلسة الافتتاحية للقمة 32 للاتحاد الأفريقي [The text of El-Sisi's speech at the opening session of the 32nd Summit of the African Union], <https://alqemanews.com/>

نص كلمة السيسي في افتتاح منتدى شباب العالم في نسخته الثالثة [The text of El-Sisi's speech at the opening of the World Youth Forum in its third edition], <https://www.masrawy.com/news/ /2019/12/14/>

كلمة خادم الحرمين الشريفين الملك سلمان بن عبدالعزيز آل سعود لإخوانه وأبنائه المواطنين [The word of the Custodian of the Two Holy Mosques, King Salman bin Abdulaziz Al Saud, for his brothers and fellow citizens], <https://www.youtube.com/watch?v=vzKE7yvR0lA>

Али Акар, С. Өтебеков

Муғла Сыткы Кочман Университеті, Түркия, Муғла қ., e-mail: akar@mu.edu.tr

ДИУАНИ ХИКМЕТТІҢ МОРФОНОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТЫ (КӨКШЕТАУ НҰСҚАСЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ)

Мақалада ислам дінінің түркі әлеміне кең таралуына және түркі тілінің дін тіліне айналуына үлкен үлес қосқан Ахмет Ясауидың басты еңбегі Диуани хикметтің Көкшетау қаласынан табылған нұсқасының тілдік ерекшеліктері сараланады. Қолжазбаның қай кезеңде жазылғанын болжаумен қатар хикметтердің тілдік ерекшеліктеріне тән көрсеткіштерді сипаттау мақсатында түрікшениң әртүрлі кезеңдерінде жазылған ескерткіштерінің тілімен морфонологиялық жақтан салыстырылады. Морфонологиялық жақтан талдау әдісі тіліміздің тарихи кезеңдерін, даму сатыларын, қалыптасу ерекшеліктерін тануымызға мол мүмкіндік береді. Әрі қазақ ғылымында бұл бағытта қолға алынған материалдардың тапшы екенін ескерсек, бұл мақала кейінгі зерттеулер үшін дереккөзі бола алады деуге негіз бар. Негізгі нысанымызға айналып отырған қолжазба жазу емлесі жағынан орта ғасырлық түркі ескерткіштерінен аса айырмашылық байқалмайды. Жалпы орта ғасырлық ескерткіштерде араб әліпбиінің түркі тілдеріне негізделген түрін қолданған десек те бұл жазу түрі кейбір дыбыстарымызды тануымызға мүмкіндік бермей жатады. Сонда да болса мақалада түркологияда қалыптасқан кейбір әдістер мен жүйелерді негізге ала отырып ескерткіштердің фонетикалық, морфологиялық бірліктері мен тұлғаларын нақты көрсету мақсат етілді. Нәтижеде хикметтердің кейбір қыпшақ және оғыз тілдеріне тән көрсеткіштерді есептемесек, тілдік ерекшеліктері жағынан түрікшениң шағатай дәуірінде жазылған еңбектерінің тіліне өте ұқсас екені дәлелденді.

Түйін сөздер: Ахмет Ясауи, Көкшетау нұсқасы, морфонология, қолжазба.

Ali Akar, S. Otebekov

Mugla Sitki Kocman University, Turkey, Mugla, e-mail: akar@mu.edu.tr

Morphological Character of Diwani Hikmet (Based on the Kokshetau version)

The article analyzes the language features of the version of Diwani Hikmet found in Kokshetau, the main merit of Ahmet Yasawi, who made a great contribution to the wide spread of Islam in the Turkic world and the transformation of the Turkic language into a religious language. Along with the assumption of the period in which the manuscript was written, it is compared from the morphological side with the language of the Turkic monuments written at various stages of the Turks in order to describe the indicators characteristic of the language features of the hikmets. The method of morphological analysis allows us to recognize historical stages, stages of development, and features of language formation. At the same time, given that there is a lack of materials in this direction in Kazakh science, this article can become a source for further research. The difference in the spelling of the Turkic monuments of the medieval manuscript, which become the main record of nysanymyzga, is not particularly observed from the outside. In General, a form of the Arabic alphabet based on the Turkic languages was used on medieval monuments, but this type of writing does not allow us to recognize some sounds. Nevertheless, the article aims to clearly reflect the phonetic, morphological units and personalities of monuments, based on some methods and systems formed in Turkology. As a result, it was proved that the hikmets do not calculate the indicators typical for some Kipchak and Oguz languages, and their language features are very similar to the language written by the Turkic epoch in Chagatai time.

Key words: Divan-i Hikmet, Kokshetau copy, morphophonology, manuscript.

Али Акар, С. Утебеков

Университет Мугла Сыткы Кочмана, Турция, г. Мугла, e-mail: akar@mu.edu.tr

Морфонологический характер диван-и хикмета (по версии Кокшетау)

В статье проведен анализ языковой особенности главного труда Ахмета Ясави, внесшего большой вклад в распространение ислама в тюркском мире и становление тюркского языка в

язык религии, – «Диван-и Хикмет», найденного в Кокшетау. Наряду с предположением о периоде, в котором была написана рукопись, при описании показателей, характерных для языковых особенностей хикметов, ее сравнивают с морфонологической стороны языка с тюркскими памятниками, написанными в разные периоды времени. Метод морфонологического анализа позволяет выявить исторические этапы развития и особенности языкового образования. В то же время, учитывая недостаток материалов в этом направлении в казахстанской науке, данная статья может стать источником для дальнейших исследований. Рукопись, которая является нашим основным объектом, мало чем отличается от средневековых тюркских памятников в плане правописания. В целом в средневековых памятниках использовался арабский алфавит, основанный на тюркских языках, но этот тип рукописи не позволяет нам распознавать некоторые звуки. Цель статьи – четко выразить фонетические, морфологические единицы и раскрыть личности памятников на основе некоторых методов и систем, сформированных в тюркологии. В результате исследования доказано, что у хикметов языковые особенности схожи с языком произведений тюркских писаний чагатайского периода, за исключением показателей, характерных для некоторых кыпчакских и огузских языков.

Ключевые слова: Ахмет Ясауи, Кокшетауская версия, морфология, рукопись.

Кіріспе

Қазақ ғылымында орта ғасырлық ескерткіштер тілін зерттеу ісі кенже қалып келе жатқан салалардың бірі. Әдеби жәдігерлердің тілдік ерекшеліктерін қарастырған кейбір еңбектерде грамматикалық формаларды айқындау мақсаты көзделгенмен, грамматикалық формалардың қалыптасу, даму ерекшеліктерін жеткілікті деңгейде саралаған еңбекті табу өте қиын. Әсіресе, орта ғасырлық ескерткіштердегі грамматикалық формалардың дыбыстық ерекшеліктеріне және дыбыстық алмасуына байланысты екшелеп, дәлелдеп көрсеткен еңбек жоқтың қасы. Сондықтан мақаламызда орта ғасырлық шығармаларымыздың ішінде нұсқаларының тым көптігінен тілі туралы түрлі пікірлер айтылып жүрген Диуани хикметтің Көкшетау қаласынан табылған бір нұсқасының тілін морфонологиялық тұрғыда қарастыру мақсат етіледі. Алайда әдеттегідей мәтіннің тілдік ерекшелігін қазақ тіліне тән немесе тән емес деп саралағаннан гөрі Диуани хикметке дейінгі ескерткіштер тілімен салыстыруды жөн санап отырмыз.

Деректерге сүйенер болсақ, Диуани хикметтің тек Орта Азия мемлекеттерінде ғана емес, Ресей, Иран, Мысыр, Үндістан, Венгрия, Франция, Әзербайжан, Ұлыбритания, Италия, Ауғанстан т.б. бірнеше мемлекеттің кітапханаларында, мұражайларында және кейбір кісілердің жеке кітапханаларында көптеген нұсқалары бар көрінеді. Сондықтан ғалымдар Ясауи хикметтерінің тілі және жазылған кезеңі жайында түрлі пікір айтады. Рабиға Сыздықова «Ясауи «Хикметтерінің» тілі» атты монографиясында хикметтердің Самарқанд нұсқасы негізінде оның тіліне лексика-грамматикалық, текстологиялық тұрғылардан талдау жасай отырып, нұсқаның

бастапқы түпнұсқаға ең жақын көшірме болып табылатындығын жазады. Зерттеу барысында ғалым лексикалық тұрғыдан да, грамматикалық тұрғыдан да Ясауи тілінің негізі кыпшақ-оғыз әдеби тілі деген қорытындыға келеді (Исламова А. Т., 2014: 275).

Әр дәуірде жазылған еңбектермен салыстырып қарағанда, Диуани хикметтің қай нұсқасын алсақ та тілдік жағынан Шағатай дәуірінде жазылғаны анық көрініп тұрады. Яғни, Қ.А. Ясауи Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқарлы, Ахмет Жүгнеки секілді Қарахан әдебиетінің өкілі саналғанымен, Диуани хикметтің өзі өмірден өткеннен соң екі-үш ғасырдан соң жазыла бастағанын көреміз. Сол секілді Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасынан да классикалық дәуірден соңғы кезең (Eckmann J., 1988: XIV) деп аталатын XVI ғасырдан кейінгі шағатайшаның тілдік ерекшеліктерін көреміз.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

XI-XV ғасырлар аралығында араб жазуымен қағазға түскен түркі жазба ескерткіштері едәуір дәрежеде біздің заманымызға келіп жетті. Бүкіл түркі халықтарына ортақ мұра болып есептелетін бұл жәдігерліктерді қазіргі түркі тілдерімен салыстырғанда біраз айырмашылықтар байқалады. Осы кездің тұрғысынан архаизмге айналған көне түбірлер осындай айырмашылықтардың бір тобын құрайды. Бірақ олар фонетикалық өзгерістерге ұшырап вариантталған қалпында осы заманғы тілдерде кездеседі (Құлжанова Б.Р., Сағындықұлы Б., 2015: 145). Бұл жайында, А.Н. Байтұова «ежелгі түркі вокализм, дауысты дыбыстардың дамуы, сөз және дыбыс құрылымындағы түрлі нұсқаулар және фонемалардың ауысуы – осының бәрі түрлі фонетика-фоноло-

гиялық заңдылықтар әсерінің салыстырмалы тілдердің эволюциялық даму әсерінің нәтижесі» (Байтуова, А.Н., 2014: 76) деп орынды пікір айтқан.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Мақаланы жазу барысында морфонологиялық тұрғыда талдау әдісі, саралау, сараптамалық талдау сияқты жалпы ғылыми әдістер қолданылды. Зерттеу тақырыбына байланысты материалдар отандық, сондай-ақ шетелдік авторлардың еңбектері жинақталып, өңделіп, оларға құрылымдық талдау жүргізілді.

Әлеуметтік-лингвистикалық шындықты қарастыру барысында логикалық және тарихи-салыстырмалы талдау әдістері қолданылды.

Сондықтан туыстас тілдердің ортақ ескерткіштерінің тілін дыбыстық жағынан ғылыми ұстанымдарды негізге ала отырып зерттеп, нақты дәлелдерді ұсыну бүгінгі түркологияның міндеті болып табылады. Жазба ескерткіштердің тілін көне түркі жазба ескерткіштер тіліндегі тұлғалармен салыстыра отырып морфонологиялық тұрғыда талдау әдісі, әсіресе, Түркияның түркология ғылымында жақсы жолға қойылған. Түрікшенің тарихи кезеңдеріне қатысты грамматикалық еңбектер де болсын, түрікшенің әр кезеңінде жазылған жекелеген шығармалардың тілдік ерекшеліктері талдаған еңбектердің басымы көпшілігінде морфонологиялық тұрғыда талдау әдісі қолданылған. Соған қарамастан Түркияда әлі күнге Диуани хикметтің тілдік ерекшеліктерін арнайы қолға алып зерттеген еңбек жоқ десек қателеспейміз. Тек Түркия ғана емес жалпы түркітану саласында Ясауи хикметтерін арнайы зерттеген Рабиға Сыздықовадан басқа ешкім жоқ деуге де толық негіз бар. Ғалым Р. Сыздықованың бірнеше жылдық дайындығының нәтижесінде 2004 жылы жарық көрген *Ясауи хикметтерінің тілі* деп аталатын бұл еңбегінде хикметтердің тіліндегі сөздер мен грамматикалық тұлғаларды көне түркі тілінде немесе Диуани хикметтен бұрын жазылған басқа да еңбектермен салыстырғаннан гөрі қазіргі түркі тілдерімен, соның ішінде қазақ тілімен салыстыруды мақсат еткен. Әрине, бұл мақсаттың да өзіндік міндеттері мен қажеттілігі бар екенін мойындау керек. Сонымен бірге әрбір кезеңде жазылған еңбекті өзіне дейінгі еңбектердің тілімен салыстыру әрбір дәуірдің тілдік ерекшелігін нақты көрсетуге мүмкіндік береді. Сол секілді Диуани хикметтің қай кезеңде жазылғанын немесе қашан көшірілгенін білу үшін түрікшенің әр кезеңінде жазылған жаз-

ба материалдарының тілімен салыстыра зерттеу белгілі дәрежеде өз нәтижесін береді. Әрі тіліміздің түркі тілдерінің ішіндегі орнын нақты білу үшін жазба ескерткіштердің тілінің тек лексикалық қабатын емес дыбыстық жүйесін, морфонологиялық ерекшеліктерін де мұқият саралап, ерекше тиянақтылықпен талдауды талап етеді. Қолға алып отырған қолжазбаның дауысты дыбыстарға байланысты морфонологиялық ерекшеліктерін, яғни түрлі дыбыс алмасулары жайлы талдауларымызды ұсынбас бұрын қолжазбада кездесетін дауысты дыбыстар және дауысты дыбыстарды ажыратуға қатысты кейбір мәселелерден аздап сөз ете кетейік.

Талдағалы отырған қолжазбамыздың емлесі орта ғасырда жазылған басқа ескерткіштеріміздегі секілді түркі тілдерінің кейбір дыбыстық ерекшеліктерін толық тануымызға мүмкіндік бермейді деуге болады. Әсіресе, бір таңбаның бірнеше дыбыс үшін қолданылуы, дыбыстардың ерекшеліктерін көрсету үшін қандай да бір белгімен ажыратылмауы кейбір дыбыстарға байланысты пікір айтуымызды қиындата түседі. Мысалы, Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында /a/, /è/, /e/, /o/, /ø/, /ʏ/, /ү/, /ы/, /i ~ и/ түріндегі тоғыз дауысты бар десек те, езулік дауыстылар үшін тек (l) ~ (l'), еріндік дауыстылар үшін сөз басында тек (l') қосарларының, сөз іші мен соңында (j) әріптерінің қолданылуы дауыстылардың кейбір ерекшеліктерін атап көрсетуімізге қиындық туғызады.

Нәтижелері мен талқылама

Қолжазбаның жоғарыда айтып өткен жазу емлесіне қатысты кейбір мәселелерге байланысты бұл тұста ең басты деген дыбыстық құбылыстарды көрсетумен шектелуге тура келеді.

Езулік дауыстылардың еріндік дауыстыларға алмасуы: Батыс тілдерінде *labialization* деп аталатын түрлі фонетикалық үдерістердің әсерінен езулік дауыстылардың еріндік дауыстыларға өзгеру құбылысы түркі тілдерінің тарихи кезеңдерінің барлығында кездесіп жатады. Көне түрікшеден кейінгі дәуірлерде көріне бастап Хорезмде, Алтын орда және көне Анадолыда жазылған ескерткіштерімізде жүйелі бір үрдіске айналған езулік дауыстылардың еріндік дауыстыларға алмасу құбылысы Шағатай дәуіріндегі еңбектердің көпшілігінде кездесе бермейді (Karagaç, 1997: XXIX-XXXX). Ал Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында бұл құбылыс төрт дыбыста орын алғандығын көреміз.

/ʧ/ < /a/ **алмасуы**: Бұл түркі тілдерінің тарихи ескерткіштерінде сирек көрінетін дыбыс құбылыстарының бірі (Насиеминоглу N., 1996: 3), (Насиеминоглу N., 1997: 28), (Yalçın S.K., 2003: 68), (Karamanlioglu A.F., 1994: 11), (Eckmann J., 1988: 7). Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында да тек қамұғ «барлық, бүкіл» (8a/6) < *qamağ* (Tekin T., 2016: 245) мысалында кездеседі. Бұл өрнектің соңындағы /f/ дауыссызы көне Анадолы түрікшесі мен көне қыпшақ тілінде өзінен бұрын келген дауысты дыбыстың әсерінен түсіп қалған (Yavuz O., 2002: 165), (Karamanlioglu A.F., 1994: 11).

/y/ < /e/ **алмасуы**: Түркі тілдерінің тарихи кезеңдерінде мысалдары сирек кездесетін бұл дыбыс құбылысы Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында *cүй-* (57b/5) < *seb-* (Tekin T., 2016: 252), *үй* (35a/3) < *eb* (Tekin T., 2016: 242) мысалдарында көрініс тапқан. Көне түркі тіліндегі *seb-* «сүйю» етістігінің құрамындағы жартылай ашық дауыстысы /e/ Шағатай кезеңінде жазылған Секаки, Лутфи, Шайбани, Бабыр Захреддин т.б. еңбектерінде /и~і/ қысаң дауыстысына өзгеріп *civ-* түріне өзгерген (Karaagaç G., 1997: 642), (Karasooy Y., 1998: 610), (Yücel B., 1995: 420), (Eraslan K., 1998: 569). Ал біздің мәтінімізде /e/ дауыстысы /б/ > /y/ ~ /в/ ерін дауыссыздарының ықпалымен еріндік дауыстыға айналған.

/ʧ/ < /ы/ **алмасуы**: Бұл дыбыс құбылысы түркі тілдерінің түрлі тарихи кезеңдерінде жиі кездеседі (Yalçın S. K., 2013: 91), (Eraslan K., 2012: 50), (Karamanlioglu A.F., 1994: 12), (Eckmann J., 1995: 7). Ал Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында бірнеше мысалды көрініс табады. /ʧ/ < /ы/ алмасуы көбіне түбірдің соңғы буындарында, кейде қосымшаларда кездеседі. Мысалы: *тану-* “тану” (37b/7) < *tanı-* (Ata A., 2002: 296), *йүрү-* “жүру” (7a/6; 28a/11) < *yori-* (Yavuz O., 2002: 260), *ұнұт-* “ұмыту” (5b/11) < *unit-* (Tekin T., 2016: 256), *ақұз-* “ағызу” (54b/10) < *akız-* (Tekin T., 2016: 237), бойұн “мойын” (49b/7) < *boyın* (Eraslan K., 2012: 561), *қаршұ* “қарсы” (19a/6) < *karşı* (Tekin T., 2016: 246), *ұйұ-* “ұйықтау” (42a/4) < *uyı-* < *udı-* (Tekin T., 2016: 256), *оқұ-* “оқу” (17b/1) < *okı-* (Tekin T., 2016: 250), *бүчүк* “жарты, жарым” (72a/5) < *bıç-* (Tekin T., 2016: 240), vb.

/ʧ/ < /і~й/ **алмасуы**: Бұл дыбыс құбылысы да түркі тілдерінің тарихи ескерткіштерінде жиі кездеседі (Gabain A., 1988: 37), (Karahan A., 2013: 113), (Yalçın S. K., 2013: 1970), (Ata A., 2002: 50), (Karamanlioglu A. F., 1994: 12), (Karahan A., 2013: 62), (Milci E. Ç., 2014: 84). ДХК-де мынадай

мысалдарда көрініс табады. Мысалы: *йёмүр-* “жеткізу” (77a/1) < *yetir-* (Tekin T., 2016: 259), *йүрү-* “жүру” (85b/9) < *yori-* (Tekin T., 2016: 260), *тилмүр-* “телміру” (43b/4) < *telmir-* (Ata A., 2002: 298), *түз-* “тізу” (32b/2) < *tiz-* (Ata A., 2002: 300).

Еріндік дауыстылардың езулік дауыстыларға алмасуы: Еуропа тілдерінде *delabializzazione* деп аталатын бұл дыбыс құбылысы түрлі фонетикалық үдерістердің әсеріне байланысты сөз құрамындағы еріндік дауыстының езулік дауыстыға өзгеру құбылысы болып табылады. Еріндік дауыстылардың езулік дауыстыларға өзгеру құбылысы түркі тілдерінің тарихи ескерткіштерінің тілінде жиі кездеседі. Кейбір зерттеушілердің пікірінше, бұл дыбысы құбылысының классикалық Шағатай дәуірі кезеңінде бұрынғыдан да кең таралды (Karaagaç G., 1997: XXXV). Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында да біршама мысалдарда бұл құбылыс орын алады.

/a/ < /o/ **алмасуы**: Бұл құбылыс та түркі тілдерінің тарихи ескерткіштерінің кейбір мысалдарында кездеседі (Karahan A., 2013: 113), (Yalçın S. K., 2013: 114), (Насиеминоглу N., 1997: 28), (Eraslan K., 2012: 49), (Karamanlioglu A.F., 1994: 9), (Yıldız O., 2008: 157), (Argunşah M., 2013: 85). /a/ < /o/ алмасуы Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында да мынадай мысалдарда көрініс табады. Мысалы: *олар* “олар” (50b/11) < *olar* (Gabain A., 1998: 69), *савұт-* “суыту” (6a/9) < *sogıt-* (Gabain A., 1998: 294), *ошал* “осы” (55a/2; 55a/4) < *uş+ol*, *бота* “бота” (31a/5) < *botu/ boto* (Gabain A., 1998: 269), *тола* “тола, толы” (6b/2) < *tolu/ tolo/ tolı* (Ata A., 2002: 301).

/a/ < /ʧ/ **алмасуы**: Түркі тілдерінің тарихи жәдігерлерінің тілінде сирек кездесетін құбылыс (Насиеминоглу N., 1997: 28), (Yalçın S. K., 2013: 293), (Karamanlioglu A.F., 1994: 9), (Yıldız O., 2008: 157), (Argunşah M., 2013: 85). /a/ < /ʧ/ алмасуы Диуани хикметте де бір-екі мысалда орын алады. Мысалы. *ұйат* “уят” (60b/8) < *ubut* (Tekin T., 2016: 256), *ұйған-* “ояну” (9b/1) < *odun-* (Tekin T., 2016: 250). Мысалдардан байқағанымыздай /a/ < /ʧ/ алмасуының екінші буында орын алғанын көреміз.

/e/ < /ʧ/ **алмасуы**: Бұл тарихи ескерткіштерімізде сирек кездесетін дыбыс құбылыстарының бірі саналады (Yalçın S. K., 2013: 334), (Karamanlioglu A. F., 1994: 10), (Argunşah M., 2013: 85). Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында да бұл дыбыс құбылысына байланысты кейбір мысалдар кездеседі. Мысалы: *көтер-* “көтеру” (60b/9) < *kötür-* (Tekin T., 2016: 248), *бөлек* “бөлек” (43b/10) < *bölük* (Gabain A., 1998: 269).

/i~u/ < /y/ алмасуы: Бұл көне түрікшеден кейінгі дәуірлердегі түркі ескерткіштерінде біршама мысалдарда кездесетін дыбыс құбылысы (Karahana A., 2013: 113), (Yalçın S. K., 2013: 336), (Ata A., 2002: 50), (Karamanlioglu A.F., 1994: 10-12), (Yıldız O., 2008: 154), (Argunşah M., 2013: 85). /i/ < /y/ алмасуы Диуани хикметте де екі-үш мысалда көрінеді. Мысалы: *büt-* “біту” (4a/4; 72b/9) < *büt-* (Gabain A., 1998: 271), *kөфрү* “көпір” (10b/1) < *kөprüg* (Gabain A., 1998: 283). Ескерткіштер тілінде *kөфрү* “көпір” сөзі басқа бір тусында *kөфрүг* (18b/8) түрінде жазылған.

Ашық дауыстылардың қысаң дауыстыларға алмасуы: Түркі тілдерінің орта ғасырлық ескерткіштерінің тілінде ашық дауыстылардың қысаң дауыстыларға алмасуы, қысаң дауыстылардың ашық дауыстыларға алмасу құбылыстары Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында кейбір мысалдарда кездеседі. Бірақ қолжазбамыз дыбыстық жазу түрінде жазылмағандықтан кейбір дыбыс құбылыстары жайында жеткілікті деңгейде пікір айту мүмкін емес. Әсіресе, бұл жазба түрінің еріндік дауыстыларды ашық немесе қысаңдығына қарай ажыратып беру мүмкіндігі аз. Айталық, ескерткіште кездесетін *توغماين* (49a/5) мысалының татар, түрік тілдеріндегідей /o/лы ма, Орхон түрікшесі және қазіргі қазақ, қырғыз т.б. тілдердегідей /y/лы ма белгісіз. Дәл сол секілді *كوزات* (75a/10) мысалының *күзет* пе, *көзет* пе (көне түрікшеде *küzed-*), *کويوب* (3b/10) мысалының *күйүп* пе, *көйүп* пе (көне түрікшеде *köy-*) нақты пікір айту қиын. Яғни қолжазбаның емлесінің бұл дыбыс құбылысына жеткіліксіз болуына байланысты ашық-қысаң дауыстылардың алмасу құбылыстарын еріндік дауыстылардан емес, езулік дауыстылардан іздегеніміз жөн болады деп ойлаймыз. Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында да бұл құбылыстың үш түрі кездеседі.

/u~i/ < /e/ алмасуы: Дж. Экманн, Диуани лұғат ат-түрктің өзінде түбір сөзде кейде /u~i/, кейде /e/ әріптерінің жазылатынын, ал Хорезм түрікшесі дәуірінде /u~i/ ~ /e/ дауыстыларының жазылуының ешқандай да бір ережеге бағынбастан өзгерістерге ұшырап отыратынын айтады (Eckmann J., 1988: 6-7). Диуани хикметте де көне түрікшедегі құрамында /e/ дауыстысы бар көптеген сөздер /u~i/ дауыстысына өзгергенін көреміз. Мысалы: *игин* “иық” (41a/10) < *egin* (Tekin T., 2016: 242), *кил-* “келу” (3a/6; 12b/6; 24a/8) < *kel-* (Karaagaç G., 1997: 246), *игри* “ирек” (8a/6) < *egri* (Tekin T., 2016: 242), *ирен* “әулие” (11a/2; 82b/4) < *eren* (Tekin T., 2016: 243), *илиг* “қол” (26b/5) < *elig* (Tekin T., 2016: 243), *мин* “мен”

(7a/8, 34b/11, 72a/4) < *men* (Tekin T., 2016: 250), *кирек* “керек” (4a/8, 59b/9) < *kergek* (Tekin T., 2016: 247), *кис-* “кесу” (48a/8) < *kes-* (Tekin T., 2016: 247), *кйй-* “кйю” (50a/8; 59b/8) < *ked-* (Ynlü S., 2012: 279), < *ked-* (Gabain A., 1998: 279), *син* “сен” (23b/5) < *sen* (Tekin T., 2016: 252), *тйве* “түйе” (26b/5) < *tebe* (Tekin T., 2016: 253), *тиг-* “тию” (54a/10, 32b/11,) < *teg-* (Tekin T., 2016: 253), *тин-* “тебу” (8b/6, 14b/2) < *tep-* (Gabain A., 1998: 299), т.б.

/e/ < /a/ алмасуы: Көне түрікшедегі сөз басындағы /a/ дауыстысының орта ғасырлық ескерткіштер тіліндегі кейбір сөздерде /e/ дыбысына өзгергенін көреміз. Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында да *емди* “енді, қазір” (31b/8; 46b/9; 74a/8) < *emti* < *amti* (Tekin T., 2016: 237) мысалында /e/ < /a/ алмасуының орын алғанын көруге болады.

/e/ < /i~u/ алмасуы: Тарихи ескерткіштерімізде де кездесетін қысаң /i~u/ дауыстысы жартылай ашық /e/ дауыстысына өзгеру құбылысы Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында жалғыз *йегирме* “жиырма” (7a/4) < *yegirmi* (Tekin T., 2016: 259) мысалында көрінеді.

/è/ < /i/ алмасуы: Негізінде Енесей және Брахми жазбаларында *ğ* таңбасымен жазылатын қысаң *e* (транскрипті де /è/ деп береміз) дауыстысы түркі тілдерінің кейінгі кезеңдерінде де көрініс тауып жатады. Араб әліпбиімен жазылған түркі тіліндегі мәтіндердің ішінде жалғыз *Нахж-үл Фарадистің Йени Жами (Ыстанбул)* нұсқасында *ا*, таңбасымен жазылып қысаң *e* дыбысы анық көрінеді (Akar A., 2018: 104). Кейбір түркологтар бұл дауыстының Қарахан (Mansuroglu M., 1998: 136), Қыпшақ (Grønbech, 1942: 15), Шағатай (Argunşah M., 2013: 79-80), (Eckmann J., 1988: 112), көне Анадолия (Akar, 2018: 104) дәуірлерінде жазылған мәтіндерінде *ə* таңбасымен жазылғанын айтып өтеді. Қарахан дәуірінде жазылған мәтіндерде жалпы алғанда қысаң *e* дауыстысы мен /i~u/ дауыстысы арасында алмасулар бар (Dilaçar A., 2016: 53).

Қысаң *e* қазіргі әзербайжан (Ercilasun A. B., 2007: 176), гагауыз (Ercilasun A. B., 2007: 89) және түрікшенің кейбір жергілікті диалектілерінде (Erdem Uçar, 2011: 55), (Gylsevin G., 2002: 13), (Sagır, 1995: 20-21), (Ertan M., 1994: 3-4), (Akar A., 2006: 13-14), (Demir, Şen, 2006: 82-84), (Gylseren C., 2006: 42), (Gynşen A., 2000: 19-20), (Gylsenoy T., 1988: 21), (Nasrattinoglu İ., Nasrattinoglu Y., 1988: 42-44), (Buran A., Oğraş Ş., 2000: 26-27), (Olçay S., 1995: 20), (Erdem M. D., Dagdelen G., 1995: 49) сақталған. Ал қалған түркі

тілдерінде қысаң е дыбысы одан әрі қысандана түсіп кейбір сөзде /i~и/ дыбысына тағы бірінде кеңейе түсіп /e/ дыбысына өзгерген. Біз де осы пікірлерге сүйене отырып Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында да қысаң е дауыстысы туралы пікір білдіре аламыз. Бірақ қысаң е дауыстысы орын алған сөзді табу үшін кейбір еңбектерге сүйенуге тура келеді. Осы тақырыпты арнайы қарастырған түрік ғалымы Эмине Йылмаздың мақаласында прото-түркшедегі созылыңқы қысаң е дауыстысы кездесетін 30, қысқа қысаң е дауыстысы кездесетін 8 сөзді анықтаған (Yılmaz E., 1991: 535). Ал Жахид Башдаштың прото-түрікше және қазіргі түрік, якут, түркімен, әзербайжан тілдерін салыстыра отырып, созылыңқы /i/ дауыстысының якут және түркімен тілдерінде сақталғанын, әзербайжан тілінде көптеген сөздерде қысаң /e/ дауыстысына, ал түрік тілінде алдымен қысаң /e/ дауыстысына одан соң әдеби тілінде ашық /e/ дауыстысына өзгергенін айтады (Başdaş S., 2007: 22-23). Бұл зерттеулерге сүйенсек, тарихи ескерткіштерде және қазіргі түркі тілдерінде қысаң /e/ дауыстысы үнемі алдыңғы дыбыста және бірінші буында кездеседі. Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында да сөз басында ٤, сөз ішінде ٤ таңбаларымен жазылған қысаң /e/ дауыстысы отыз бір сөзде орын алған. Бұлардың жиырма алтысы негіз сөзде, төрт-бесеуі де осы негіз сөздерден жасалған түбірлерде кездеседі. Мысалы:

<i>еки</i> “екі” (47a/4)	< <i>eki</i> (Tekin T., 2016: 243),
<i>ел</i> “ел, халық” (87b/9)	< <i>el</i> (Tekin T., 2016: 242),
<i>ер-</i> “болу” (17b/1)	< <i>er-</i> (Tekin T., 2016: 243),
<i>ер</i> “ер” (12b/7)	< <i>er</i> (Tekin T., 2016: 243),
<i>ерте</i> “ерте” (77b/10)	< <i>erte/ irte</i> (Gabain A., 1998: 265),
<i>ет-</i> “ету, қылу” (49b/9)	< <i>et-</i> (Tekin T., 2016: 244),
<i>ешик</i> “есік” (40a/4)	< <i>işik</i> (Gabain A., 1998: 276),
<i>ешит-</i> “есту” (84b/10)	< <i>eşit-</i> (Tekin T., 2016: 244),
<i>бел</i> “бел” (88a/5)	< <i>bil/ bel</i> (Tekin T., 2016: 240),
<i>бер-</i> “беру” (78a/3)	< <i>bir-/ ber-</i> (Tekin T., 2016: 240),
<i>беш</i> “бес” (16a/7)	< <i>biş/ beş</i> (Tekin T., 2016: 240),
<i>де-</i> “деу” (45b/2)	< <i>ti-</i> (Karaağaç G., 1997: 254),
<i>дек</i> “сияқты” (34b/9)	< <i>teg</i> (Tekin T., 2016: 253),
<i>йе-</i> “жеу” (86b/4)	< <i>yi-/ ye-</i> (Tekin T., 2016: 259),
<i>йегірма</i> “жиырма” (16a/7)	< <i>yegirmi</i> (Tekin T., 2016: 259),
<i>йел</i> “жел” (14a/7)	< <i>yil</i> (Başdaş S., 2007: 1003),
<i>йел-</i> “желу, шабу” (66a/9)	< <i>yel-</i> (Tekin T., 2016: 259),
<i>йер</i> “жер” (16a/3)	< <i>yir/ yer</i> (Tekin T., 2016: 259),
<i>йет-</i> “жету” (76b/8)	< <i>yet-</i> (Tekin T., 2016: 259),
<i>йети</i> “жеті” (47a/3)	< <i>yeti/ yiti</i> (Tekin T., 2016: 260),
<i>йетмиш</i> “жетпіс” (51a/8)	< <i>yetmiş</i> (Tekin T., 2016: 259),
<i>кет-</i> “кету” (66a/4)	< <i>kit-</i> (Tekin T., 2016: 248),

<i>кеч-</i> “кешу” (58b/11)	< <i>keç-</i> (Tekin T., 2016: 246),
<i>кече</i> “түн” (51b/2)	< <i>kiçe</i> (Tekin T., 2016: 246),
<i>те-</i> “айту, деу” (78a/10)	< <i>ti-/ te-</i> (Tekin T., 2016: 254),
<i>тер-</i> “теру” (88a/9)	< <i>ter-</i> (Tekin T., 2016: 254),
<i>теш-</i> “тесу” (52a/5)	< <i>teş-</i> (Ynlı S., 2012: 792),
<i>йеткүр-</i> “жеткізу” (86a/7)	< <i>yet-kır-</i> ,
<i>йетүр-</i> “жеткізу” (77a/1)	< <i>yet-ır-</i> ,
<i>кеңү-</i> “кеңу” (50a/11)	< <i>kēñ</i> ,
<i>кетүр-</i> “әкелу” (77a/2)	< <i>kit-ır-</i> ,
<i>кечүр-</i> “кешіру” (55b/1)	< <i>keç-ır-</i> , т. б.

Жуан дауыстылардың жіңішке дауыстыларға алмасуы: Әртүрлі фонетикалық құбылыстардың нәтижесінде пайда болатын сөздің алдыңғы, ішкі, соңғы бөлігіндегі жуан дауыстылардың жіңішке дауыстыларға алмасу құбылысы біршама тарихи ескерткіштеріміздің тілінде орын алған дыбыс құбылыстарының бірі болып табылады. Алайда араб әліпбиінен жуан жіңішке дыбыстарды тек сөздің құрамындағы дауыссыз дыбыстардың көмегімен ажырата аламыз. Онда да тек *ق ~ ک, غ ~ ک* секілді қатаң үнді сыңырлары бар кейбір дауыссыздар ғана дауыстының жіңішке немесе жуан екенін анық көрсете алады. Ал кейбір сөздердегі жуан жіңішке алмасуынан сөз ету үшін тек сол дәуірде жазылған басқа ескерткіштердің де тіліндегі ерекшеліктерге сүйенуге тура келеді. Талдап отырған Диуани хикмет нұсқасында жуан дауыстылардың жіңішке дауыстыларға алмасу құбылысының үш түрі кездеседі. Дегенмен мысалдарымыз шектеулі ғана.

/u~и/ < /ы/ алмасуы: Тілдің қатысына қарай тіл арты /ы/ дауыстысының тіл ортасы /и~и/ дауыстысына алмасу құбылысы түркі тілдерінің алдыңғы дәуірде жазылған ескерткіштерінің тілінде де кездеседі. Тіпті, кейбір ескерткіштерде бұл дыбыстар бір-біріне алмасулары жиі орын алады да, кейде /ы/, кейде /и/ түрінде жазылып жатады. Орхон жазбаларында /ы/, /и/ дауыстылары жүйелі түрде қолданылады да (Tekin T., 2016: 31), көне ұйғыр жазбаларында бұл дауыстыларды ажыратып көрсету мақсат етілмеген (Gabain A., 1998: 34-35). Ал Диуани лұғат ит-түрікте және Құтадғу білігте *biç- ~ biç, iş- ~ iş, iz ~ iz, tıl ~ tıl, tışı ~ tışı* т.б. сөздер секілді екі түрде жазылған нұсқалары кездеседі (Ercilasun A.B., 2007: 335).

Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында /и~и/ < /ы/ дыбыстарын қандай да бір белгімен ажыратып көрсетпейді. Алайда шағатайша ескерткіштердің тіліне байланысты жазылған ғылыми еңбектерге сүйене отырып, көне түрікшедегі кейбір сөздердің құрамындағы /ы/

дыбысының /и~і/ дыбысына өзгеру құбылысы туралы айтуға болады.

чиз- “сызу” (49a/1)	< <i>çiz-</i> (Gabain A., 1998: 272),
ит “ит” (37b/10)	< <i>it</i> (Tekin T., 2016: 244),
пиш- “пісу” (56b/8)	< <i>bış-</i> (Gabain A., 1998: 268),
тил “тіл” (24a/4)	< <i>til/ til</i> (Gabain A., 1998: 299).

Мәтінде *тіл* сөзінен кейін барыс септігінің кейде -ге кейде -ға түрінің жалғануы туралы да айта кету керек. *тилге ал-* (3b/2; 71a/8) ~ *тылга ал-* (24a/4). *тіл* сөзі көне ұйғыршада да кей тұста *тіл*, кей тұста *тыл* түрінде жазылады.

/ү/ < /у/ алмасуы: Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасындағы еріндік дауыстыларды жақтың қатысына қарай қысаң немесе ашық деп ажырата алмайтынымыз секілді тілдің қатысына қарай да жіңішке немесе жуан деп дәл ажырату қиын. Тек *бүчик* /*бүчүк* (1b/3; 72a/5) < *bıçuk* (Tekin T., 2016: 240) мысалы осы дыбыс құбылысы ретінде енгізуге болады.

Жіңішке дауыстылардың жуан дауыстыларға алмасуы: Түрлі дыбыс үдерістеріне байланысты кейбір сөздердегі жіңішке дауыстылардың жуан дауыстыларға өзгеру құбылысы Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында *issig* “ыстық” (1761b/1) < *isig* (Tekin T., 2016: 245), *таңры* “Тәңір” < *tengri* (Tekin T., 2016: 254) мысалдарында орын алады. Негізінде көне түрікшедегі *tengri* сөзі Анадолы түрікшесінің ескі жазбаларынан бері жуан түрде жазылып, айтылады.

Ал басқа түркі тілдерінде көбіне көне нұсқасы қолданылып келеді. Ал Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында да бұл сөзге он жерде барыс септігінің -ға түрінің жалғанғанын көреміз. Мысалы: *таңрыға* (45a/9; 45b/1; 45b/2; 45b/5; 45b/7; 81b/8).

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасы тілдік көрсеткіштері жағынан венгр түркологы Джейсон Экманның Классикалық дәуірден соңғы кезеңі деп аталатын XVII-XIX ғасырлар аралығындағы Шағатайшаның тілдік ерекшеліктерін көрсетеді. Бұл дәуір қазіргі қарлұқ және қыпшақ бұтағына жататын тілдердің ерекшеліктері жазба әдебиетке шама-лап ене бастаған кезеңі десек те болады. Әбілғазы Баһадүрханның еңбектерінде қыпшақ және оғыз тілдерінің, Баба Рахим Мешреб еңбектерінде қарлұқ (әсіресе өзбек) тілдерінің тілдік ерекшеліктері анық көрініп тұратыны секілді бұл дәуірде жазылған еңбектердің көбісінде автордың өмір сүрген аймақтың тіл ерекшелігі байқалып тұрады. Сол секілді Диуани хикметтің Көкшетау нұсқасында да әрі қарлұқ әрі қыпшақ тілдерінің дыбыстық ерекшеліктеріне, үндестік заңдылықтарына тән кейбір құбылыстар бір арада қолданылып отырады. Сонымен бірге кейде оғыз тілдеріне тән саналатын кейбір тілдік ерекшеліктерді де кездестіруге болады.

Әдебиеттер

- Акар А. Мугла ағызлары. – Мугла: Ректорлік йайынылары, 2006.
- Акар А. Огузларын дили, Ески Анадолу түркчесине гириш. – Истанбул: Өтүкен нешрят, 2018.
- Аргуншақ М. Чагатай түркчеси. – Истанбул: Кесит йайынылары, 2013.
- Ата А. Харезм-Алтын Орду түркчеси. – Истанбул: Кебикеч йайынылары, 2002.
- Башдаш Ж. Туркийе түркчесинде асли узунлук белиртилері // Turkish Studies /Турколожи араштырмалары. Волуме 2/2 Спринг. 2007. с. 89-101.
- Байтуова А.Н. Сравнительная характеристика гласных фонем *і* (*і*), *і* (*и*), *е* (*э*), *и* (*у*) в казахском, турецкоми узбекском языках // Вестник КазНУ. – 2014 № 3 (149). – С. 76-80.
- Буран А., Оғраш Ш. Елазығ или ағызлары. – Елағыз: Өрнек Офсет, 2000.
- Габаин А. вон. Ески түркченин грамери. – Анкара: Түрк дил куруму йайынылары, 2007.
- Гронбеч, В. Команисхес уортербуш. Копенгаген, 1942.
- Гүленсой, Т. Күтахя ве йөреси ағызлары. – Анкара: Түрк дил куруму йайынылары, 1988.
- Гүлсевин Г. Ушак или ағызлары. – Анкара: Түрк дил куруму йайынылары, 2002.
- Гүлсерен, И. Малатя или ағызлары. – Анкара: Түрк дил куруму йайынылары, 2000.
- Гүншен А. Кыршехир ве йөреси ағызлары. – Анкара: Түрк дил куруму йайынылары, 2000.
- Демир Н., Шен Ү. Сивас или ве йөреси ағызлары. – Анкара: Гази китабеви, 2006.
- Дилачар А. Кутадғу билиг инжелемеси. – Анкара: Түрк дил куруму йайынылары, 2016.
- Ераслан К. Ески уйгур түркчеси грамери. Анкара: Түрк дил куруму йайынылары, 2012.
- Ераслан К. Мевлана Секкаки диваны. – Анкара: Түрк дил куруму йайынылары, 1999.
- Ердем М. Д., Дагделен Г. Карабүк ве йөреси ағызлары. – Карабүк: Карабүк валілігі йайынылары, 2012.
- Ердем Учар Ф. М. Чагатай түркчесинде ески түркченин излери // Turkish studies international periodical for the languages, literature and history of turkish or turkic, Волуме 6/1 Уинтер, Анкара. с. 1891-1898, 2011.

- Ержиласун А. Б. Макалелер, Дил-дестан-тарих-едебиет. – Анкара: Акчаг йайынылары, 2007.
- Ертан М. Диярбакыр ағызы. – Анкара: Түрк дил куруму йайынылары, 1994.
- Исламова, А. Т. Рәбиға Сыздық және қазақ тіл ғылымының өзекті мәселелері // Вестник КазНУ. –2014 № 2 (148). – С. 272-277.
- Йүжел. Б. Бабур диваны. – Анкара: Ататүрк күлтүр меркези йайыны, 1995.
- Йылдыз О. Йусуф у Зелиха. – Анкара: Акчаг йайынылары, 2008.
- Караагач Г. Лутфи Диваны (гириш-метин-дизин-тыпкыбасым). – Анкара: Түрк дил куруму йайынылары, 1997.
- Караманлыоглу А. Ф. Кыпчак түркчеси грамери. – Анкара: Түрк дил куруму йайынылары, 1994.
- Карахан А. Дивану лугати’т түрк’е гөре XI. йүзйыл түрк лехче билгиси. – Анкара: түрк дил куруму йайынылары, 2013.
- Карасой Я. Шибан хан диваны (инжелеме-метин-дизин-тыпкыбасым). 2. жилт. – Анкара: Түрк дил куруму йайынылары, 1998.
- Каргы З. Шежире-и теракиме’деки манзум парчалар үзерине. Түрк диллери араштырмалары. Сайы: 1. 1991, с. 80-97.
- Құлжанова Б.Р., Сағындықұлы Б. Фонетикалық өзгеріске ұшырап вариантталған көне түбірлер (XI-XV ғғ. түркі жазба ескерткіштері материалдары бойынша) // Вестник КазНУ. –2015 № 1 (153). – С. 144-147.
- Мансуроглу М. “Караханлыжа”, Тарихи түрк шивелері, (Меңмет Акалын) // Түрк күлтүрүнү араштырма йайынылары, Анкара. с. 133-171, 1998.
- Милжи Е. Ч. Грегорян Мухити кыпчак түркчеси махкеме тутанақлары, Мармара университетеси доктора тези. Истанбул, 2014.
- Насраттыноғлу У. И., Насраттыноғлу У. М. Афйонкарахисар ағызы. – Анкара: Систем офсет матбаасы, 1986.
- Хажыеминоғлу, Неиметтин (1997). Ұразм түркчеси ве грамери. – Истанбул: Истанбул университетеси едебиет факултеси йайынылары.
- Олжай С. Ерзурум ағызы. – Анкара: Түрк дил куруму йайынылары, 1995
- Сағыр М. Еризинжан ве йөресі ағызлары. – Анкара: Түрк дил куруму йайынылары. 1995.
- Сыздықова Р. Ясауи хикметтерінің тілі. – Алматы: «Ел-Шежіре» баспасы, 2014.
- Текин Т. Орхон түркчеси грамери. – Анкара: Түрк дил куруму йайынылары, 2016.
- Үнлү С. Караханлы түркчеси сөзлүгү. Коня: Егитим йайыневи, 2012.
- Хажыеминоғлу Н. Караханлы түркчеси грамери. – Анкара: Түрк дил куруму йайынылары. 1996.
- Экманн Ж. Чағатайча ел кітабы. – Истанбул: Истанбул университетеси едебиет факултеси йайынылары, 2017.
- Явуз О. Кансу Гаври’нин түркче диваны. – Коня: Селчук университетеси түркіят араштырмалар енститүсү факултеси йайынылары, 2002.
- Ялчын С. К. Чагдаш түрк лехчелеринде үнлүлер. – Анкара: Түрк дил курумум йайынылары. 2013.

References

- Akar, Ali (2006). *Mugla agizlari*. [Mughla dialect]. Mugla: Rektörlyk yayinlari.
- Akar, Ali (2018). *Oguzlarin dili, Eski Anadolu türkçesine giriş*. [The language of Oghuzes. Old Anatolian Turkish]. İstanbul: Ötüken neşriyat.
- Argunşah, Mustafa (2013). *Çagatay türkçesi*. [Chagatai language]. İstanbul: Kesit yayinlari.
- Ata, Aysu (2002). *Harezmi-Altin Ordu türkçesi*. [Harezmi-Golden Orda language]. İstanbul: Kebikeç yayinlari.
- Başdaş, Cahit (2007). *Türkiye türkçesinde asli uzunluk belirtileri*. [The Signs Of Original Long Vowels In Turkey Turkish]. Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları. Volume 2/2 Spring. s. 89-101.
- Buran, Ahmet ve Oğraş, Şerife (2000). *Elazig ili agizlari*. [Mughla dialect]. Elazig: Örnek Ofset.
- Baytuova, A. N., *Sravnitel'naya harakteristika glasniñ fonem ĭ (i), i (iy) ,e (e), iy (uw) v kazahskom, turetskom i uzbekskom yazıkah*. [The comparative description of the vowel sounds ĭ (i), i (iy) ,e (e), iy (y) in Kazakh, Turkish and Uzbek languages]. Vestnik KazNU. –2014 № 3 (149). S. 76-80.
- Demir, Necati, Şen, Ülker (2006). *Sivas ili ve yöresi agizlari*. [Sivas province and regional dialects]. Ankara: Gazi kitabevi.
- Dilaçar, A. (2016). *Kutadgu bilig incelemesi*. [A Language study on Kutadgu bilig]. Ankara: Türk Dil Kurumu yayinlari.
- Eckmann, János (2017). *Çagatayca el kitabi*. [Chagatai language]. İstanbul: İstanbul üniversitesi edebiyat fakültesi yayinlari.
- Eraslan, Kemal (1999). *Mevlana Sekkaki divani*. [Mevlana Sekkaki's divan]. Ankara: Türk dili kurumu yayinlari.
- Eraslan, Kemal (2012). *Eski uygur türkçesi grameri*. [Old Uyghur language]. Ankara: Türk dili kurumu yayinlari.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2007). *Makaleler, Dil-Destan-Tarih-Edebiyat*. [Articles, Language-Epic-History-Literature]. Ankara: Akçag yayinlari.
- Erdem Uçar, Filiz Meltem. *Çagatay Türkçesinde Eski Türkçenin İzleri*. [Traces of Old Turkish in Çagatay Turkish]. Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 6/1 Winter, Ankara. s. 1891-1898, 2011.
- Erdem, Mehmet Dursun, Dagdelen, Güner (2012). *Karabük ve yöresi agizlari*. [Karabük dialect]. Karabük: Karabük valiligi yayinlari.
- Ertan, Münir (1994). *Diyarbakir agizi*. [Diyarbakir dialect]. Ankara: Türk dil kurumu yayinlari.
- Gabain, A. von. (2007). *Eski türkçenin grameri*. [A Grammar Of Old Turkic]. Ankara: Türk dil kurumu yayinlari.
- Grønbech, Vilhelm (1942). *Komanisches wörterbuch*. Kopenhagen.
- Gülensoy, Tuncer (1988). *Kutahya ve yöresi agizlari*. [Kutahya dialect]. Ankara: Türk dil kurumu yayinlari.
- Gülseren, Cemil (2000). *Malatya ili agizlari*. [Malatya dialect]. Ankara: Türk dil kurumu yayinlari.

- Gülsevin, Gürer (2002). Uşak ili agizlari. [Ushak dialect]. Ankara: Türk dil kurumu yayinlari.
- Günşen, Ahmet (2000). Kırşehir ve yöresi agizlari. [Kirshehir dialect]. Ankara: Türk dil kurumu yayinlari.
- Hacieminoglu, Necmettin (1996). Karahanli türkçesi grameri. [Karahanli Turkish grammar]. Ankara: Türk dil kurumu yayinlari.
- Hacieminoglu, Necmettin (1997). Harezmi türkçesi ve grameri. [Harezmi Turkish grammar]. İstanbul: İstanbul üniversitesi edebiyat fakültesi yayinlari.
- İslamova, A. T., Rābiga Sizdiq jāne qazaq til giliminiñ özehti мәseleleri. [Rabiga Syzdyk and main problems of Kazakh linguistics]. Vestnik KazNU. –2014 № 2 (148). S. 272-277.
- Karaagaç, Günay (1997). Lutfi divani (giriş-metin-dizin-tipkibasim). [Lutfi's divan (introduction-text-directory- faximile)]. Ankara: Türk dil kurumu yayinlari.
- Karahan, Akatürk (2013). Divanu luğati't türk'e göre XI. yüzyıl türk lehçe bilgisi. [According to Divānu luğati't türk XI. Turkish dialect knowledge]. Ankara: türk dil kurumu yayinlari.
- Karamanlioglu, Ali Fehmi (1994). Kipçak türkçesi grameri. [Kipchak Turkish grammar]. Ankara: Türk dil kurumu yayinlari.
- Karasoy, Yakup (1998). Şiban han divani (inceleme-metin-dizin-tipkibasim). [Shiban han'a divan's divan (linguistics analysis-text-directory- faximile)]. 2. cilt. Ankara: Türk dil kurumu yayinlari.
- Kargi, Zühal (1991). Şecire-i terākime'deki manzum parçalar üzerine. [On the poetic elements in Şecire-i terākime]. Türk dilleri araştırmaları. Sayı: 1. s. 80-97.
- Kulzhanova B. R., Sagyndykuly B. Fonetikaliq özgeriske uşırıp variyantalğan kóne túbirler (XI-XV gg. türki jazba eskertkişteri materiýaldari boyınşa). [The ancient roots which underwent phonetic changes (on the basis of the Turkic written monuments of the XI-XVth centuries)]. Vestnik KazNUW. –2015 № 1 (153). S. 144-147.
- Mansuroglu, Mecdut, "Karahanlica", Tarihi türk şiveleri. [Karahanli language]. Türk kültürünü araştırma yayinlari, Ankara. s. 133-171, 1998.
- Milci, Ebru Çetin (2014). Gregoryan Muhiti kipçak türkçesi mahkeme tutanaklari. [Gregorian zone Kipchak Turkish (1630-1635) (analysis section-text section-index)]. Marmara üniversitesi doktora tezi, İstanbul.
- Nasrattinoglu Ünver, İran ve Nasrattinoglu Ünver, Mehmet (1986). Afyonkarahisar agzi. [Afyonkarahisar dialect]. Ankara: Sistem ofset matbaasi.
- Olca, Selahattin (1995). Erzurum agzi. [Erzurum dialect]. Ankara: Türk dil kurumu yayinlari.
- Sagır, Mukim (1995). Ercincan ve yöresi agizlari. [Ercincan province and regional dialects]. Ankara: Türk dil kurumu yayinlari.
- Sizdiqova, Rabiga (2014). Yasavi hikmetleriniñ tili. [The language of the Yasawi hikmets] – Almaty: Publishing house "Yel-Shezhire", 2014.
- Tekin, Talat (2016). Orhon türkçesi grameri. [Orhon turkish grammar]. Ankara: Türk dil kurumu yayinlari.
- Yalçın, Süleyman Kaan (2013). Çağdaş türk lehçelerinde ünlüler. [Vowels in contemporary Turkish dialects]. Ankara: Türk dil kurum yayinlari.
- Yavuz, Orhan (2002). Kansu Gavri'nin türkçe divani. [Kansu Gavri's Turkish Divan]. Konya: Selçuk üniversitesi türkîyat araştırmalar enstitüsü fakültesi yayinlari.
- Yildiz, Osman (2008). Yūsuf u Zeliḥā. [Yusuf and Zeliha]. Ankara: Akçağ yayinlari.
- Yücel, Bilal (1995). Babur divani. [Babur's divan]. Ankara: Atatürk kültür merkezi yayini.
- Ünlü, Suat (2012). Karahanli türkçesi sözlüğü. [Dictionary of Karahanli Turkish]. Konya: Eğitim yayinevi.

Б.А. Атабай ¹, Ү.К. Мұсабаева ²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: batyshatabay@gmail.com

²Алматы университеті, Қазақстан, Алматы қ.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АРАБ ПАРЕМИЯЛАРЫНДАҒЫ «ТУЫСҚАНДЫҚ ҚАТЫНАС» КОНЦЕПТІ

Әр ұлт өзі өмір сүретін ортасына тән ой түйіп, сөздік қорын қалыптастырады. Тұрмыс тіршілігі, қоғамдық және мәдени өмірінің сипатына байланысты көзқарасы мен қатынасы, мәдени-әлеуметтік ой өрісі қалыптасып, тілде халықтық ұлағатты сөздер пайда болады. Ондай сөздерге мақал-мәтелдер жатады. Мақал-мәтелдер – халық даналығының айнасы, бір заманның, бір кезеңнің жемісі ғана емес, бүтін бір халықтың тарихи дамуының жемісі. Әлемде қанша тіл болса, соның әрқайсысында мақал-мәтелдің мол қазынасы барына күман жоқ. Адамзат әртүрлі тілде ойлап сөйлегенімен, кейде бір-біріне қатысы жоқ әртүрлі ұлттардың мақал-мәтелдері мағыналас болып жатады. Мағыналық жақындық көбіне адами қатынасты білдіретін паремияларда кездеседі. Адами қатынастың бір тармағы туысқандық қатынас. Туысқандық қатынас отбасында және сыртқы факторлардың (туысқандар, үйлену, тұрмыс құру) әсерімен қалыптасады. Туысқандық қатынас концептін әке мен шеше, бала, ата мен әже, ағайын, қайын жұрт, немере, жиен т.б. когниттер құрайды. Әке мен бала, ана мен қыз, ене мен келін, нағашы-жиен, күйеу бала мен қайын жұрт арасындағы туысқандық қатынасты бейнелейтін паремиялар қазақ және араб тілдерінде аз емес. Біз осы тілдік бірліктерді концептуалды-семантикалық және этномәдени тұрғыда кешенді түрде салғастырып зерттеуді мақсат еттік. Аталған концептің айырмашылықтары мен ұқсастықтары анықталып, паремиялық бірліктердің семантикалық компоненттері талданатын болады. Араб тілінде көрініс тапқан паремияларды аударып отырып, оларды қазақ тіліндегі мағыналас баламаларымен салғастыру арқылы араб халықтарының дүниетанымы мен психологиясын түсінуге мүмкіндік аламыз.

Түйін сөздер: қазақ паремиясы, араб паремиясы, концепт, туысқандар, мақал-мәтелдер, метафора.

B. Atabay¹, U. Musabayeva²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: batyshatabay@gmail.com

²Almaty University, Kazakhstan, Almaty

Concept of “relative relations” in the kazakh and arabic paremies

Each nation forms its vocabulary inherent in its environment. From the characteristics and development of economic, social, cultural life are formed an attitude and a cultural-social worldview, as a result of which wise laconic folk sayings appear in the language. Such sayings include proverbs and sayings. These wise words are not only a product of one time or period, they are the fruit of the historical development of the thinking of an entire nation. Undoubtedly, how many languages in the world, as many treasuries of proverbs and sayings. Despite the fact that humanity speaks different languages, sometimes in the languages of different nations there are paremias close in meaning. Those close in meaning are mainly found in paremias regarding human relations. One of the points of this relationship is kinship. Family relations are formed in the family and under the influence of external factors (for example marriage). The concept of “kinship” is made up of cognitives, like father, mother, child, grandfather, grandmother, relatives, grandson, nephew, relatives of the wife and husband, etc. In the Kazakh and Arabic languages there are many parodies reflecting the relationship between father and children, mother and daughter, mother-in-law and bride, nephew and uncle / aunt, son-in-law and relatives of the wife. The article is devoted to conduct a comprehensive comparative study of these language units in the conceptual-semantic and ethnocultural aspects. It will be analyzed the semantic components of paremias, and will be revealed the differences and similarities of these concepts. Translating concepts reflecting kinship in the Arabic language, we have the opportunity to compare them with paremias in the Kazakh language and to understand the worldview and psychology of the Arab peoples.

Key words: Kazakh paremias, Arabic paremias, relatives, metaphor, concept, saying, cognitive theme.

Б.А. Атабай¹, Ү.К. Мұсабаева²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: batyshatabay@gmail.com

²Алматинский университет, Казахстан, г. Алматы

Концепт «родственные отношения» в казахских и арабских паремиях

Каждая нация формирует свой словарный состав, присущий своей среде. От характера и развитости хозяйственной, общественной, культурной жизни формируется отношение и культурно-социальное мировоззрение, в результате чего появляются мудрые лаконичные народные изречения в языке. К таким изречениям относятся пословицы и поговорки. Эти мудрые слова – продукт не только одного времени или периода, это плод исторического развития мышления целого народа. Несомненно, сколько языков в мире, столько же сокровищниц пословиц и поговорок. Несмотря на то, что человечество говорит на разных языках, иногда в языках разных наций встречаются паремии, близкие по значению. Близкие по значению в основном встречаются в паремиях касательно человеческих отношений. Один из пунктов этих отношений – родственные отношения. Родственные отношения формируются в семье и под влиянием внешних факторов (женитьба, замужество). Концепт «родственные отношения» составляет когниты, как отец, мать, дитя, дедушка, бабушка, родня, внук, племянник, родственники жены и мужа и др. В казахском и арабском языках немало паремий, отражающих родственные отношения между отцом и детьми, матерью и дочерью, свекровью и невестой, племянником и дядей/тетей, зятем и родственниками жены. Мы решили провести комплексное сопоставительное исследование этих языковых единиц в концептуально-семантическом и этнокультурологическом аспектах. Будут проанализированы семантические компоненты паремий, выявлены различия и сходства этих концептов. Переводя концепты, отражающие родственные отношения в арабском языке, мы имеем возможность сопоставлять их с паремиями в казахском языке и познать мировоззрение и психологию арабских народов.

Ключевые слова: казахская паремия, арабская паремия, концепт, родственники, пословицы и поговорки, метафора.

Кіріспе

Туыскандық қатынас отбасы, ошақ қасынан басталады. Туыскандық қатынас адам өмірінің әртүрлі маңызды салаларында көрініс тауып қамтиды. Кез келген нәсілдің немесе мәдениеттің өкілдерінде туыскандық қатынастың алар орны ерекше және адами қатынаста маңызы зор. Адамдардың туыскандық қатынасы оның тілінде, әдебиетінде көрініс табатыны хақ. Туыскандық қатынастардың тілдік картинасын мақал-мәтелдерден анық көруге болады. Араб тілін үйреніп білім алған жылдарға ұстаздық жолға түскенімді қосқанда 42 жылдық тәжірибеде оқып аударған мәтіндерде кездескен араб мақал-мәтелдері көп болды. Аудармаларымның нәтижесі 2019 жылы «Сөздік» баспасынан шыққан «Қазақ және Әлем тілдері мақал-мәтелдері» атты сөздікте жарияланды. Сол мақал-мәтелдерді аударып жүргенде туыскандық қатынасқа қатыстыларына назарым ауып, қызығушылығым пайда болып, оны қазақ тіліндегі баламаларымен салғастырып, екі тілдегі «туыскандық қатынас» концептінің ұқсас жақтары мен айырмашылықтарын ажыратып зерттегім келді. Бір-біріне қатысы жоқ, тілдік топтары бөлек халықтардың мақал-мәтелдерінде кей жағдайда ұқсас-

тықтар болатынын ғалымдар жолға шығармайды.

Арабтанушылар арасында араб мақал-мәтелдерін зерттеп жүрген ғалымдар аз, бар болғаның өзінде де туыскандық қатынас концепті зерттеу жұмыстарының нысаны болған емес.

Тақырыпты тандауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Бұл тақырыпты зерттеу қазақ және араб паремияларындағы әмбебап және ұлттық ерекшеліктерді ажыратуға мүмкіндік береді және сонымен де теориялық және практикалық маңызы зор болмақ. Осы тұрғыдан алғанда біздің мақаламызға арқау болып отырған араб және қазақ тілдеріндегі туыскандық қатынасты білдіретін паремияларындағы ұқсастықтарды типологиялық зерттеу екі мәдениет өкілдерін бір-біріне жақындатуға, әлемдік кеңістікте халықтардың ынтымақтастығын дамытуға, мәдениетаралық қарым-қатынас үдерісін жетілдіруге септігін тигізеді.

Бұл мақаланың мақсаты қазақ және араб тілдерінің паремияларындағы адами қарым-қатынастардың әртүрлі салаларын көрсететін туыскандық концептін лингвомәдениеттану және лингвокогнитивті тұрғыда салғастыра

зерттеп, әртүрлі мәдениет тілдеріндегі мақал-мәтелдер арқылы сол тілдердің ұлттық-мәдени ерекшелігін ашып көрсету.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Зерттеуде типологиялық талдау және сипаттамалы, салыстырмалы-салғастырмалы әдістер қолданылды.

Нәтижелері және талқылама

Дүниедегі кез келген халықтың өмір салты, ділі, ұлттық психологиясы, салт-санасы мен әдет-ғұрпы, мәдениеті сөз арқылы беріліп, ол сөздер белгілі бір тілдің сөздік құрамын жасайды. Сөздік құрам тілдің даму дәрежесін көрсетеді. Белгілі бір тілдің сөздік құрамы сол тілдегі мақал-мәтелдер, жаңылтпаштар, жұмбақтар, аңыздар мен ертегілер, жыр-дастандарындағы лексикалық бірліктерден құралады. Кез келген ұлттың рухани құндылықтары оның мақал-мәтелдерінен көрінеді.

Мақал-мәтелдерді ғылымда паремия деп атайды. Мақал-мәтелдердің коммуникация үдерісіндегі маңызы зор, себебі бұл бірліктер тілдің ұзақ уақыттар аралығындағы дамуының нәтижесі. Кез келген халықтың паремиясы ғасырлар бойы сақталып келген және тұрмыс-тіршілігінде халықтың сипатын жоймай біздің заманымызға жеткен. Халықтың арман-мүддесін, көзқарасын, әрбір қоғамдық топтар мен таптарға берген бағасын білдіретін ақыл-өсиет ретінде айтылатын бұл паремиялар бүгінгі күнде де өз маңызын жойған жоқ. Вильгельм фон Гумбольдт: «Тіл адамзаттың рухани дамуымен тығыз байланысты және оның жеке прогресі мен регресінің әрбір қадамында бірге жүріп, мәдениеттің әрбір кезеңін сипаттайды» – деген (Гумбольдт В., 2000: 48).

Әлемде қанша тіл болса, сол тілде сөйлейтін адамдардың әрқайсысының өздерін қоршаған ортаға қатысты өз көзқарасы, дүниетанымы бар. Әр халық өз дүниетанымына сай сөздік қор құрып, мақал-мәтелдер тудырып жатады. Халықтар әртүрлі тілде ойлап, сөйлегенімен, өмірдегі құбылыстарға қатысты түсініктерінен туындайтын мақал-мәтелдері кейде басқа халықтардың мақал-мәтелдерімен сәйкес келіп те жатады.

Тілдегі мұндай құбылыстың себептері ретінде Пермяков мыналарды көрсетеді: 1) әртүрлі халықтардың бір тілдер тобынан шығуы себеп болуы мүмкін; 2) ұзақ ғасырлар бойы бір-бірімен көрші тұрған елдердің халықтары бол-

ғандығымен байланысты болуы мүмкін; 3) қоғам дамуының кезеңдерінде халықтардың бірігіп өткізген тарихи тәжірибесінің ортақ болуынан болуы мүмкін (Пермяков, 1988:20).

Пермяков сонымен қатар, паремиялардың бірыңғай туыстық қатынаста емес халықтар арасында да, бір-бірімен ешқандай қарым-қатынасы жоқ халықтар арасында да және қоғам дамуының кейбір сатыларында орналасқан халықтардың паремиялары да кей жағдайда ұқсас болуы мүмкіндігін жоққа шығармайды (Пермяков, 1988:20).

Ғалымның бұл тұжырымдарынан шығатын қорытынды – бір-бірімен туыстық байланысы жоқ ұлттар арасында немесе экономикалық, саяси және мәдени байланысы болмаған елдер арасында да мақал-мәтелдер ұқсастығын кездестіруге болады.

Мақал-мәтелдер туралы айтқан ғалымдардың ғылыми тұжырымдарына назар аударатын болсақ, британдық ғалым Престон «мақал-мәтел – көпке ортақ даналық, әрі бір адамның ұшқыр ойы. Ең бастысы мақал-мәтелдің қысқа, кең мағыналы сөйлемдер арқылы келтірілуінде. Мақал-мәтел – біреуге сабақ бола алатын насихат. Адам жадында еш қиындықсыз жатталады», – дейді. (Preston Th., **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.**).

Орыс ғалымы Пермяков: «Мақал-мәтелдер, біріншіден, фразеологиялық тіркестерге ұқсас тұрақты тіркестерден құралған тіл құбылысы болса, екіншіден белгілі-бір пайымдамаларды білдіретін логикалық бірліктер, үшіншіден, ақиқат деректерін жинақтаудың айқын нақышталған үлгідегі көркемдік миниатюрасы» – дейді (Пермяков, 1988:13).

Қазақ ғалымы Ә. Қайдар мақал-мәтелдерді «тіл өкіліне өз халқының басынан кешірген барша өмірін, салт-сана, қалыптасқан дәстүр, дүниетанымын елестете алуға, болмыстағы құндылықтарды танып-біліп, заңдылықтарын ашып, олар туралы ой мен түсінігін тұжырымдап айтуға, адамзат қауымына тән ортақ көзқарас пен құндылықтарды бағалауға көмектесетін тіл фактілері» деп түсіндіреді (Қайдар Ә., 2004:50).

Қазақстандық ғалым Карлинский – мақал-мәтелдер басқа тілдік бірліктерге қарағанда этностың тілдік суретін, тарихы мен ұлттық-мәдени құндылықтарын толық бейнелейді және бекітеді – деген тұжырымға келеді (Карлинский А.Е., 2007).

Туыстық қатынасты білдіретін концепт әртүрлі когниттен құралады және өзіне тән ұлттық

ерекшелігі болады. «Туыстық қатынас» концепті араб мақал-мәтелдерінде де, қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерде де жағымды және жағымсыз образбен қатар жүреді.

إِنِّي أَكَلْتُ لَحْمِي وَلَا أَدْعُهُ لِأَكْلِي (шындығында мен өз етімді өзім жеймін, бірақ басқаларға жегізбеймін). (D. Muḥammad Iṣmā'īl Šīniyy, 1996: 228). Арабтың осы бір мәтелі қазақ тіліндегі «Ағайынның өкпеге қисаң да, өлімге қимайсың» (Бабалар сөзі, 2010) деген мақалымен мағыналас. Бұл мақалдың «Туысқан өкпеге қиса да, өлімге қимайды» деген нұсқасы да бар. Жайшылықта туысқандар арасында әртүрлі кикілжің, ұрыскеріс, өкпе болып жатса да, сыртқы жұрт тарапынан қиянат, мазақ, қорлау, ғайбаттауларға жол бермеу қасиеті қазақ халқына да, араб халықтарына да тән. Араб тілінде мәтел, қазақ тілінде мақал боп тұрған бұл мысал екі мәдениетте де туысқандық қатынасты берік ұстауға шақыратын жағымды нақыл сөз екенін көреміз. Мысалы:

عند الشدائد تُعرف الإخوان (Ағайын қиындықта танылады) (D. Muḥammad Iṣmā'īl Šīniyy, 1996, 128) деп келетін араб мақалы қазақ тіліндегі «Ағайын бір өлі, бір тіріде» деген мақалмен мағыналас.

Адам болғасын оның жағымды қылықтары мен жағымсыз қылықтары қатар жүретіндіктен, туысқандық қатынаста да бұл қасиеттер бар екені белгілі. Осыған байланысты қазақ тілінде мақал-мәтелдер жеткілікті: *Ағайынның азары болса да, безері болмас. Ағайынның адалдығын басыңа іс түскенде білесің. Ағайын бар болса көре алмайды, жоқ болса бере алмайды. Ағайын бірде араз, бірде тату*, т.б.

Араб тілінде туысқандық қатынастағы жағымсыз тұстарды көрсететін мақал-мәтелдер: الأقارب عفارб (Жақындар-шаяндар) (D. Muḥammad Iṣmā'īl Šīniyy, 1996: 57). Бұл мәтел ағайын арасында болатын араздықты білдіреді. Ағайын шаян сияқты шағып алатын, жағымсыз сипатта берілген. Бұл мәтелдегі екі сөз дыбысталуы жағынан да жақын: *әл-ақәриб* – *'ақәриб*. Бұл мәтел қазақ тіліндегі «*Ағайын бар болса көре алмайды, жоқ болса бере алмайды*» деп келетін мақалмен мағыналас.

Туысқандық қатынасты білдіруге қазақ тіліндегі паремияларда ағайын, жақын, туған, туыс, туысқан, бауыр сөздері қолданылады: *Ағайынмен алыстан сыйлас. Айтысқан ауыл*

болмас, болыспаған бауыр болмас. Жақында да жақын бар, жақынға бергісіз жатың бар.

Туғаныңмен туыспасаң, кең дүниеге сиыспайсың. Туысы бірдің уысы бір.

Араб тілінде көбіне *әл-ақариб* сөзі қолданылады. Сонымен қатар, туысқандық қатынасқа қатысты мынадай мақал бар: *زُرْ غَيًّا تَزِدُّ حُبًّا*. *Қонаққа жиі барма, сүйкімді боларсың* (Арабша-қазақша сөздік, 2016:514). Бұл қазақ тіліндегі *ағайынмен алыстан сыйласаң, қадірлі боларсың* деген мақалмен мағыналас. Қазақ және әлем тілдері мақал-мәтелдері, 2019:475).

Туысқандық қатынасқа қатысты жанұялық жеке тұлғаны білдіретін сөздер екі тілдің паремияларында да бар. Қазақ тілінде мұндай қатынасты білдіретін мақал-мәтелдерде *әке, шеше, ата, ана, әже, бала, қыз, немере, ұл, аға, іні, апа, қарындас, жеңге, жезде, келін, күйеу, нағашы, жиен, ағайын, бауыр, туыс, туған, абысын, құда, құдағи* сөздерімен қатар *атасы бір, атасы бөлек, қайын ене* тіркестері қолданылады. Мысалы:

Араб тілінде мұндай қатынасты білдіретін паремияларда *العَمُّ، الأخ، الجد، الأم، الأب، الأقارب، الخالة، الأخت، الحماة، الكنة، الصهر، الإبن، الولد، والدان* сөздері қолданылады.

أخوك من صدقك النصيحة – Шын аға – саған шын ниетімен ақыл айтқан адам (Қазақ және әлем тілдері мақал-мәтелдері, 2019:505).

البنات تتمثل لأُمها (Қазақ және әлем тілдері мақал-мәтелдері. 2019:511)

من شبه أباه فما ظلمة – Әкеге тартып ұл туса, несі айып (Қазақ және әлем тілдері мақал-мәтелдері. 2019:530).

يتيم الأب نصف اليتيم ويتيم الأم يتيمة لطيمة – Әкесіз жетім – жарты жетім, анасыз жетім – анық жетім (Қазақ және әлем тілдері мақал-мәтелдері, 2019:533).

نعرف قيمة الملح عندما نفقده، وقيمة الأب عندما يموت – Тұздың қадірін татымағанда білеміз, әкенің қадірін өлгенінде білеміз. Құлаққа – ليس أرق على السمع من كلام الأب يمدح ابنه. әкенің баласын мақтағаннан артық жағымды сөз болмайды.

Туыстық атауларда араб тілі мен қазақ тілінде барлығы бірдей сәйкес келе бермейді. Әке, шеше, ата-әже, ата-баба, ұл-қыз ұғымдарын білдіретін сөздермен қазақ тіліндегідей нақты бөлініп айтылса, Әкесі мен анасының туыстарына қатысты атауларда айырмашылық бар. Әке жағынан туысты қазақ тілінде аға деп жалпы айтатын болса, араб тілінде ол жеке айтылады: әкесінің ағасы не інісі балаға *عم* деп айтылады. Қазақ тілінде бұл мағынадағы сөздер Қазақстанның әр өңірінде әртүрлі айтылады:

көке, аға, ағатай, әби, әтәй. Шеше жағынан туыс қазақ тілінде нағашы деп аталса, арабшада *خال* деп айтылады.

Араб тілінде әкесінің туысына қатысты мынадай мақал бар екен: *عمّك أول شاربين* – Ағаң бірінші ішсін (*D. Muḥammad Ismā'īl Šīniyy*, 1996: 103). Қазақтар сияқты арабтар да әкесінің туыстарын алға қоятынын осы мақалдан көруге болады.

Нағашы сөзіне қатысты қазақ тілінде мақал бар екенін білеміз, ал араб тілінде *خال* сөзімен келетін мақал кездеспеді, мүмкін біз оқыған әдебиеттерде ғана болмаған шығар.

Араб тілінде *عمّة* және *خالّة* сөздеріне қатысты да мақал-мәтелдер бар. Олардың ішінде әке жағынан туыс болып табылатын әпкелеріне қатыстыларының басым көпшілігі жағымды мағынада. Қазақ тілінде әпке, апа, тәте түрінде айтылады, бірақ бұл мағынада келетін мақалдардан мына мақалды айтуға болады: *Апама жездем сай. Апаңа да барарсың, аңқиып та отырарсың.* Бұл мақалдың жағымсыз мағынасы басым.

Қазақ тілінде әке жағынан да, нағашы жақтан туысатын әпке, апаларға қатысты жеке мақал-мәтелдер жоқ.

الحبارى خالة الكروان Дуадақ – балшықшының тәтесі (*al-Maydānī*, 2007:331), бұл мақал қазақ тіліндегі *апама жездем сай* деп айтылатын мәтелмен мағыналас. Араб паремияларында нағашы апа (әпке) мағынасын білдіретін *خالّة* сөзіне қатысты жағымсыз мағынада айтылады. *الخالة امرأة الاب لا بنحب و لا بتحب* (*D. Iṭmīl Badī' Ya'qūb*, 2004:57) (әкенің қарындасы/әпкесі ешқашан сені жақсы көрмейді және өзі де сүйкімді болмайды).

Бұл мақалда *خالّة* сөзі өгей шеше мағынасында берілген. Араб әлемінде ағайындылар арасында қыз алысып, қыз берісіп өзара некеге отыру үрдісі ғасырдан-ғасырға ұласып келе жатқан әлеуметтік құбылыс. Ағалы-інілі, ағалы қарындастардың балалары бір-біріне үйлене береді. Қазақ халқы сияқты жеті атаға жетпей үйленуге болмайтын неке қағидасы жоқ арабтарда немере ағайындарға аға, іні, әпке, қарындас, жиен деп қарау дәстүрі қалыптаспаған. Ағайындылардың балалары бір-біріне әкемнің немесе шешемнің інісі/ағасы, әпкесі, сіңлісі/қарындасы деп қарайды. *عمّة* әке жағынан туысатын әпке сөзіне қатысты жағымсыз мағынадағы мақал-мәтел де кездеспеді.

Араб паремияларының арасында әкесінің ағасының/ інісінің ұлы және қызы туралы айтылатындарында тек жағымды мағынада еке-

ні анықталды. Бұл топтағы араб паремияларының жағымсыз мағынасын кездестірмедік. Сондай-ақ, нағашы жақтың жиендері туралы паремиялардың жағымсыз кездеспеді. Бұдан шығатын қорытынды арабтарда әке жағынан туысқандықтың маңыздырақ екенін көруге болады, мысалы: *من إستحى من بنت عمّه ما حبلت* (<https://www.diwanalarab.com>), аудармасы: *әкесінің ағасының/інісінің қызын алуға ұялатын ұрпақсыз қалады*; Тунис халқында *بنت العم أولى بها* деген мақал бар, ол *Бойжеткен қыз үшін әкесінің бауырының (аға/іні) ұлы маңызды* деген мағынаны білдіреді (Шайхуллин Т.А., 2011:231).

Ата-бабаға қатысты мақалдар да тек жағымды мағынамен кездесті. *جذك لا كذك* (*'Abd al-Qādir Šālīh*, 2005:143) – Сенің атаң, сенің еңбегіңнің жемісі емес. Бұл мәтелдегі ата мағынасы адамның тағдыры деген мағынада берілген. Әр адамның өз тағдыры бар. Бір адам өмір бойы талмай еңбек еткенімен еш байымай өтуі мүмкін. Бұл мақалдағы ата сөзі адамның атаны өз еркімен таңдай алмайтыны сияқты, тағдырын да өз қолымен құра алмайтынын айтады. Біреу жарлының немересі болып дүниеге келсе, енді біреу байдың, президенттің, министрдің немересі болып тууы мүмкін. Пешенесіне жазылғаны бұйырады (Шайхуллин Т.А., 2011: 234).

Қазақ тілінде әжеге қатысты жалғыз мақал бар екен: *Әй дейтін әже, қой дейтін қожса жоқ.* Бұл мақалдың әжеге қатысты жағымсыз реңкін байқамадық. Әже отбасының ұйтқысы болғандықтан, тәртіпке шақырушы ретінде түсініп, жағымды мағынада қабылдағанды жөн көріп отырмыз. Араб тілінде әжеге қатысты мақал я мәтел кездеспеді. Бұдан шығатын қорытынды: арабтарда ер адамның орны алдыңғы шепте екенін көрсетсе, қазақ қоғамында әйелдің еркекпен тең дәрежеде бағаланатынын көрсетеді.

Қайын ене, қайын ата мағынасын білдіретін сөздер араб тілінде де, қазақ тілінде де екі жаққа бірдей айтылады, араб тілінде қайын атаны *حمو*, қайын енені *حمّة* дейді. Қайын атаға қатысты паремия қазақ тілінде де, араб тілінде жоқ. Бұл құбылысты екі халықтың үлкенге, әсіресе ер адамға құрметінің дәлелі деп түсінуіміз керек. Араб тілінде ене мен келінге қатысты айтылатын мақал-мәтелдердің арасында жағымсыз мағынада бірнеше мақал бар, бәрінің мағынасы бір: «Жұмақтың есігінде енесін жақсы көретін бірде бір ене жоқ» – деп жазылған немесе «аспанның есігінде енесін жақсы көретін бірде бір келін жоқ» – деп жазылған: *مكتوب عباب الجنة*

بعمرًا حماية ما بتحب كنة"، و"الحماية ما بتحب الكنة ولو كانت حورية من الجنة" (<https://raseef22.com/article>).

مكتوب عباب الجنة: ما في حما بتحب كني و مكتوب عباب السماء: ما في كني بتحب حما

«Жұмақтың немесе аспанның есігінде жазылған» дегенде «ашы шындық» мағынасын білдіріп тұр дейді Шайхуллин. (Шайхуллин Т.А., 2011: 234).

لو الحما حبت الكنة لكان إبليس دخل الجنة *Eğer enesi келінін жақсы көрген болса, Ібіліс жұмаққа кірер еді.*

Қазақ тілінде ене мен келінге қатысты мынадай мақал бар: *Келін қайын енесінің топырағынан (жаралған)*. Бұл мақалды жеке қолданғанда бейтарап мағына білдірсе, белгілі тұлғаға қатысты айтылғанда мағына өзгереді: енесі немесе келін жағымды адам болса, жағымды реңкте айтылып қабылданады. Ал жағымсыз жағдайда айтылса, ол да түсінікті.

(D. İmîl Badî' Ya'qûb, 2004:64) – *Қызым, сені қадірлі қылған кім? Күйеуің бе әлде қайын атаңның үйі ме?* деген мақал бар. Бір қарағанда жәй сұрақ көрінгенмен, бұл сөйлемде үлкен мағына бар. Қыздың келін боп түскеннен кейінгі жаңа ортадағы қадір-қасиетін көрсететіне меззейтін терең мағыналы сөйлем. Араб қоғамында әйел адам тұрмысқа шыққан кейін, келген жеріне, яғни күйеуінің отбасына толық сіңуі керек, «тастай батып, судай сіңуі» тиіс. Келіннің қайын жұртында сыйлы болуы немесе кемістік көруі сол отбасына байланысты. Жоғарыда аталған мақал осыған байланысты айтылған. Бұл мақалға қазақ тілінде сәйкес келетін мақал бар. Ол: *«Жақсы жерге келген келін – келін, жаман жерге келген келін – келсап»*.

إذا نجح زواج ابنتك، فقد كسبت ابنًا، وإذا فشل فقد خسرت بنتًا (https://www.diwanalarab.com/spip.php?page=article&id_article=881)

Ал мына мақалда қызының барған жеріндегі жағдайына қатысты айтылған (егер қызың барған жерінде бағы ашылса, ұлды боласың, ал бағы жанбаса, қызыңды қор қыласың). Бұл мақал да қазақ даналығымен өзектес.

Күйеу балаға қатысты мақалға келетін болсақ, екі тілде де көп болмаса да кездеседі. Араб тілінде қызын алған адамды, яғни күйеу баланы *صهر* дейді. Осы сөзбен келетін мынадай мақал бар: *Күйеу бала, мен сені арқа тұтам! ظهري يا صهري يا سند!* Бұл мақалдан арабтардың күйеу баласына деген құрметін аңғаруға болады. (D. İmîl Badî' Ya'qûb., 2004:

67) Қазақ тіліндегі *«Жақсы күйеу – ұлыңдай, жақсы келін – қызыңдай»* деген мақалымен мағыналас. Сонымен қатар, қазақ тілінде *Пайғамбар да күйеуін сыйлаған* деген мақал бар.

Араб әлемінде тұрмысқа шығып кеткен қызына ата-анасы материалдық көмек бермейді. Сондықтан араб әлемінде күйеу қайын жұртынан дүние-мүлік, ақша алу туралы ойламайды, ол оның еркектік намысына, бетіне таңба болады. Қайын жұртында тұру да үлкен айып болып саналады. (Шайхуллин, 2011:236). Арабтар да қазақтар сияқты үйленген жас отбасы тек күйеуінің жағында тұруы тиіс. Сондықтан болар, күйеуге қатысты жағымсыз мақалды араб тілінде кездестірмедік. Ал қазақ тілінде *«Қайындағы күйеуден – қарғылаған тазы артық»* (Бабалар сөзі, 65-том: 98) деген мақал бар. Қазақ қайын жұртында тұратын еркекті «күшік күйеу» деп кемітеді. Бұл жағынан арабтардың күйеу балаға деген қатынасында қазақ халқының ұстанымымен ұқсастығы бар.

Қазақ және араб тілдерінде ата-ананың перзентіне қатысты сезімдерін білдіретін мақал-мәтелдер көп. *Қазақ тілінде: Бала – бауыр етің. Бала – көңілдің гүлі, көздің нұры. Баласы атқа шапса, анасы үйінде отырып тақымын қысар. Балалы үй – мазар, баласыз үй – қу мазар.*

Араб тілінде: *حياة الروح، وروح الحياة* Бала жанның өмірі және өмірдің жаны. (**Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.**)، *الطفل المحبوب له أسماء عديدة.* (<https://mawdoo3.com/>).

Туыскандық қатынаста қай тілде де бірге туғандарға қатысты сөздер жүретіні белгілі, ағайы, апа/әпке-сіңлі. Қазақ тілінде аға-ініге қатысты *Ағасы бардың жағасы бар, інісі бардың тынысы бар*. Апа/әпке/сіңлі сөздерімен келетін мақал-мәтелдер қазақ тілінде көп емес және аса көркем де емес екен. Ертеден келе жатқан халық даналығынан қыз туыстың бағасын беретін мақал-мәтел кездеспеді. *Ағасына қарай інісі, апасына қарай сіңлісі. Аға ініге ұстаз, апа сіңліге ұстаз*. Тек қарындас сөзімен келетін мына мақалда мән бар екен: *Сара жолдың қадірін адасқанда білесің, қарындастың қадірін қарасқанда білесің*.

Ал араб тілінде біреуге апа/әпке/сіңлі немесе қарындас ұғымын білдіретін бір ғана сөзбен *أخت* деп атайды, жасының үлкен-кішілігіне байланысты, *كبير، صغير* сөздерімен қиысып, анықталады. Қыздың бірге туған бауырларына деген ыстық сезімі туралы нақыл сөздер өте көп. Араб мақалдарында қыздың бірге туған бауырларына

туыскандық қатынасын білдіретін мақал-мәтелдер көп. Солардың кейбіріне назар аударсақ:

الأخت اسم آخر للحب وقطعة من الأم. (...) – махаббаттың екінші атауы және ананың бір бөлшегі

الأخت حب طاهر وشغب جميل. (...) – мөлдір махаббат және әдемі шаттық, қуаныш.

الأخت وطن ودونها تصبح الحياة مجرد غربة. (...) – Отан және оларсыз өмірдің мәні жоқ

Туыскандық концептінің негіз болатын сөздердің бірі *абысын, жезде, қайын іні, қайын сіңлі немесе қайын аға, жиен, немере*. Қазақ тілінде абысынға, жездеге, бажаға қатысты бірлі-жарым мақал-мәтел бар. *Абысын тату болса, ас түгел. Абысының бар болса, жауым жоқ деме. Жақсы жезде – әкеңдей. Әкенің ең жақсысы жездедей-ақ. Екі аяқтыда бажа тату*. Ал қайын аға, қайын іні, қайын әпке (апа), қайын бике, қайын сіңлі, балдыз сөздерімен келетін мақал-мәтел қазақ тілінде кездеспеді.

Араб тілінде *سلف* сөзі қайын аға, қайын іні мағынасын білдіретін сөз біреу, осы сөзден сіңлі немесе қайын әпке, қайын бике, балдыз мағынасын білдіретін *سلفة* сөзі пайда болады. Тунис халқында *Id -ḡarāyir yitlāgū wa s- salfāt 'umrhum mā yitlāgū* деген мақал бар, оның мағынасы: бір еркектің бірнеше әйелі болса, олар өзара тіл табысып кетуі мүмкін, ал жеңге мен қайын сіңлі немесе келін мен қайын әпке ешқашан тіл табыспайды (Шайхуллин, 2011: 235). Қазақ тілінде жеңге мен қайын сіңлінің арасындағы қатынастан көрініс беретін көне мақалдар бар: *Атасы басқа жау жеңге іргеге салып тыңдапты. Өз жеңгемнен өзге қатын жақсы болды*. Екі тілдің мақалдарында да туыскандық қатынастың жағымсыз тұстарын білдіріп тұр, қайын аға, қайын ініге қатысты екі тілде де мақал кезікпеді, араб паремияларындағы туыскандық қатынас көрінісін зерттеген татар ғалым Шайхуллин араб тілінде қайын аға, қайын інілерге қатысты концепті паремиялардың болмауын араб қоғамында әйел адамның күйеуінің еркек кіндікті туыстарын жамандауға хақысы жоқтығымен түсіндіреді (Шайхуллин, 2011:235).

Араб тілінде жиен деген ұғымды білдіретін сөз жоқ, әпкесі (қарындасы, сіңлісінің) немесе қызының баласы деп қана айтады, сондықтан да жиенге қатысты жеке паремия жоқ, ал қазақ тілінде жиеннің туыскандық қатынаста орны ерекше. Қазақта *жиен ел болмас, желке ас болмас, жиеннің зары жаман* деген мақалдар

бар. Жиен ел болмас дегенде, жеті атаға кірмейтіндігін мегзейді. Ал екінші мақалда жиеннің көңілін қалдырмау керек, назасына ұшырайсың деген наным бар.

Екі тілдегі паремияларды қарастырған кезде кейбір мақал-мәтелдерде метафоралық қолданыстар байқадық. Халық туыскандық қатынасты білдірерде көркемдеп айтатын тұстары да болады. Туыскандық қатынас концептінің көрсететін метафораларды атап көрсететін болсақ, араб тілінде: туыскандарды жағымсыз мағынада шаянға баласа, жағымды мағынада етке, қанға, ағашқа, тырнаққа теңейді, мысалы: *الظهر ما يطلع من اللحم* тырнақ иттен ажырамайды. Мағынасы: туыскандар бір-бірінен ешқашан ажырмайды, туыскандық қатынас бұзылмайды. *عمر الدم ما يؤولي* қандас бауырлар қандай жағдайда да қасынан табылады, жамандыққа кимайды. Туыскандық қатынас концептінің метафоралық қолданыста беру қазақ тілінде де бар: Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса төбедегі келеді.

Балаға қатысты мақалда екі халықтың түсінігі қабысып жатыр, қазақ паремияларында бала: *бауыр, көңілдің гүлі, көздің нұры*. Араб паремияларында бала – *адамның жаны, жан-ның өмірі, ата-ана жүрегінің қазынасы* (افلاذ أكباد) (Қазақша-арабша сөздік, 2016:570).

الأصل يمدّ لمائة عرق (тамыр терең судан тармақтанады) деген араб мақалы қазақ тіліндегі *Ата – бәйтерек, бала – жапырақ* (Қазақ және әлем тілдері мақал-мәтелдері, 2019:506) мақалымен мағыналас. Араб тіліндегі тамыр сөзі атаға мегзеп тұр.

Қорытынды және тұжырымдама

Қорыта келе, араб және қазақ тілдеріндегі паремиялардан туыскандық қатынастың екі халықтың өмірінде маңызы зор екеніне көзіміз жетті. Зерттелген тілдердің паремиялық қорын зерттегенде, туыскандық қатынас концептіне қатысты репрезенттерді зерттеу барысында қазақ және араб халқының туыскандық қатынастың берік болуына ерекше мән беретінін, туыскандық концептіне кіретін кілт сөздердің қолданылуында ұқсастықтармен қатар айырмашылықтар барын, екі халықтың арасында рухани және мәдени сабақтастығы барын көрдік. Араб және қазақ паремияларындағы «туыскандық қатынас» концептінің зерделей келе, екі мәдениетте де бұл ұғымның ортақ және бірегей когнитивті

белгілері барына көзіміз жетті. Қазақ және араб тілдерінің адамгершілік құндылықтар жүйесінде бала мен ата-ананың орны ерекше. Бала – бақыт пен қуаныш. Әке – асқар тау, ана – қамқор. Паремиялар өмірдегі әртүрлі құбылыстардың

ерекшеліктері мен адамдардың мінез-құлқын ғана көрсетпейді, сонымен қатар адами қатынаста қалай әрекет ету керектігіне ишарат жасайды. Екі тілдегі паремиялардағы идеялар мен мораль көп жағдайда үндесіп жатады.

Әдебиеттер

- Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества / Избранные труды по языкознанию. – Изд-е 2-е, под ред. Г.В. Рамишвили. – М.: Прогресс, 2000. – 396 с.
- Пермяков Г.Л. Основы структурной паремииологии / главная редакция восточной литературы издательства «Наука». – М.: Наука, 1988. – 233 с.
- Қайдар Ә.Т. Халық даналығы. – Алматы: Толағай, 2004. – 560 б.
- Бабалар сөзі. – Алматы: Фолиант, 2010. – 488 б.
- Карлинский А.Е. Место паремииологии в науке о языке // Избранные труды по теории языка и лингводидактике. – Алматы, 2007. – 308 с.
- D. Muḥammad Iṣmāʿīl Šīniyy, Nāṣif Muṣṭafā ʿabd al-ʿazīz. Muʿjam al-amṡāl al-ʿarabiyya. – Bayrūt: Maktaba Lubnān, 1996. – 181 š.
- Арабша-қазақша сөздік. – Алматы, 2019. – 918 б.
- Қазақ және әлем тілдері мақал-мәтелдері. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2019. – 672 б.
- D. Iṣmāʿīl Badī ʿYaʿqūb. Al-amṡāl ash-shaʿbiyya allubnāniyya. Farābul. – Lubnān: Makṡba as-sāiḥ, 2004. – 200 š.
- <https://www.diwanalarab.com/>
- ʿAbd al-Qādir Šāliḥ. Al-amṡāl al-ʿarabiyya. Bayrūt. – Lubnān: Dār al-maʿrifa, 2005. – 229 š
- Majmaʿ al-amṡāl liabī al-faḍl Aḥmad ban Muḥammad ban Aḥmad ban Ibrāhīm al-Maydānī. Al-juz alawwal. Šayḍā; Bayrūt: Al-makṡaba al-ʿašriyya, 2007. – 418 š. <https://mawdoo3.com/>
- Шайхуллин Т.А. Языковая репрезентация отношений между родственниками в русских и арабских паремиях // Вестник ТГПИУ. – 2011. №4(26). – 233-237.

References

- Humboldt W. (2000). Razlyichyi stroeniya chelovechekih yazikov I ego vliania na duhovnoe razvitie chelovechestva / Yizbrannie trudy po yazikoznaniyu. Yizd-e 2-e, pod red. G.V. Ramishvili. – M.: Progress, – 396 s. (in Russian)
- PrestonTh. (2020). The Gutenberg Dictionary of englis of Proverbs and Proverbial Phrases// www.gutenberg.org/files/39281/39281-h/39281-h.htm
- Permyakov G.L. (1988) Osnovi struturnoi paremiologii [Fundamentals of Struktural Paramyology] Home Edition of zhe Eastem Literature of Science, Moscov.p 13-14. (in Russian).
- Khaidar A.T. (2004) Halyq danaligy [Folk wisdom]. Almaty: Tologay, 560 p. (in Kazakh)
- Babalar sozy (2001). Words of ancestors, Almaty: Foliant, 488 p. (in Kazakh)
- Karlinsky A.E. (2007) Mesto paremiologii v nauke o yazike. [The place of paremiology in the science of language] // Yizbrannie trudy po teorii eazika i lingvodidaktike [Selected works on the theory of language and linguodidactics. Almaty, 308 p. (in Russian).
- D. Muḥammad Iṣmāʿīl Šīniyy, Nāṣif Muṣṭafā ʿabd al-ʿazīz. (1996) Muʿjam al-amṡāl al-arabiyya. [Arabic Proverbs Collection] – Bayrūt: Makṡaba Lubnān, (in Arabic) 181 p.
- Arabsha-qazaqsha sozdik (2016) [Arab-Kazakh dictionary] Almaty: 918p.
- Qazaq jane alem tilderi maqal-mateldery (2019) [proverbs and sayings of the Kazakh and world . Almaty. 672 p.
- D. Iṣmāʿīl Badī ʿYaʿqūb. (2004) Al-amṡāl ash-shaʿbiyya allubnāniyya. [Lebanese proverbs and sayings]. Farābul. – Lubnān: Makṡba as-sāiḥ, 200 p. <https://www.diwanalarab.com/>
- ʿAbd al-Qādir Šāliḥ. (2005) Al-amṡāl al-ʿarabiyya. [Arabic proverbs and sayings] Bayrūt. – Lubnān: Dār al-maʿrifa, 229 p.
- Majmaʿ al-amṡāl (2007) liabī al-faḍl Aḥmad ban Muḥammad ban Aḥmad ban Ibrāhīm al-Maydānī. [Collection of proverbs and sayings Abu al-faḍl Aḥmad ban Muḥammad ban Aḥmad ban Ibrāhīm al- Maydānī. Al-juz alawwal. [Part one]. Šayḍā; Bayrūt: Al-makṡaba al-ʿašriyya, 4 <https://mawdoo3.com/>
- Shaikhullin T.A. (2011) Eazikovaia reprezentacia otnoshenii mejdu rodstvennikamy v russkih i arabskih paremiah [Linguistic representation of relations between relatives in Russian and arabic paremias] // Vestnik TGGPU 2011. №4(26). 233-237.

Д.Т. Көптілеуова , А.Е. Жумадилова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: dinavvest@gmail.com

ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ПАЛЕСТИНА ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІҢ КӨРІНІСТЕРІ

XX ғасырдың бірінші жартысында Палестина елеулі саяси, әлеуметтік және әдеби өзгерістерге тап болды. Жазушылар қазіргі тарихи оқиғалар мен жағдайларды түсіріп, бейнелей алатын, сонымен бірге өзгеріске қарай жылжуға септігін тигізетін әдеби шығарманың жаңа түрінің қажеттілігін сезінді. Әдебиет ұлт көңіл-күйінің өзіндік барометріне айналды. Жаңа ғасырдың басталуымен және елдегі саяси жағдайдың өзгеруімен Палестина ұлттық бірегейлігі өзгеріп, өткір саяси түсін жоғалтуда, бұл әдебиетте де көрініс табады. Жазушылардың ойлары тек ұлттық тәуелсіздік, саяси еркіндік туралы идеялар ғана емес, олар экономикалық өмір: байлық пен кедейлік, еңбек нарығы, тұтынушылар құқығын қорғау, сонымен қатар әйелдердің бостандығы, саяси және идеологиялық қайшылықтар сияқты тақырыптарға жол ашады. Мақалада «бірегейлік», «ұлттық бірегейлік» секілді түсініктердің негізгі мағыналары мен олардың Зияд Хаддаш, Жәмәл Қауасми, Ибтисам Азим секілді палестиналық жазушылардың жаңа буынының шығармашылығында, палестиналық әдебиеттің классигі Махмуд Дәруіштің «في حضرة الغياب» («Жоқтықтың барында») деген шығармасындағы Палестина-Израиль қақтығысының мәнісіндегі көрінісі қарастырылады. Көрсетілген жазушылардың прозалық шығармаларының дискурсында ұлттық бірегейліктің әлеуметтік аспектілері қарастырылған.

Түйін сөздер: ұлттық бірегейлік, Палестина, Израиль, жас буын, жаңа тақырып, адалау, отан.

D.T. Koptileuova, A.Y. Zhumadilova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: dinavvest@gmail.com

Display of national identity in modern Palestinian literature

In the first half of the twentieth century, Palestine was shocked by serious political, social, and literary changes. The writers felt the need for a new type of literary work that could capture and express current historical events and circumstances, as well as in order to move towards change. Literature has become a kind of barometer of the mood of the nation. With the beginning of the new century and the change in the political situation in the country, the Palestinian national identity undergoes changes, losing its sharp political color, which was also reflected in literature. The writers' thoughts are not only ideas about national independence, political freedom, they give way to topics such as economic life: wealth and poverty, the labor market, consumer protection, as well as women's freedom, political and ideological contradictions. The article discusses the main meanings of the concepts of "identity", "national identity", and their reflection in the works of young Palestinian writers such as Ziyad Khaddash, Jamal al-Qawasmi, Ibtisam Azem, as well as in the work «في حضرة الغياب» ("In the Presence of Absence") of the classic of Palestinian literature, Mahmoud Darwish, in the context of the Palestinian-Israeli conflict. The main aspects of national identity are highlighted in the discourse of prose works of these writers.

Key words: national identity, Palestine, Israel, new generation, new subjects, alienation, homeland.

Д.Т. Коптилеуова, А.Е. Жумадилова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: dinavvest@gmail.com

Отображение национальной идентичности в современной палестинской литературе

В первой половине XX века Палестину потрясли серьезные политические, общественные и литературные изменения. Писатели поняли необходимость создания литературных произведений нового типа, которые могли бы запечатлеть и выразить текущие исторические события и обстоятельства, а также способствовать изменениям. Литература превратилась в своеобразный барометр настроений нации. С началом нового века и переменой политической обстановки в стране палестинская национальная идентичность претерпевает изменения, теряя свой острый политический окрас, что отобразилось и в литературе. Объектом размышлений

писателей становятся не только идеи о национальной независимости, политической свободе, они уступают место таким темам, как экономическая жизнь: богатство и бедность, рынок труда, защита прав потребителей, а также свобода женщин, политические и идеологические противоречия. В статье рассмотрены основные значения понятий «идентичность», «национальная идентичность», и их отражение в творчестве нового поколения палестинских писателей, таких как Зияд Хаддаш, Джамал Кавасми, Ибтисам Азим, а также в произведении «في حضرة الغياب» («В присутствии отсутствия») классика палестинской литературы Махмуда Дарвиша в контексте палестино-израильского конфликта. Рассмотрены основные аспекты национальной идентичности в дискурсе прозаических произведений указанных писателей.

Ключевые слова: национальная идентичность, Палестина, Израиль, новое поколение, новая тематика, отчуждение, родина.

Кіріспе

«Бірегейлік» термині соңғы екі онжылдықта гуманитарлық ғылымдарда ең қолданбалы терминдердің бірі болып келеді, философиялық, психологиялық, әлеуметтік ғылымдарда көптеген анықтамаларға ие, алайда жалпы түрде индивидті белгілі бір топтың мүшесі ретінде сипаттайтын жеке және мінездік сипаттамалар, атрибуттар, наным-пікірлер мен ниет-пиғылдардың жиынтығы ретінде анықтауға болады. «Ұлттық бірегейлік» мәселесіне көптеген зерттеулер арналған, соның ішінде С. Хантингтон, Ф. Фукуяма, К. Гаджиев, М. Шайкемелев секілді авторларды атауға болады. Ұлттық бірегейлік дегеніміз ұлттық топқа қатысты түсінік болып табылады, ол бірнеше факторларға байланысты: шығу елі, тұрғылықты жері, этникалық немесе діни ұстанымы мен ұлтқа тән белгілер мен қасиеттерге ие болуы туралы түсінік (Nofal K.H., 2017: 66). Қазақстан Республикасы тұңғыш Президентінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында да ұлттық сана, ұлттық бірегейлік секілді ұғымдарға көп көңіл бөлініп, олардың әр елдің дамуы үшін зор маңыздылығы айтылады.

Ұлт және ұлттық бірегейліктің қалыптасу процестерін зерттеу мемлекетте болып жатқан әлеуметтік мәдени үдерістердің себептерін, қазіргі әлемдегі ұлттық бірегейлік рөлінің нығаю себептерін анықтауға, түсінуге септігін тигізеді. Адамның бір қауымның тарихи өзегіне жатуды зерттеу сол индивидтің онтологиялық, гносеологиялық ерекшеліктерін зерттеуді қамтиды, бұл болса халықтың немесе мемлекеттің бетбұрысты сәтінде бірімді бағалауға жатпайды. Біз білгеніміздей, Палестина елі қазір дәл сон-

дай кезді бастан кешуде. Өткен ғасыр Палестинаға көптеген саяси, әлеуметтік және соған байланысты әдеби өзгерістерді алып келді. Сол жылдар кезінде терең қақтығыстың бастапқы себептері жатыр. Палестина мен Израиль Таяу Шығыстың дәл сол аймағында орналасқан ең жақын көршілес елдер болып табылады. Осылайша, еврейлер мен байырғы арабтар бұл аймақта бейбіт қатар өмір сүрді. Алайда, ХІХ ғасырдың басында еврей құрамы күрт өсе бастады. Бұған көптеген себептер болды – біріншіден, халықтың табиғи өсімі, екіншіден, «еврейлердің өз Отанына» Иерусалимге көшуі. Бірақ жағдай Екінші дүниежүзілік соғыстан және еврейлердің геноцидінен кейін нашарлады. Содан кейін Үшінші рейхтің нацизм сұмдықтарының әсерінен сиониттер Палестинаға көшті. Өз жерлері жоқ халық ретінде еврейлердің құқықтары толық емес болған.

Екінші дүниежүзілік соғыстың аяғында және дәлірек 1949 жылы Израиль БҰҰ-ға қосылғаннан кейін Израильге еврей құқықтары біршама айқындалды. Палестина территориясына иелік ете отырып, израильдіктер мемлекетті екіге бөлді: араб және еврей. Бұл қақтығыстың өткір кезеңін бастады. Ағымдағы тарихи оқиғаларды қағазға түсіріп, жағымды өзгерістерге жол ашу мақсатында жазылған әдеби туындылар қажет бола бастады. 1920 жылдан бастап, палестиналық алғашқы «الوريث» романы («Мирасқор») жарыққа шыққаннан бастап, осы уақытқа дейін әдебиет ұлттық көңіл-күйінің барометріне айналды: «жылау әдебиеті» сияқты бағыттар пайда болды (1950 ж.), «қарсыласу әдебиеті» (1960 ж.), 1980 жылдардың басында Палестина әдебиеті қайтадан қаһармандықпен қарсы тұру тақырыбына жүгінеді; оған азаматтық және

әскери-патриоттық тақырыптар, тарихи сәттің жоғары сезімі (Т.Зияд, С. әл-Қасим, М. Бсису секілді жазушылар) тән болады (В.Э. Шагаль, Е.В. Дьяконов). 1987 жылдан бастап Палестина қарсыласу қозғалысы қайтадан белсенді кезеңге енгенде, тәуелсіз Палестина мемлекетін құру үшін күрес тақырыбы әдебиетте басым болды.

Көптеген туындылар жазылды, бірақ соның аз бөлігі ғана, жергілікті америкалықтарды, тасмандықтар және армяндарды қоспағанда, жері, мүлкі, мәдениеті және ұлттық ерекшелігі адамдарға қарсы бағытталған ең жойқын жоспармен кезіккен, палестиналықтардың драмасын шынайы бейнелей алды. Сондай жазушылардың қатарында Искандер әл-Хури, Мухаммед Иззат Даруаз, Габриэль Абу Саади, Исхак Мұса әл-Хусейни, Махмуд Дәруішті атауға болады.

Бүгінгі күнге дейін палестина-израиль қақтығысы әлі де шешіміне келген жоқ, жаңа ғасырдың басталуымен, даулы территорияда екі мемлекет құруға тырысуларға қарамастан, Палестина-Израиль қақтығысының жағдайы өзгерген жоқ: Израильдің қасында тәуелсіз Палестина мемлекетін (Beinart P., 2013), немесе барлық адамдар үшін бірдей құқығы бар биұлттық мемлекет (Judt T., 2003) құру бойынша іс-әрекеттердің ешқайсысы іске асқан жоқ. Кез келген түпкілікті шешім бойынша айтарлықтай келіспеушіліктер туындауда: тараптардың әрқайсысы оның одан әрі қауіпсіздігі мен егемендігіне екінші тараптан қауіп күтуде. Ал әдебиет болса, Палестинаның тарихи ағымында трансформацияланып жатқан ұлттық бірегейлікті қамтып көрсетеді.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Трансформация, қалыптасу кезінде Таяу шығыс елдерінің үшінші қасиетті мекені болған Палестинаның ұлттық бірегейлігінің құрылу процестерін түсіну шығыстану ғылымы үшін өте өзекті мәселе деп білеміз. Мақаланың *зерттеу нысаны* болып қазіргі заманғы палестиналық әдебиетінен туындылар болса, ал *зерттеу пәні* ретінде палестиналық ұлттық бірегейлігінің әлеуметтік аспектілері болып табылады. Зерттеуіміздің *мақсаты* болған, трансформацияланып жатқан палестиналық ұлттық бірегейлігінің әлеуметтік аспектілерін анықтау үшін келесі *міндеттер* қойылды:

Палестиналық қазіргі заманғы әдеби туындыларының негізгі тақырыптамасын анықтау;

Салыстырмалы талдау негізінде палестиналық әдебиетіндегі тақырыптардың өзгеру тенденциясын көрсету;

Қазіргі заманғы палестиналық әдеби туындыларының негізінде ұлттық бірегейліктің әлеуметтік сипаттарын айқындау.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Зерттеу барысында келесі *әдістер* қолданылды: талдау, түпдеректермен жұмыс істеу мақсатында, түпнұсқадағы әдеби туындыларды талдау және интерпретациялау үшін нақты тарихи әдіс және өткен ғасырдағы әдеби шығармалар мен қазіргі заманғы көркем туындылардың тақырыптамасын салыстыру үшін салыстырмалы-салғастырмалы әдіс, ғылыми зерттеу жүргізудегі негізгі әдіс-тәсілдер қолданылды.

Зерттеу барысында келесі *материалдар* қолданылды: Махмуд Дәруіш, Ибтисам Азим, Джамал әл-Қауасми, Зияд Хаддаш секілді палестиналық жазушылардың таңдамалы туындылары; Дәруіштен басқа жазушылар жаңа буынға жататындарына қарамастан, олардың да еңбектері ағылшын тіліне аударылып, халықаралық баспаларда жариялануда.

Нәтижелер мен Талқылаулар

Палестина жазушысы, әдеби сыншы Тахсин Йакиннің сөзіне сүйенсек, 1993 жылы Израиль мен Палестинаны азат ету ұйымы арасында жасалған Осло келісімінен кейін әдебиеттегі тақырыптар өзгеріске ұшырап, жазушылардың жаңа буыны пайда болды. Жазушылардың жас буыны «өз сезімдерін, ойлары мен өмірге, Отанға, әйелге және басқа да заманауи мәселелерге деген көзқарасының түпнұсқалығын беретін жеке шығармашылық дауысты» табуға, өз жолдарын анықтауға тырысты. Бұдан басқа, Йакин бұл авторлардың көпшілігі әлі де «бүлікпен, еліктеумен, эксперименттермен күресіп, өзін барлық жағынан көрсетуге тырысады» деп мәлімдейді (Үәқеен Т., 1999). Отанына деген ностальгия, оған оралуына үміт енді XX ғасырдағыдай өзекті тақырып емес, өйткені қазіргі заманғы басым бөлік жазушылары Израиль Палестинаны жаулап алғаннан кейінгі үшінші буын болып табылады және олар елдерін тек ата-аналарының, тіпті аталарының әңгімелері мен естеліктерінен біледі. Ұлттық бірегейлік сонымен бірге айқын саяси түсін жоғалтып, өзгеріске ұшырайды. Жазушылардың ойлары ұлттық тәуелсіздік, саяси бостандық туралы идеяларға ғана емес, олар экономикалық өмір:

байлық пен кедейлік, еңбек нарығы, тұтынушылар құқығын қорғау, сонымен қатар әйелдердің бостандығы, саяси және идеологиялық қайшылықтар сияқты тақырыптарға жол ашады.

Әрі қарай, бірнеше палестиналық авторлардың қазіргі заманғы әдеби шығармаларының материалында жаңа палестиналық ұлттық бірегейлігінің бейнеленген бірнеше мысалдарын қарастырамыз.

Араб әдебиеті әлемінің (соның ішінде, Палестина поэзиясы мен прозасының) көрнекті өкілдерінің бірі – Махмуд Дәруіш. «Отан» ұғымы ақынның өмірі бойы өзгеріп, әртүрлі мағыналарға ие болды, Палестина – Махмуд бала кезінде, содан кейін Израиль басып алғаннан кейін «бар болған жоқ» ретінде өмір сүрген физикалық кеңістік. Ақын 1971 жылы елден шығарылғаннан кейін Отан оның жадына айналды, яғни бірдеңеге тиесілі болу Дәруіш үшін бірегейлігін қалыптастыру қажетті шарт болып табылады. Әрі қарай туған жерге деген көзқарасын ақын өз өлеңдері мен прозалық шығармалары арқылы білдірді. Яғни, Отанға тиесілі болудың мағынасы ауысқан секілді, ақынның бірегейлігі де өмір бойы өзгеріп тұрды (Mukattash, E.K., 2016: 18).

1973 жылы Палестинадан қуылғаннан кейін, ақын Отанымен қайта қауышудан үмітін үзіп, араб тілінен пана табады. Шехадеһке берген сұхбатында жазушы мен ақын араб тілін ұлттық бірлік пен жеңіспен салыстыра жырлайды:

Ақын ұлттың (тіл саласында) дамуына ықпал ете алады. Бұл адамдарға күш беріп, оларды адамгершіл етіп, өмірдің қиыншылықтарына төтеп беруге қабілетті ете алады. Менің өлеңдерім қайғы-қасіретте де, мереке кездерінде де оқылады. Ол, сонымен қатар, адамдарға қуаныш сыйлай алады. Менің кейбір өлеңдерім адамдарға ұтылыстар мен шығындардың орнын толтыру сезімін беретін әндерге айналды (Shehadeh R., 2002).

Дәруіш әрқашан бірегейлігін іздеумен болды, оған қуғын да, баспанасыздығы да кедергі бола алмады. Керісінше, бұл факторлар бекітуді жоққа шығаратын, немесе физикалық кеңістікке мұқтаж емес бірегейлікті қалыптастыруға ықпал етті. Бұл үнемі жалғасып, аяқталмайтын құрылыс процесінде болатын объект. «Мен қуғынсыз кіммін?», 1999 («Саяхатшының төсегінен») Дәруіш өзін жеңіл деп санайды, физикалық және географиялық бөлінуді ескерместен, тіл оның қозғалмалы үйіне айналады:

*صِرْنَا خَفِيفِينَ مِثْلَ مَنَازِلِنَا
فِي الرِّيحِ الْبَعِيدَةِ . صِرْنَا صَدِيقِينَ لِلْكَائِنَاتِ
الْغَرِيبَةِ بَيْنَ الْغُيُومِ وَصِرْنَا طَلِيقِينَ مِنْ
جَازِبَةِ أَرْضِ الْهُوَيَةِ*

Біздің салмағымыз алыстағы желдегі үйлердегідей жеңіл болды. Екеуміз бұлттағы оғаш жаратылыстардың достарына айналдық ... және енді біз өзімізді сәйкестендіретін жердің тартылысынан босаттық (аударма авт.) (Darwish M., 1999).

«Махмуд Дәруіш және бірегейлікті іздеу» деген 2011 жылы жазған мақаласында Тауфик Йусуф Дәруіш тұлғасын қалыптастырудың екі негізгі кезеңі (Палестинада және одан тыс жерлерде) туралы айтады (Yousef T., 2011:675-679). Дәруіштің туған жерінде өмір сүрген кезіндегі алғашқы поэзиясында бірегейлік жермен физикалық байланыс арқылы қалыптасады:

*Жартастың арасында шөп өскен секілді,
Біз бір күнде бейтанысқа айналдық,
Және әрдайым дос болып қала береміз (аударма – авт.) (Darwish M., 2008)*

Поэманың соңында татуласқан екі ғашықтың бейнесі өз Отанын көрсетеді. Бір күнде жер азат етіліп, жоғалған бірегейлік қалпына келеді. Йусуфтың сөзіне сүйене отырып, «қол жетпейтін сүйіктім жоғалған Отанның метафорасына айналады» және бұл сүйіктісі қайтып оралғаннан кейін ол «ақырында өзінің бірегейлігін қалпына келтіруге» мүмкіндік алды (Yousef T., 2011:676). Саяси тұрғыдан алғанда, бұл ақынның жоғалған жерді қайтаруға және ұлттық болмысты қалпына келтіруге деген берік сенімінің көрінісі болуы мүмкін. Т. Йусуф Дәруіштің сенімін түсіндіргендей, ол араб тілін барлық арабтар үшін байланыстырушы элемент ретінде қабылдаған, өйткені ақын ұмтылған және оны мақтан тұтатын бірегейлігі – бұл арабтың бірегейлігі (Yousef T., 2011:677-678). Физикалық нысан (Палестина) жер аударылған Дәруіш үшін қол жетімсіз болғандықтан, тіл оның орнына келді. Деррида «Гуманитарлық ғылымдар дискурсындағы құрылым, белгі және ойын»-да (1967) айтылғандай, тілдің өзін көрсетуге болмайды. Ол енді бекітілген орталығы бар тұрақты құрылымға ие болмайды. Енді орталықсыздандырылған, оған «ойын» енгізіліп, рәміздерге ең үлкен мағынаны іздеуге еркіндік берілген (Cohen M.H., 2011). Нәтижесінде, әрине, атаудың шексіз процесі пайда болады, мұнда жаңа мағыналар саркылусыз құрылады.

Постструктурализм дискурсындағы Дәруіштің шығармаларын оқу жеке тұлға туралы мәселеге қатысты мәтіндерде тілдің ойынына шексіз мүмкіндіктер ашады, мысалы: «في حضرة الغياب» («Жоқтықтың барында») (Darwish M., 2006) деген еңбегінде. Кітап 2006 жылы, ақын қайтыс болғанға дейін екі жыл бұрын жарық көрді, ол оны өзінің соңғы ірі жобасы деп санаған және бұл шығармада Дәруіштің тұлғасы өзінің дамуының шарықтау шегіне жетеді.

Аудармашы Синан Антун бұл кітапты «өз-өзін жоқтау» деп атайды, онда «тірі Мен» поэтикалық үндеуде өлім аузында жатқан «Басқамен» қоштасады (M. Lynx Qualey, 2011).

«Жоқтықтың барында» бірегейлік, отан мен өлім тақырыптары жалғасады, бұны Дәруіш шығармаларының өзіндік тенденциясы деп атауға болады. Ақынның бұл прозалық шығармасы оның басқа шығармаларынан да гөрі карама-қайшылықтардың: өмір мен өлім, қатысудың және болмаудың, үй мен жер аударудың, поэзия мен прозаның шиеленісіне негізделген. Кітапты тек әңгімеге де, немесе поэма ретінде де санатқа бөлуге болмайды, керісінше бұл поэзия мен проза біртұтас «мәтінге» енетін жанрлардың қосындысы болып табылады. Автордың бірегейлігі «қарсылық» актісінің мәтінінен көрінеді. Бұрын берілген контексте оның бұл еңбегінде де бірегейлік тақырыбы да қозғалған, өйткені «من أنا?» («Мен кімін?») деген сұрақ әрқашан: Палестинада тұрған кезінде де, кейінгі қуғын-сүргін кезінде де Дәруіштің шығармаларында талқыланған. Дәруішке бұл сұраққа тікелей және нақты жауап беру әрдайым қиын болғанына карамастан, бірегейлікке қатысты мәселе көтерілген кезде ақынның туған жері Палестина әрқашан оның жадында болды. Ақынның алғашқы жазбалары сияқты «سجل أنا عربي» («Жеке куәлік», 1964), «Жоқтықтың барында» да осы сұрақты қояды, «من أنا?» («Мен кімін?»), бірақ әлдеқайда өткір жауап береді. Бұл ащы даналық сөздер, Дәруішке айдалу, жасы мен ауруы үйретті (ақын жүрек ауруынан зардап шегіп, ашық жүрек отасынан кейін қайтыс болған) (Mukattash E.K., 2016: 20).

Бұл жұмыста бір кезде өліммен біріктірілген тілдің күші мағынаны жеткізуге қауқарсыз болып қалады. Ақырында, толтырылуы керек бос орын, жоқтық жойылды, толтырылуға тиісті шығын жоқ, және жеңілдетуді қажет ететін ауыру жоқ. Ақырында, мәтіндегі «мен» мен «сен», символ мен мағына, тірі мен өлі Дәруіш

арасында бөлудің қажеті жоқ. Ақырында, біреудің шынайы отаны бар ма, жоқ па, жоқ болса, ол отанын сөзбен айтуы немесе жеткізе алмауы, бұның барлығына карамастан бірегейлік толыққанды бейнеге айналады. Ақырында, бірегейлік толыққанды бейнеге айналып, бір уақытта Дәруіш «бар болған жоқты» іздеп өмірін өткізген тұтастық пен ешнәрсеге болмай қалды:

وغائبان أنا وأنت، وحاضران أنا وأنت

Мені мен сен (қайтыс болған Дәруіш өлім аузында жатқан өзіне айтады) жоқпыз, мені мен сен бармыз (Darwish M., 2006: 177).

Соңғы жылдары әдеби сахнада танымал болған қысқа әңгімелер авторларының ішінде Зияд Хаддаш пен Джама́л әл-Қауасмиді қарастырамыз.

Қысқа әңгімелерінде Зияд Хаддаш (1964 т.) саяси және әлеуметтік өзгерістер аясында Палестина халқын, әсіресе жастардағы адалау құбылысын қарастырады. Мысалы, «الشتاء في قميص رجل» («Ерлер көйлегіндегі қыс») (Khaddash Z., 2005a) әңгімесінде «خذي ألة موتي» («Мені ал, менің өлімімнің құралы») әңгімелер жинағында автор мектепке жұмысқа орналасқан жас мұғалім туралы айтады. Ол мектеп оған өте таныс болып көрінеді. Терезеден қараса, аңғарды көреді, ойына ағылып естеліктер келеді. Бас кейіпкер Зияд өзін, жолдасы Самирді және Хайфа деген қызды есіне алады, олар 10-11 жастағы балалар болғанда күндерін осы аңғардағы ойындарда алаңсыз өткізген еді. Зияд пен Самир екеуі балалық махаббатымен Хайфаны сүйді, бірақ Хайфа олардың қайсысын жақсы көретінін білмеді. Ол Самирдің шашын сипағанды ұнатып, «бұл құбыр бойымен сырғып кетуге ұқсайды» дейтін. Ал Зиядтың шашын мазақтап, қыз оны «тікен алқабына» теңеді. Сол күннен бастап Зияд тіпті саусақтарын кесіп алудан қорқып, шаштарын тарауға қорқатын болды. Бір күні Хайфа балаларға кішкентай жазбаны көрсетті, онда «кімді жақсы көріп және кімге үйленетінін» жазғанын айтты. Ал ол жазбаны алқаптағы таудың астына тас астына жасырамын деп уәде берді. Бірақ балаларға сондай күткен жазбаны табу бұйырмаған: израильдік бульдозер тауды жермен тегістеп жіберді. Балалардың ата-аналары үшін ол таудан айырылу болса, ұлдар үшін ол Хайфаның хабарынан айырылу болды. Зияд пен Самир оны одан кейін ешқашан көрмеді, сүйкімді қыз ата-анасымен алыс қалада тұруға көшіп кетті. Бас

кейіпкердің естеліктер ағымын оны жаңа сыныппен танысуға шақырған күлімсіреген қыз тоқтатты. Бірақ Зияд естеліктерінен өзін нашар сезініп, мектеп әкімшілігі оны өз-өзіне келтірді. Кейін, күлімсіреген қыз мұғалімге ата-анасы қайтыс болғанын айтып, оқу үшін кітап алуды өтініп қайтадан келді, сонда анасының кезінде мектептің жанындағы аңғарда екі ұлмен бірге ойнағанын айтты, олардың бірі Самир еді, ал екіншісінің басында «тіккенектер» бар еді.... Абыржыған мұғалім кабинеттен жүгіріп шықты, ал оның саусақтарынан қан тамып жатты ... Бұл оқиға өмір, махаббат, жауапкершілік, олардың толық жүзеге асырылу мүмкін еместігі идеясын түсіну сияқты маңызды экзистенциалдық құндылықтардың фрустрациясы тақырыбын жалғастырады, басқаша айтқанда бірегейліктің ішкі қактығысы мәселесін қозғайды.

Жоғарыда аталған «*خذيني آلة موتي*» («Мені ал, менің өлімімнің құралы») әңгімелер жинағында «Суық көзбен» (Khaddash Z., 2005b) әңгімесінде Хаддаш түнде көшеде жалғыз қалған бас кейіпкердің досының сезімдерін суреттейді, қыз күтіп, танктердің дауысы мен атыс кезінде ол өзінің «Бәрінен... бәрінен қашқысы келетінін» (Khaddash Z., 2005b: 117) түсінді ... Осылайша, ол айналасындағы қоғамдағыларға маргиналданған және болып жатқан өзгерістерге әлі де бейімделе алмағандар туралы қатты ренішпен жазады. Нәтижесінде, оның кейіпкерлері саяси процеске, әсіресе Палестинадағы кедейлік пен жұмыссыздық жағдайына скептикалық көзқараспен қарайды. Аталған «Суық көзбен» (Khaddash Z., 2005b) әңгімесінде кейіпкер өзінің жұмысынан, күн көріс напакасынан айрылудан қорыққаны соншалық, ол түнде, қаланың танктермен күзетіліп тұрған кезінде кеңсеге баруға бел буады (бастығынан жасырынып, оның кеңсесінде жасаған ұятсыздықты жасыру үшін). Хаддаштың кейіпкерлері бейбітшілік процесі аяқтай алмаған тікелей немесе жанама түрде Израиль басып алуының әртүрлі аспектілеріне бірдей наразы.

Жәмәл әл-Қауасмидің еңбектерінде (1966 т.) басқа жас авторларға қарағанда көбірек сарказм, абсурдқа жақын субъективтілікке қарай өзгеріс байқалады. Автордың 1998 жылы жазған атақты қысқа әңгімелер жинағындағы «*صغيرة هزائم*» («Кішкентай жеңілістер») (al-Qawasmi J., 1998) осы аттас әңгімесінде бас кейіпкер оны қоршаған ортасы мен жақындарынан безіп кеткісі келеді: аяқ киімінен, отбасынан, жұмысынан және тіпті өзінен, бірегейлігінен де: «*أفهمي موقفي*»

«*أرجوك، أنا شخص آخر الآن، الـرام ليست الـرام، وأنت لست أنت*» (al-Qawasmi J., 1998)- «Менің жағдайымды түсінші, өтінемін, мен енді басқа адаммын, Ар-Рам енді Ар-Рам емес, ал сен енді сен емессің», - деп оқиға кейіпкері жолдасы Инасқа жүгінеді. Ұзақ 10 жыл бойы өзінің жұбайы деп ойлаған бөтен әйел тарапынан алданып қалғанын, өзінің баласы болмаған баладан алданып жүргенін айтып, бас кейіпкер өзі қызмет етпейтін жұмыстан кету туралы арыз жазады. Үйге бара жатқанда ол көшеде біртүрлі нәрсе болып жатқанын байқады: жолдағы полиция қызметкері аяқ киімін шешіп, таңертең оның полиция қызметкері емес екенін және оның тіпті өзі емес екенін білгенін мәлімдеді. Содан кейін ол Ар-Рамға баратын жолды мүлдем бос екенін көрді, ал Иерусалимге кіре берістегі бақылау-өткізу пунктінде көліктердің көп жиналғаны байқалды. Әскерилер сол күні таңертең олар *өздері* емес екендерін, өздеріне тиесілі емес қаруды алып жүргендерін, өздеріне тиесілі емес форма кигенін, бала кезінен өзгеше тілде сөйлегендерін, бейтаныс жерде өмір сүретінін, өздерінің және палестиналықтардың жүректерінде не себеппен тартылғандарын білмейтін кішігірім соғыстар үшін жеккөрініш сезінетіндерін және оларға еш зиян тигізбеген адамдарды өлтіріп жүргендерін білді. Жауынгерлер шекарадағы орындарын тастап кетті, нәтижесінде Ар-Рам халқы Иерусалимге лық толып кірді. Осыған байланысты палестиналықтарды Иерусалимнен шығару үшін операция жасалуда еді. Ал басты кейіпкеріміз қайтадан өз үйі болмаған үйге, өз әйелі болмаған әйелге, өз отбасы болмаған отбасына оралды. Және осындай, өзіне тиесілі болмаған өмірге қанағат етті.

Әл-Қауасмидің осы шығармасында суреттелген қазіргі палестиналықтың өзін-өзі сезінуін француз философы мен жазушысы Ж. Батайдың келесі сөзімен суреттеуге болады: «Мен қаңырап бос қалған жерде мен өзгелерге ұқсамағаным туралы эмпирикалық білімге мән бермеймін, өйткені менің мәнімді ештеңе және ешқашан алмастыра алмайды: менің түбегейлі дерексіздігімді сезіну мені бөтен, мүлде жат адам болып қалатын әлемге орналастырады» (Батай Ж., 1996: 56).

Әл-Қауасми шығармашылығының тағы бір ерекшелігі – жазушының қарапайым адам ретінде бейнелейтін Басқаны – Израильді қабылдауына қатысты гуманистік тенденциясы. Әл-Қауасми, сонымен қатар, палестиналық адамның «күрескер» және «бүлікші» ретіндегі

дәстүрлі бейнесінен ауытқып, қарапайым палестиналық адамды барлық әлсіздіктерімен, көңілі мен ұмтылыстарымен бейнелейтін қысқа әңгімеге жаңа көзқараспен тәжірибе жасауға тырысты (Үәқеен Т., 1999). Басқа сөзбен айтқанда, әл-Қауасми «هزائم صغيرة» («Кішкентай жеңілістер») атты өз еңбегінде (al-Qawasmi J., 1998) көргеніміздей, палестиналықтар мен израильдіктерден де бірдей адамгершілік дейтін қасиетті зерттейді.

Араб әдеби шығармаларына дәстүрлі тақырыптар: соғыс, ерлік, соңғы бірнеше онжылдықта үлкен өзгерістерге ұшырады. Біз Израиль-Палестина қақтығысы бұдан бұрынғы шығармаларда болған ностальгия мен кері қайту жолында тоқтамайтынын көреміз. «Baniṣal» заманауи араб әдебиеті журналы қазіргі Палестина жазушыларының шығармашылығына арналған арнайы нөмірді шығарды (Қыс, 2012). Мысалы, Ибтисам Азимнің «Ұйқы ұры: Ғариб Хайфауи» (Azem I., 2012) романынан үзіндіде кейіпкер ретінде иврит тілінің терең білімімен және фалафелдің (дәстүрлі араб тағамы) жоғары стандарттарымен жақсы білімді палестиналық жігітті көреміз. Ол ашулы, салақ палестиналықтың стереотипіне сәйкес келмейді, сондықтан жақында Израильге көшіп келген Нина оны израильдік деп қателеседі. Араб нәсілдімен дос болып жүргенін білместен, Нина арабтардың оны «жеккөрушілік пен ашу-ызаға толы көздерімен, категе толы ивриттерімен» қалай қорқытатындары туралы ашуланшақтық айтады (Azem I., 2012:95). Ғариб оған сабырлы түрде: «Мен сол арабтардың бірімін. Сен маған менің көздерімнің сүт пен балға толы жер сияқты «мол» екенін айтпадың ба? Мен құлағанға дейін күлген едім соны естігенде. Мен қандай таңғаларлық метафора деп ойладым! Мен де арабпын ғой, Нина» (Azem I., 2012:96). Нинаның сүт пен бал еліне қатысты библиялық

сілтемелерін дұрыс пайдаланбауы тарихи және діни дискурстарға қосылғысы келетін жаңа иммигранттың албырттығын көрсетеді. Араб тілінен аударғанда «ғариб» оғаш немесе бейтаныс, бөтен дегенді білдіреді. Ғариб – үйінде, өз елінде бейтаныс адам. Ол өзін *елес* сияқты сезінеді (Azem I., 2012:96), ол тарихтан тыс: ана жерде да, мұнда да жоқ. Роман оның эфемерлі бар болуын және жоғалтуы мен қасіретінің көп қырлы мағынасын сақтап қалуға бағытталған.

Қорытынды

Осылайша, осы мақала ауқымындағы зерттеу барысында талдау, түпдеректермен жұмыс істеу мақсатында, түпнұсқадағы әдеби туындыларды талдау және интерпретациялау үшін нақты тарихи әдіс және өткен ғасырдағы әдеби шығармалар мен қазіргі заманғы көркем туындылардың тақырыптамасын салыстыру үшін салыстырмалы-салғастырмалы әдіс, ғылыми зерттеу жүргізудегі негізгі әдіс-тәсілдер қолданылды. Трансформацияланып жатқан палестиналық ұлттық бірегейлігінің көріністерін анықтау мақсаты келесідей нәтижемен жүзеге асырылды: әдебиет ұлттың, елдің, қоғамның айнасы секілді өзекті мәселелер мен сұрақтарды көрсетеді; осы мақалада қарастырылған көркем әдебиет үлгілерінің негізінде палестиналықтың ұлттық бірегейлігінің келесі аспектілері анықталды: этникалық, жастық, саяси. Сонымен қатар, қазіргі Палестина әдебиетіндегі ұлттық бірегейліктің көріністері елдегі қоғамдық-саяси жағдаймен тығыз байланысты екенін көрдік, сондай-ақ әдебиеттегі негізгі өзгерістер ретінде біз соғыс және күрес тақырыптарынан алыстауды, ішкі жан-дүниеге, сондай-ақ қоғамның әлеуметтік мәселелері тақырыптарына көбірек көңіл бөліне бастағанын алға тартамыз.

Әдебиеттер

- Азем И. (2012). Вор сна: Ғариб Хайфави. Две главы из романа / Перевод Салли Гомаа. Банипал 45 // Журнал современной арабской литературы. Писатели из Палестины. – Рр. 88-96.
- Бейнарт П. (2013). Американский еврейский кокон. Нью-йоркский обзор книг. Получено с <https://www.nybooks.com/articles/2013/09/26/american-jewish-cocoon/>
- Батаи Ж. (1994). Из «Внутреннего опыта» // Танатография Эроса: Жорж Батаи и французская мысль середины XX века. – СПб., 1994. – С. 226.
- Коэн М.Х. (2011 г., 28 февраля). Деконструкция Деррида: обзор «Структура, знак и дискурс в гуманитарных науках». Получено с <https://atlassociety.org/objectivism/atlas-university/deeper-dive-blog/4414-deconstructing-derrida-review-of-structure-sign-and-discourse-in-the-human-sciences>
- Дарвиш М. (2008). «Кто я, без ссылки?» из бремени бабочки. Получено с <https://www.poetryfoundation.org/poems/52549/who-am-i-without-exile>

- Дарвиш М. (2008). Man ana duna manfa [Кто я, без изгнания?] Ад-Диван Палестина. Получено с <https://www.aldiwan.net/poem9117.html>
- Дарвиш М. (2006). Fi hadrati-l giyab [В Присутствии Отсутствия]. Получено с <https://foulabook.com/ar/book/%D9%81%D9%8A-%D8%AD%D8%B6%D8%B1%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%D9%8A%D8%A7%D8%A8-PDF>
- Judt, T. (2003). Израиль: альтернатива. Нью-Йоркский обзор книг. Получено с <https://www.nybooks.com/articles/2003/10/23/israel-the-alternative/>
- Хаддаш З. (2012). Зима в мужской рубашке. Короткий рассказ / Перевод Томаса Аплина. Банипал 45 // Журнал современной арабской литературы. Писатели из Палестины. – Рр. 118-121.
- Хаддаш З. (2012). С холодными глазами. Короткий рассказ / Перевод Томаса Аплина. Банипал 45 // Журнал современной арабской литературы. Писатели из Палестины. – Рр.114-117.
- М. Lynx Qualey (2011). В Присутствии Отсутствия: прощание Махмуда Дарвиша с языком. Египет Независимый. Получено с <https://egyptindependent.com/presence-absence-mahmoud-darwishs-farewell-language/>
- Мукатташ Е.К. (2016). Политика идентичности в отсутствующем присутствии Махмуда Дарвиша: текстовый акт сопротивления. CSCCanada // Исследования по литературе и языку. – Том 12, № 2. – С. 17-27. doi: 10.3968 / 7916
- Нофал К.Х. (2017). Национальная идентичность в поэзии Махмуда Дарвиша. Изучение английского языка и литературы; Том 7, № 3. doi: 10.5539 / ells.v7n3p66
- Шагал В.Е., Дьяконов Е.В. Палестинская литература // Энциклопедия Всемирная история. [Палестинская литература // Энциклопедия всемирной истории]. Получено с https://w.histrf.ru/articles/article/show/paliestinskaia_literatura
- Шехаде Р. (2002). Интервью с Махмудом Дарвишем. БОМБА Журнал. Получено с <https://bombmagazine.org/articles/mahmoud-darwish/>
- Аль-Кавасми, Дж. (2011) Небольшие поражения. Laghoo. Прогрессивная арабская мысль и литература. Получено с <http://www.laghoo.com/2011/07/small-defeats-jamal-al-qawasmi/>
- Yaqeen, T. (1999). Молодые палестинские писатели: меняющиеся тенденции. // Палестино-Израильский журнал политики, экономики и культуры. – Том 6, № 4. Получено с <https://pij.org/articles/236>
- Юсеф Т. (2011). Махмуд Дарвиш и поиски идентичности. Dirasat // Гуманитарные и социальные науки, том 38, № 2, с. 674-688. Получено с <https://platform.almanhal.com/Files/2/32888>.

References

- Azem, I. (2012). Sleep Thief: Ghareeb Haifawi. Two chapters from the novel. Translated by Sally Goma. *Banipal 45. Magazine of Modern Arab Literature. Writers from Palestine*. pp.88-96.
- Beinart, P. (2013). The American Jewish Cocoon. *The New York Review of Books*. Retrieved from <https://www.nybooks.com/articles/2013/09/26/american-jewish-cocoon/>
- Batai Zh. (1994). Iz "Vnutrennego opyta" // *Tanatografiya Erosa: Zhorzh Batai i frantsuzskaya mysl serediny XX veka*. [from "Inner Experience" // *Thanatography of Eros: Georges Bataille and French thought of the mid-twentieth century*] SPb., 1994. P.226
- Cohen, M.H. (2011, February 28). Deconstructing Derrida: Review of "Structure, Sign and Discourse in the Human Sciences". Retrieved from <https://atlassociety.org/objectivism/atlas-university/deeper-dive-blog/4414-deconstructing-derrida-review-of-structure-sign-and-discourse-in-the-human-sciences>
- Darwish, M. (2008). "Who Am I, Without Exile?" from The Butterfly's Burden. Retrieved from <https://www.poetryfoundation.org/poems/52549/who-am-i-without-exile>
- Darwish, M. (2008). Man ana duna manfa [Who Am I, Without Exile?] ad-Diwan Palestine. Retrieved from <https://www.aldiwan.net/poem9117.html>
- Darwish, M. (2006). Fi hadrati-l giyab [In the Presence of Absence]. Retrieved from <https://foulabook.com/ar/book/%D9%81%D9%8A-%D8%AD%D8%B6%D8%B1%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%BA%D9%8A%D8%A7%D8%A8-pdf>
- Judt, T. (2003). Israel: The Alternative. *The New York Review of Books*. Retrieved from <https://www.nybooks.com/articles/2003/10/23/israel-the-alternative/>
- Khaddash, Z. (2012). Winter in a Man's Shirt. Short story. Translated by Thomas Aplin. *Banipal 45. Magazine of Modern Arab Literature. Writers from Palestine*. pp.118-121.
- Khaddash, Z. (2012). With Cold Eyes. Short story. Translated by Thomas Aplin. *Banipal 45. Magazine of Modern Arab Literature. Writers from Palestine*. pp.114-117.
- M. Lynx Qualey (2011). In the Presence of Absence: Mahmoud Darwish's farewell to language. *Egypt Independent*. Retrieved from <https://egyptindependent.com/presence-absence-mahmoud-darwishs-farewell-language/>
- Mukattash E.K.(2016). The Politics of Identity in Mahmoud Darwish's Absent Presence: A Textual Act of Resistance. *CSCCanada. Studies in Literature and Language, Vol.12, No.2*, pp. 17-27. doi: 10.3968/7916
- Nofal K.H. (2017). National Identity in Mahmoud Darwish's Poetry. *English Language and Literature Studies; Vol.7, No.3*. doi: 10.5539/ells.v7n3p66
- Shagal V.E., Dyakonov Ye.V. Palestinskaya literatura// Entsiklopediya Vsemirnaya istoriya. [Palestinian literature // Encyclopedia of World History]. Retrieved from https://w.histrf.ru/articles/article/show/paliestinskaia_literatura
- Shehadeh, R. (2002, October). Interview with Mahmoud Darwish. *BOMB Magazine*. Retrieved from <https://bombmagazine.org/articles/mahmoud-darwish/>
- Al-Qawasmi, J. (2011) Small defeats. *Laghoo. Progressive Arab Thought and Literature*. Retrieved from <http://www.laghoo.com/2011/07/small-defeats-jamal-al-qawasmi/>
- Yaqeen, T. (1999). Young Palestinian Writers: Shifting Trends. *Palestine-Israel Journal of Politics, Economics and Culture. Vol.6, No.4*. Retrieved from <https://pij.org/articles/236>
- Yousef, T. (2011). Mahmoud Darwish and the Quest For Identity. *Dirasat. Human and Social Sciences, Volume 38, No.2*, pp. 674-688. Retrieved from <https://platform.almanhal.com/Files/2/32888>

K.E. Muratova , **E.A. Akhapov** Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: muratovake@gmail.com

FEATURES OF THE TRANSLATION OF ELLIPTICAL UTTERANCES IN THE SPOKEN JAPANESE LANGUAGE

This work is devoted to the study of the translation of elliptical constructions in oral speech. The characterization of ellipsis in Japanese and creation its typology. Ellipsis as a phenomenon is a basic characteristic of every language. It is commonly found in several languages, one of which is Japanese. Ellipsis causes difficulties in learning the language, since problems might arise not with unfamiliar vocabulary presented in the text, but on the contrary with words missing in it. In addition, ellipsis is considered an important element in the culture of interpersonal communication between Japanese people, when in a speech both individual words and significant parts of the utterance can be omitted, and the listener should be able to independently recover the missing information based on the context, specific speech situation or his background knowledge. The problems of perception and translation of elliptical structures can be solved by forming a conscious idea of the ellipsis and the rules of its functioning in Japanese. This skill is one of the most important in the perception of oral and written speech in natural conditions, and the ability to independently use elliptical constructions makes speech less complicated, which allows it to sound more natural.

Key words: ellipsis, elliptical constructions, linguistics, translation, oral speech.

К.Е. Муратова, Е.А. Ахапов

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: muratovake@gmail.com

Эллипсистиң сипаттамасы және оның жапон ауызеки тілінде сөйлеудегі ерекшеліктері

Бұл жұмыс эллиптикалық құрылымдардың аудармасын зерттеуге арналған. Атап айтқанда, эллипсистиң сипаттамасы мен типологиясын анықтау. Эллипсис құбылыс ретінде жапон тілінде жиі кездеседі және тілді оқыту кезінде қиындықтар тудыратын оның басты сипаттамаларының бірі болып табылады. Себебі, сөйлемдерді есту немесе көзбен қабылдау кезінде жиі мәтінде бар бейтаныс лексика емес, керісінше, онда жоқ сөздер қиындық тудыруы мүмкін. Сонымен қатар, эллипсис жапондықтар арасындағы тұлғааралық қарым-қатынас мәдениетінің маңызды элементі болып саналады. Егер сөйлем ішіндегі жеке сөздер де, ойдың маңызды бөліктері де айтылмай қалса, тыңдаушы әңгіме мәнмәтінін немесе өзіндік фондық білімдерін негізге ала отырып, жетіспейтін ақпаратты өз бетінше қалпына келтіруге қабілетті болуы тиіс. Эллиптикалық құрылымдарды қабылдау және аудару мәселелерін эллипсис және оның жапон тілінде атқаратын рөлі туралы саналы түсінік қалыптастыру арқылы шешуге болады. Бұл дағды табиғи жағдайда ауызша және жазбаша мәтінді қабылдауда маңыздылардың бірі болып табылады. Ал эллиптикалық құрылымдарды өз бетінше пайдалану сөйлеуді жеңілдетіп, оның табиғи естілуіне мүмкіндік береді. Бұл мақалада ауызша сөйлеу кезіндегі эллипсис сипаттамасына назар аударылады.

Түйін сөздер: эллипсис, эллиптикалық құрылымдар, лингвистика, аударма, ауызеки сөйлеу.

К.Е. Муратова, Е.А. Ахапов

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: muratovake@gmail.com

Особенности перевода эллиптических высказываний в устной речи японского языка

Данная работа посвящена изучению перевода эллиптических конструкций, в частности, характеристике эллипсиса в японском языке и создании его типологии. Эллипсис как явление часто встречается в речи на японском языке и является одной из его главных характеристик, вызывая ряд трудностей при изучении языка, так как зачастую проблемой при восприятии речи на слух или визуально может являться не знакомая лексика, присутствующая в тексте, а, наоборот, отсутствующие в нем слова. Кроме того, эллипсис считается значимым элементом

культуры межличностного общения японцев, когда в речи могут опускаться как отдельные слова, так и значительные части высказывания, и слушающий должен быть в состоянии самостоятельно восстанавливать недостающую информацию, основываясь на контексте, конкретной речевой ситуации или собственных фоновых знаниях. Проблемы восприятия и, соответственно, перевода эллипсиса могут быть решены путем формирования сознательного представления об эллипсисе и правилах его функционирования на японском языке. Данный навык является одним из важнейших при восприятии устной и письменной речи в естественных условиях, а умение самостоятельно употреблять эллиптические конструкции делает речь менее нагруженной, что позволяет ей звучать более естественно. В данной статье будет сделан упор на характеристике эллипсиса в устной речи.

Ключевые слова: эллипсис, эллиптические конструкции, лингвистика, перевод, устная речь.

Introduction

In a modern dynamically developing society, the issue of saving time is raised not only in management and ergonomics, but also in linguistics. In the era of technological progress, when people are increasingly using such means of communication as the Internet and mobile phones, this concept becomes more relevant than ever. A person striving to express his thoughts more concisely and clearly, often by omitting certain parts of speech, spends fewer resources on verbal communication. Such an acceleration of the rhythm of life gave rise to a phenomenon of "ellipsis". In the O.S. Akhmanova's «Dictionary of linguistic terms,» ellipsis is defined as «a pass (ejection) of an element (limb) of a statement that is easily restored in a given context or situation (in a given speech or everyday context)» (Akhmanova O.S., 2004, p.516). This phenomenon is present in all groups of languages and manifests itself at different levels of the language and in its various styles, having a special distribution in colloquial speech. Nevertheless, even though in each case ellipsis has its peculiarities, it always obeys one of the basic rules of the natural language - namely, the desire to reduce repetitive material.

One of the main goals of our study is the characterization of ellipsis in oral speech, the identification of its features. As well as compiling a typology based on the work of the authors who dealt with this problem, namely Charles Bally, Sylvia Adler, Georges and Robert Lebidova and I.V. Pronin. In the research we used a method of content analysis of literature sources in Japanese, English and Russian. This article is significant for students studying Japanese, future interpreters/translators and teachers. In order for the speech to sound natural, it is necessary to develop basic skills that will be highlighted in this paper.

In this article, we will reveal the characteristics of an ellipsis for an oral language through comparison with a written one. In linguistic communication, a

message can be classified as «speech» and as «text.» There are also concepts, such as the receiving side and the exposing side; which, depending on the type of statement, are divided into «listener/reader» and «speaker/writer» (Komissarov V., 1990: 51). There are differences in the way the ellipsis occurs, depending on the type of text/speech. For example, it can be said that it takes into account the differences in the purpose and function of each text type, and how it is presented to the recipient. Accordingly, the question arises: what differences do «spoken language» and «written language» bring when omitting a unit of text?

Justification of the choice of article and goals and objectives

A work by Siegeko Nariyama, "Ellipsis and Reference Tracking in Japanese" is used as the main reference of this article (Nariyama, S., 2003, p. 417). This work is based on a comparison between Japanese and English. The author taught Japanese to students whose native language is English and was faced with the problem that the ellipsis issue is not sufficiently disclosed. The paper presents many examples, types of ellipses in parts of speech, as well as recommendations for teaching ellipsis. Learners of Japanese are generally quick to learn from the frequency of ellipsis which they encounter, that nominal arguments are often absent in Japanese, but they often learn this without adequate formal instruction (Nariyama, S., 2009, p.27). This is only natural, given that the mechanisms of ellipsis have not been fully explicated by linguists, with the result that teachers cannot explain the relevant mechanisms to their students explicitly. Another central issue in the scientific literature on ellipsis is the problem of the restoration of an eliminated part of a sentence. D. Hinds, T. Naruse and Horiguchi Sumiko consider various strategies for restoring an eld member in monologue and dialogical texts. For example, analysis of case frames, case design of members of the mandatory environment of verbs and

attribution of names in the environment to relevant subclasses; search for the topic of this text fragment with the purpose of establishing its connection with the eld element, etc. As well as the conditions for this restoration, the high predictability of the eld members from the situation; dialogue of some common experience, etc. (Horiguchi, S., 1997).

Another problem in the study of ellipsis is the question of identifying elliptic constructions and incomplete sentences, either referring them to the group of complete sentences or else generally separating elliptic sentences from other groups of sentences. V.V. Vinogradov argues that elliptic sentences effective access, being independent, is no less than full sentences (Vinogradov V., 1954). Moreover, he said that elliptic sentences do not violate the norms of complete sentences. A.M. Peshkovsky said that elliptic sentences are incomplete. But he also singled them out into an independent type of incomplete sentences. His consideration came from the formal grammatical composition, which lacks one or several members. Another researcher N.I. Grech considered elliptic constructions as a type of incomplete sentences.

The classification of elliptical constructions is another problem in the study of ellipsis (Schweitzer A., 1988: 215). Each linguist, who made the classification of elliptical constructions, relied on various aspects of when studying this phenomenon. Authors such as Charles Bally, Grevis, Sylvia Adler, Georges and Robert Lebidova, I.V. Pronin and others dealt with this problem.

Characterization of ellipsis in oral speech is the main goal of this work. Among other things, we will draw up a typology based on the work of authors who deal with the above problem. The need for a contrastive study of ellipsis in different structural languages, in particular Russian, English and Japanese, is dictated not only by the general scientific interest in the typology of language universals, but also by the needs of studying ellipsis in specific languages. Moreover, one of the central places is occupied by aspects reflecting the essence, role and functions of the ellipsis in the language, in which areas this language phenomenon is observed.

Scientific research methodology

We considered elliptic constructions as sentences in which one or another member of the sentence is omitted. We compared the elliptic sentences with the so-called (classical) complete sentences and consider them as a structural version of the complete one. That is, elliptical sentences are considered as “incomplete” in terms of formal

grammatical composition. At the same time, we did not study the semantic features of elliptic sentences, but only compared the grammatical composition with the formal-grammatical composition of the so-called full sentences. Elliptical sentences, as a rule, represent a ready-made model that exists in our minds. We ourselves do not create this model, but only reproduce it. We perceive such a model as something whole, indivisible. If some element is omitted in the model, this does not affect the general sense of the whole model. In this case, the semantic load is the part of the model that remains. During the analysis, the following methods were used: comparative analysis of the text of the original and the text of the translation and interpretation of materials from various sources.

Results and discussion

Ellipsis and “spoken / written language”

Message senders can make reductions for various reasons, for example, to reduce their efforts and time, to satisfy contextual restrictions, or for language convenience. Thus, ellipsis inevitably occurs at every level of the language, such as words, phrases, and sentences. It is often used in abbreviations instead of commonly used words. For example, “Japan Business Federation” → “Keidanren” (「日本経済団体連合会 Nihonkeizaidantairengo:kai」 → 「経団連 Keidanren」) or newspaper’s article 「大雨が降って山間部に土砂崩れが発生した O:ame ga futte sankanbu ni doshakuzure ga hassei shita」 (Heavy rain led to the formation of landslides in mountain areas) becomes 「大雨で山間部に土砂崩れ発生 O:ame de sankanbu ni doshakuzure hassei」 (Landslides occur in the mountains due to heavy rain) (Morioka Kenji, 1980). The above-mentioned phenomenon can be seen in all texts to some extent. It is believed that the phenomenon is limited to newspaper articles and scientific articles, as well as speeches with limited time. However, even in daily conversations, we inevitably resort to reductions.

It has been pointed out that discussions about the distinction between spoken language and written language have been related to various properties. For example, Ishiguro (2015) is involved in the category of “formal”, which is characterized by written and spoken language, with at least two perspectives: “hardness/softness” and “roughness/depth”. Takiura (2014) added to these characteristics as “volatile/preservability” and “interpersonal directness/interpersonal interactivity” which are associated with the concept of “treatment”. Sometimes it is difficult to draw a clear line between oral and

written style, as an intermediate position is allowed. Television news is a prime example. In the news, the text prepared in advance is read out, so it is not clear whether to attribute it to the written or oral style. Since it was written in advance, it should be considered as a "written language" unless emphasis is placed on the direct nature of the spoken language. On the other hand, since the final form transmitted to the viewer, who is the recipient of the message, in speech, we can say that this is a speech text with a written symbol.

In addition, translated subtitles that help people understand cultural content, such as foreign movies and drama, are displayed on the screen as characters, but they cannot be said to be as written words (Ishiguro & Hashimoto, 2014). For example, in the case of a movie, the translated subtitles are intended to recreate the characters' conversations by voice. Texts with intermediate properties are not enumerated, and it is difficult to draw a line because the spoken words are also written in online short sentences such as Twitter and SNS exchanges. In today's situation where society and linguistic behavior are becoming more complex, the purpose and function of message transmission will likely become increasingly diverse, rather than text that clearly defines spoken or written language.

It should be noted that even though subtitles are basically a conversation of characters; that is, a form that reproduces "spoken language", there are very few examples of how to do such a conversation in actual daily conversation. What is considered important in these differences are the characteristics

of spoken language and the process of sending and receiving. Omitting can reduce the burden on the speaker or increase the burden on the listener (Morioka Kenji, 1980). This means that the caller can save effort by omitting it, or that the recipient can interpret the missing "incomplete", which increases the cognitive burden. Considering this point, there is an influence on the omission method, whether the information is transmitted and received in text or transmitted and received in voice. In other words, although the phenomenon of omission itself is considered to exist regardless of the difference in the transmission medium of speech/text, the appearance is not uniform, and it is something that is caused by the difference of speech/text (Bass I.I., 2013: 95).

The reason why our study of ellipsis is mainly focused on spoken language is the fact that spoken language most often involves uniting the interlocutors in a specific situation that both of them understand. In this state of things, many details remain unsaid. After all, if you say aloud what is already obvious, the speech will turn out to be boring, tedious, unreasonably long, and even pedantic. In other words, spoken language is situational in nature, and therefore it is less detailed than written. Often with such communication, only a hint is enough to understand each other. In other words, the spoken information cannot be viewed retroactively, and this affects the omission phenomenon. According to the National Institute for Japanese Language and Linguistics (Table 1), omissions in Japanese are most often found in spoken language (Nariyama, S., 2009).

Table 1 – Omission frequency (National Institute for Japanese Language and Linguistics)

Conversation	74%
Written words	37%
Novel	20%

Utterance and interpretation

When omitting parts of a sentence, one of the basic strategies that can be considered is to "eliminate function words to keep the structure simple". There are two types of words: "real words" with substantial meaning and "function words" with abstract meaning and grammatical role. When considering communication efficiency, it can be speculated that it is a universal trend that functional words with abstract meaning are easier to omit than real words that are specific instructions. When function words are omitted, sentences or utterances

have a simple structure in which only real words are arranged in parallel.

(2) a. 「何をしているの？」宿題。」

«Nani-o shiteiruno? Shukudai». «What are you doing? Homework».

b. 22 年W杯開催時期作業部会で検討へ

22 nen W-hai kaisai jiki sagyo: bukai de kento:
e. «A meeting of the working group for the 22nd World Cup will be held».

In (2a), the question "What are you doing?" was answered as "homework", and (2b) is an example of a newspaper headline. In such

cases, many function words are omitted. For example

(2b) The underlined part is a particle of “の no” and “が ga”, a formal verb of “する suru” and accompanying it, such as “「22 年の W 杯が開催される時期」 22 nen no W-hai ga kaisaisareru jiki”.

It is possible to supplement the passive use form of “～れる ~reru” and three function words. These function words have a role to convey the abstract information about each component of “22 years”, “World Cup”, “held”, “time”, and whether they are related to each other in the overall event. Omitting the function word is, in other words, providing only the minimum necessary information, and it certainly saves time and labor. Elliptical sentences are difficult to translate. In the case of omission of one or another member of the proposal, the structure of the entire proposal is first restored, and only then it is translated. The complexity, and sometimes the inability to understand the meaning of an elliptical construction without context, is the main problem of translation. The cognitive burden of interpretation is no exception in the case of retroactive text, which will often be perceived as “difficult to read” (Kawahara, S. & Igarashi, M., 2014). The number of characters is often limited in explanations and articles, function words are often omitted, or these texts are often “hard to read”. That is, instead of reducing the amount of information input by omitting function words, it is left to the reader side to guess the abstract relationship between the components in the head and capture the whole event.

Types of ellipsis in spoken Japanese language

Among the main types of ellipsis found in Japanese, the ellipsis of the following sentence members and parts of speech is distinguished:

- subject ellipsis;
- ellipsis complement;
- ellipsis expressed by the name of the definition;
- defined ellipsis;
- predicate ellipsis;
- group ellipsis.

In Japanese, it is often possible to observe a phenomenon when an ellipsis of a subject occurs, not depending on the context, but because the person of the subject is indicated in the form of a verb or a pledge in a sentence. The basic syntactic conditions that allow you to omit the subject and, if necessary, restore the person that it designates include the expression of subjective judgments, the direction of action, passivity, politeness, and imperative. Some of these conditions can also cause an ellipsis of the complement, especially if it is expressed by a personal pronoun (beneficial activity, or politeness).

(1) 絶対犯人捕まえるからな。

Zettai hannin tsukamaeru kara na. “[I] will definitely catch the criminal.”

(2) 教えてやろうか。

Osiete Yaro:ka”Let [me] explain to you.”

(3) ねえ、屋上行かない？

Ne:, okujo: ikanai? “Hey, won’t [you] go to the roof?”

Based on the predicate form, it can be assumed that in examples (1) and (2) the subject expressed in the first person pronoun is omitted, and an example (3) the subject expressed in the second person pronoun is omitted.

Predicted, according to V.A. Alpatov (2008), is the only part of the full sentence that cannot be eliminated. This statement can be checked by gradually removing one component of the widespread sentence until it consists of one verb - and even in this case it will have a certain meaning, and it will be possible to restore the missing parts from the context.

(4) これが好きで郵便配達の仕事を始めたのだ。

Kore-ga suki de yu:bin haitatsu no sigoto-o hajimeta no da. “[I / you / he / she / they] started (s) to work as a postman because [I / you / he / he / she / they] liked it.”

(5) 好きで郵便配達の仕事を始めたのだ。

Suki de yu:bin haitatsu-no sigoto-o hajimeta no yes. “[I / you / he / she / they] started (s) to work as a postman because [I / you / he / he / she / they] liked [it].”

(6) 郵便配達の仕事を始めたのだ。

Yu:bin haitatsu-no sigoto-o hajimeta no da. “[I / you / he / she / she / they] started (s) to work as a postman.”

(7) 仕事を始めたのだ。

Shigoto-o hajimeta no da. “[I / you / he / she / she / they] started (s) to work.”

(8) 始めたのだ。

Hajimeta no da. “[I / you / he / she / she / they] started (s).”

Otherwise, if in the same sentence we initially omit only the verb, we will no longer be able to get a complete picture of the described situation.

(9) * これが好きで郵便配達の仕事を。

Kore-ga suki de yu:bin haitatsu no sigoto-o. “Because [I] like this [I] [verb] postal delivery work.”

Nevertheless, the ellipsis of the verb and the connective can be actively manifested in colloquial speech, if their semantic content is clear from the previous statement, which is especially characteristic of dialogical speech (Osho, 1976: 59). Among the

verbs that can most easily undergo ellipsis, the following groups are distinguished: existential verbs (いる *iru*, ある *aru* "to be, to exist"); verbs of movement (行く *iku* "go", 来る *kuru* "come", 出る *deru* "go out"); verbs of speech and mental activity (言う *iu* "speak", 思う *omou* "think", 考える *kangaeru* "think"); the verbs following after onomatopoeia (光る *hikaru* "shine", 笑う *warau* "laugh, smile") and some other verbs that are not semantically combined.

(10) A: 私、ラーメン大好きなのよ!

B: 私も!

A: Watashi, ra:man daisuki na no yo!

Q: Watashimo!

A: I really like ramen!

Q: Me too!

In statement A of the example above, in addition to the ellipsis of the connective です (*desu*) / だ (*da*), we observe the omission of the indicators for the thematic case は (*wa*) and nominative case が (*ga*), which, according to the rules of the normative Japanese language, should follow after 私 (*watashi*) and ラーメン (*ra:men*) respectively. This type of ellipse is called 助詞省略 (*joshi sho:ryaku*) "postpositive ellipsis" and is more characteristic of colloquial speech and is unacceptable in other styles. According to the results of a study conducted by Maeda based on dialogues in Japanese TV series and films, the aforementioned postposition and the accusative index を (*o*) are most often subjected to ellipsis. Cases of omission of the postposition が (*ga*) are relatively infrequent, and cases of the ellipse of the indicator of the dative case に (*ni*) are rather rare. The high frequency of the ellipsis は (*wa*) is associated with the possibility in Japanese to identify a topic in the absence of a corresponding case indicator. However, when Speaking about the frequency of the ellipsis を (*o*), it is worth noting that this can be facilitated by the close location of the postposition concerning the semantic verb, as well as the fact that even with the elimination it is difficult to confuse it with other case indicators. As for the postposition が (*ga*), its less pronounced ability to an ellipsis is due to a more distant position concerning the semantic verb, compared to を (*o*), and also because が (*ga*) puts a stronger emphasis on the next word before it than は (*wa*) or を (*o*). In the case of に (*ni*), there are fundamentally important differences in the meaning of this postposition from the three previous ones, as a result of which it is extremely undesirable to create situations that lead to an incorrect understanding of the statement. Boone (2005) considers the ellipsis of case indicators in terms of factors such as gender,

hierarchical relationships between participants in communication, and speech style.

It is possible to distinguish the ellipsis of the topic of the sentence into a special category since it cannot be attributed either to individual members of the sentence or to parts of speech. Due to the frequency of the ellipse subject to the ellipse, the topic of utterance is also a frequent occurrence in modern Japanese. Mikami notes that if a topic goes beyond the first sentence and extends to the second, it can be easily eliminated. Kuno in his study identifies four main types of ellipsis topics:

a) Ellipsis of a recurring theme (反復主題省略 *hampuku shudai sho:ryaku*)

(11) 父ハ茶ノ間ヘハハイラナカッタ。[父ハ]隣リノ間ニ座ッタ。

Chichi wa tyanomae-wa hairanakatta. [Chichi wa] tonari-no heya-ni suwatta. "Father did not enter the living room. [Father] was sitting in the next room."

(Miura 1969: 117; Kuno 1978: 103)

b) The ellipsis of the topic, which is the antecedent (主題を先行詞とする主題省略 *shudai wo senko:shisurushudai sho:ryaku*)

(12) 太郎ガ尋ネテ来タ。[太郎ハ]一年間会ワナイ内ニ、スッカリ大人ッポクナッテイタ。Taro: ga tazunete kita. [Taro: wa] ichinenkan avanai uti-ni, sukkari otonappoku natte ita. "Taro came. The year that we did not see each other, [Taro] has matured greatly."

(Kuno 1978: 103)

c) Ellipse of a new topic (新主題省略 *shin-shudai sho:ryaku*)

(13) 太郎ガ僕ニ話シカケテ来タ。ダケド、[僕ハ]知ラン顔ヲシテ、返事ヲシテヤラナカッタ。

Taro: ga boku-no hanasikakete kita. Dakedo, [boku-wa] shirankao-o shite, henji-o shite yaranakatta. "Taro spoke to me. But [I] pretended not to notice anything, and did not answer."

(Kuno 1978: 107)

d) Ellipsis of a theme different from the previous one (異主題省略 *i-shudai sho:ryaku*)

(14) 太郎ハ花子ヲ病院ニ見舞ッタ。[花子ハ]思ッタヨリ元気デアッタ。

Taro: wa Hanako-o byo:in-ni mimatta. [Hanako-wa] omotta yori genki deatta. "Taro visited Hanako in the hospital. [Hanako] was healthier than he thought."

(Kuno 1978: 108)

At first glance, the first type is easily confused with the second, and the third with the fourth, but there is a fundamental difference between them. The ellipsis of a recurring topic implies the elimination in

the second sentence of a pair of members, which in both sentences will be distinguished by the thematic case は (wa). Thus, in the first type of ellipsis, the statement should be constructed according to the model 「X は...。X は...。」. If we talk about the second type, then, in this case, 太郎 (Taro) is a topic only in the second sentence of a pair, being a subject, highlighted by the postposition が (ga) in the first sentence. In other words, 太郎が (Taro ga) acts as an antecedent to which the anaphoric expression 太郎は (Taro wa) refers. The statement model, in this case, will be 「X が...。X は...。」. The statements corresponding to the third type are constructed according to the model 「Y が... X ...。X は...。」 and the ellipsis of the topic X は in the second sentence is possible only if the whole statement is built on behalf of X and conveys his point of view. Conversely, an ellipsis of the topic X は in the second sentence is possible if the statement corresponding to the model 「Y は... X ...。X は...。」, characteristic of the latter type of ellipsis, is constructed on behalf of Y and transfers its point view.

Conclusion

Ellipsis is an omission in speech or text of an implied language unit, the structural “incompleteness” of the syntactic structure was studied by foreign and domestic linguists as a separate grammatical phenomenon, and accompanying other facts of the language. Taking into account the dominant position that the development of the language is determined by two trends, to save and expand, it should be noted that the main function of the ellipsis is to save language resources and reduce sentences by omitting individual words. A manifestation of the principle of economy in a language is linguistic compression, which represents the process of reducing the structure of a language unit without changing the information embedded

in it, which is systemic and stylistically unmarked. The implementation of this process occurs both as a result of the omission of excess elements, and due to their replacement with less extended units. As described above, we confirmed the difference in function word omission in the text of oral and text communication, and the characteristics that seem to be the cause. In the case of oral communication that is compelled to capture information linearly, and in the case of a character medium that can be controlled by the order and reviewing of the information itself, the process of interpreting incomplete information is more restrictive. For this reason, the omission of function words that must be interpreted without supplementing abstract information is considered to be an effective strategy for speech text. In other words, it means that it is possible to use a more cognitive burden and abbreviated way than letter text. Although this paper is thought to be related to many factors in the manner in which omissions are realized, we will return to the most primitive category of whether it is speech or text, depending on the way the omission phenomenon appears. As a comparative analysis shows, the difference between oral and written speech is obvious. Therefore, a different approach must be applied to two different types in the study and translation. However, before proceeding with the translation from Japanese into Russian and vice versa, we need to get a complete picture of what an ellipsis is, its functions and types. In this case, we described the ellipse in the spoken language of the Japanese language, which is quite common (74%) compared with the ellipse in the text (37%). And also, we proposed a typology of ellipsis, which researchers in the field of linguistics have been arguing for a long time. Thus, the ellipsis in oral speech can be divided into the following types: 1. subject ellipsis; 2. ellipsis complement; 3. ellipsis expressed by the name of the definition; 4. defined ellipsis; 4. predicate ellipsis and 5. group ellipsis.

References

- Akhmanova O.S. (2004) Slovar lingvisticheskikh terminov [Dictionary of linguistic terms] 2nd edition, – M : URSS : Yeditorial URSS– 516 p.
- Nariyama, S. (2003). Ellipsis and reference tracking in Japanese. Amsterdam: J. Benjamins. – 417 p.
- Nariyama, S. (2000). Referent identification for ellipted arguments in Japanese. Amsterdam: J. Benjamins.
- Nariyama, S. (2009). Nihongo no shōryaku ga waku hon [How can we know who did what to whom in Japanese?: Dare ga dare ni nani o]. Tokyo: Meiji Shoin.
- (2018, November 12). 日本語教育と会話分析. Retrieved from <https://www.worldcat.org/title/nihongo-kyoiku-to-kaiwa-bun-seki/oclc/39173724>
- Vinogradov V.V. Some Problems of Studying the Syntax of a Simple Sentence // Questions of Linguistics. 1954. No1. Pp. 3-29.

- Schweitzer A. (1988) *Teoriya perevoda: status, problemy, aspekty* [Theory of translation: status, problems, aspects]. M.: Nauka, p. 215.
- Komissarov V. (1990) *Teoriya perevoda* [Theory of translation]. M.: HS, p. 251.
- Komissarov V. (1999) *Obshaya teoriya perevoda. Problemy perevodovedeniya v osveschenii zarubezhnykh uchenykh* [General translation theory. Problems of theory of translation according to the foreign scientists]. M., «CheRo», p. 132.
- Morioka Kenji (1980) *Dantatsuron Kara Mita Shouryaku* / Morioka Kenji // *Gango-seikatsu*. - No 339. - p. 18-21.
- Ishiguro, K., & Hashimoto, Y. (2014). *Hanashikotoba to kakikotoba no setten*. Tokyo: Hitsujishobō.
- Takiura, M. (2014). *Oshaberina kotoba: Komyunikēshon ga tsutaeru mono*. Tokyo: Hitsujishobō.
- Bass I.I. (2013) *Features of ellipsis in business Japanese* // *Proceedings of the St. Petersburg State University of Culture and Arts*- p.95-102
- Alpatov V.M., Arkadyev P.M., Podlesskaya V.I. (2008) *Teoreticheskaya grammatika yaponskogo yazyka. Kniga 1*[Theoretical grammar of the Japanese language. Book 1]– Natalis.
- Sunakawa, Y., & Ishida, S. (2008). *Otasuke tasuku: shokyū Nihongo kurasu no tame no bunkeibetsu tasuku-shū*. Tokyo: Kuroshio Shuppan.
- Kawahara, S., & Igarashi, M. (2014). *Proceedings of Fajl 7: Formal approaches to Japanese linguistics*. Cambridge, MA: Department of Linguistics and Philosophy, Massachusetts Institute of Technology.
- Jeremy M. (2010) *Introducing translation studies: Theories and applications*. Taylor & Francis e-Library.
- Barkhudarov L.S. (1975) *Yazyk i perevod: Voprosy obshchey i chastnoy teorii perevoda*. [Language and translation: Questions of general and particular translation theory] – M: Mezhdunarodnyye otnosheniya.
- Osho, Mieko (1976) *A study of zero pronominalization in Japanese*, PhD dissertation. – Ohio State University– 272 p.

Н.А. Оспан , Д.М. Кокеева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: ospannazym@gmail.com

ҮНДІСТАННЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛІНЕ ҚАТЫСТЫ МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР

Мемлекеттік тілді насихаттау мен қоғамның барлық салаларына қолданысқа енгізу елдің бүгінгі тіл жағдайына жасалған ғылыми талдауды қажет етеді және онсыз табысты бола алмайды. Әлеуметтану ғылымы және әлеуметтік лингвистикалық сараптамалар тіл жағдайында орын алып жатқан әртүрлі тілдік үрдістердің жүру епінділігін және әлеуметтік, этникалық сипаттары бойынша аймақтық саралануын көрсететін тіл мәселелеріндегі түзетулер мен толықтыруларды қамтамасыз ететіндігі белгілі.

Мемлекеттік тілдің қолданысқа енуі мен оны әрі қарай дамыту бойынша жүргізілетін іс-шараларды жүзеге асыру мақсатында елдің тіл саясатындағы тіл туралы Заңдарды кеңінен пайдалану қажет.

Қазіргі әлемде Үндістан Республикасының тіл мәселелеріне және ұстанып отырған тіл саясаты бағыттарына отандық және шетелдік ғалымдар мен зерттеушілер тарапынан түрлі нақты және жан-жақты зерттеулер жүргізіліп, сараптамалар жасалуда және баға берілуде.

Аталмыш мақалада Үндістан мемлекетінде ресми іс-қағаздарды және құжаттамаларды мемлекеттік тілде рәсімдеу бойынша мәліметтер сараланады. Мемлекеттің тіл деңгейін ілгерілету бойынша заң актілерінің қабылдануы, өкілетті тұлғалардың ресми тілде баяндама дайындаулары, құжаттама жүргізу, ең бастысы мемлекеттік тілде рәсімделуін, Үндістан елінде білім беру жүйесінің және үнді штаттарының ресми тілдерінің қазіргі таңдағы сипаттамасын талдау.

Түйін сөздер: мемлекеттік тіл, тіл жағдайы, хинди тілі, тіл саясаты, білім жүйесі.

N.A. Ospan, D.M. Kokeyeva

AlFarabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: ospannazym@gmail.com

Important issues related to the official language of India

Popularization and implementation of the state language cannot be successful without a clear and scientific analysis of the general language situation. Sociological and sociolinguistic monitoring provides adjustments in language policy that reflect the pace of language processes and their regional differentiation in terms of demographic, social and ethnic dimensions. It is necessary to take measures to further improve the legal framework in the field of language policy for the implementation of the state language development program. Today, many comprehensive studies and assessments of the language situation and implementation of language policy in India are conducted by domestic and foreign scientists.

This article analyzes information about official events in the state language in the Republic of India. The article considers the need to develop legal acts on the development of the state language, official speeches of authorized persons and the preparation of official documents in the state language, the state of education in the country, the language situation of other Indian languages.

Key words: official language, language situation, Hindi language, Language policy, education system.

Н.А. Оспан, Д.М. Кокеева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: ospannazym@gmail.com

Важные вопросы, связанные с государственным языком Индии

Популяризация и внедрение государственного языка не могут быть успешными без четкого и научного анализа общей языковой ситуации в стране. Социологический и социолингвистический мониторинг обеспечивает корректировки в языковой политике страны, отражающие темпы языковых процессов и их региональную дифференциацию с точки зрения демографического, социального, лингвистического и этнического измерения. Необходимо принять меры и по

дальнейшему совершенствованию нормативно-правовой базы в области языковой политики для реализации программы развития государственного языка страны. Сегодня в мире проводится множество всесторонних исследований и оценки языковой ситуации и реализации языковой политики в Республике Индия отечественными и зарубежными учеными и авторами-исследователями.

В данной статье анализируется информация о проведении официальных мероприятий на государственном языке в Республике Индия. Рассматривается необходимость разработки нормативно-правовых актов по развитию государственного языка, официальных выступлений уполномоченных лиц и составления служебных документов на государственном языке, состояние общего образования в стране, ситуация по другим индийским языкам Республики Индия.

Ключевые слова: государственный язык, языковая ситуация, язык хинди, языковая политика, система образования.

Кіріспе

Мемлекеттік тіл – жалпы елдің аймағы бойынша, қоғам құрылымының тұтас салаларында пайдаланылатын тіл беделіне ие болғандықтан, қызметтік хат жазу мен қызметтік құжаттамалар, ресми іс-жүргізуді мемлекеттік тілде рәсімдеу қажет. Себебі дамыған ел қатарына қосылу мақсатына қол жеткізуді армандаған халықтар білімді ұрпақ тәрбиесімен айналысады. Білімді ұрпақ тәрбиесімен айналысу өз ана тілін еркін меңгерген сауатты ұрпақ тәрбиесі.

Үндістан мемлекетінің алдында тұрған басты міндет – ұлттық тұтастық, өткен тарихында бұл ел әртүрлі ыдыраңқы ұлттар көп болғандықтан, көптеген қиыншылықтарды басынан өткізді. Сондықтан мемлекет ұлт бірлігін сақтап қалу үшін барынша жұмылдыру шаралары, әсіресе, ортақ тіл мәселесі оң шешімін табуы керек деп санайды. Бұрын тіл мәселесі ұлтаралық алауыздықты тудыруға түрткі болып келген. Ал Үндістан мемлекетінің ұлттық бірлігі мен тұтастығы үшін, қоғам құрылымының тұтас салаларында рухани үндестік пен өзара түсінуі үшін мемлекеттік тіл беделін анықтау өте қажет. Осы мәселелер тұрғысынан қарастырғанда, қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларында қызмет етуін қамтамасыз ететін ортақ құрал хинди және ағылшын тілдері болып табылады. (Чернышев В.А., 1998. – 268 с.).

Бұл тілдерді заңнамалық түрде ресми тіл ретінде бекіту үшін төмендегі негізгі критерийлердің қанағаттандырылуы тиіс:

Тиімді басқару жүйесін қамтамасыз ету;

Ғылым мен техника саласына қатысты сөздік қорды қалыптастыру және қамтамасыз ету;

Демократиялық нормаларды сақтауды қамтамасыз ету;

Ұлт мәртебесін көтеру;

Әрбір ел өз аумағында жақсы дамыған тіл негізінде заңнамалардың, ресми іс-қағаздарын

жүргізудің, сауда-саттық пен өнеркәсіптің, сондай-ақ білім саласы мен ғылымның, техниканың тиімді қызмет етуін көздейді. Ал енді бір жағдайларда тарихи және этникалық сипаттар әсерінен қоғам құрылымының тұтас салаларын қамтамасыз ету мақсатында ресми тілдің жалғыз болмауы да көрініс береді. Тіл, жалпы алғанда мемлекеттегі халықтарды біріктіріп, ортақ мәмлеге келтіретін құрал ретінде пайдаланылады. Мемлекет аясында бір ғана ресми тілдің қолданыста болуы елдің бірлігін сақтауды қамтамасыз ететін жалғыз ғана жол емес, ел бірігуі үшін саяси төңкерістер мен халық көтерілістерінің болғаны тарихта мәлім. Осындай дерек ретінде 1962 жылы болған қытай агрессиясына қарсы Үндістандағы азаттық қозғалысын атауға болады. Бұл кезеңде үнді тұрғындары әр түрлі тілде сөйлейтіндігіне қарамастан, біртұтас белгілі тіл тарихына шолу жасайтын болсақ, ол ғасырлар бойғы тарихи даму жолында көптеген әртүрлі атауларды иеленіп келді. Бұл үндіарийлік тілдер семьясына топтастырылады. Хинди тілінің таралу аймағы Үндістан елінің солтүстік аймағында Кашмир штатынан Махараштра штатына дейінгі аймақ пен солтүстік-шығыс штаттарда, Непал аумағы. Санскрит тілінің жағдайымен салыстыра алғанда хинди тілі пракрити тіл категориясына енеді. Хинди тілінің сөздік қоры санскрит тілінен кірме сөздермен толықтырылған. Бұл тұрғыдан оны итальян тілімен ұқсастыруға болады, итальян тілінде латын тілінен енгізілген кірме сөздер қатары өте жиі кездеседі.

Үндістан Республикасында әр он жыл сайын жүргізіліп отыратын Халық Санағы мәліметтерінде елдегі тілдердің бүгінгі таңдағы жағдайы есепке алынып отырады. 2011 жылға Халық Санағы есебі бойынша хинди тілінің лингвистикалық өсу динамикасы біртекті емес. Хинди тілі Үндістан халқының 24 пайызының ана тілі саналады, халықтың 10 пайызы екінші

тіл ретінде пайдаланады, 5 пайыз халық үшінші тіл ретінде сөйлейді. Жалпы Халық санағы есебі бойынша ел халқының 50.21 пайызы сөйлейтін тіл ретінде анықталады. Хинди тілі соңғы санақ нәтижесі бойынша Үндістанда сөйлеушілер саны тұрғысынан алғанда ең басым тіл ретінде анықталды. Хинди тілі белдеуіне авадхи, бундели, багхели, канауи, харянови, хиндустани, чаттисгархи, хинглиш диалектілері қатысты болып келеді.

Үндістан ата-заңының 351-ші бабында: «Үнді одағы қоғамдық өмірдің әр алуан саласында құрамдас бөлшегі ретінде хинди тілінің мемлекеттік тіл беделінде қызмет етуі мен дамуын қамтамасыз етуге міндетті» деп атап баяндалған. Дегенмен де елдегі мемлекеттік тіл мәселелерінің өз шешімін табуында қиындықтар туындағаны жөнінде сын-пікірлер бар. Мемлекеттік тілді қолдану мен дамыту бағдарламасы бойынша тіл саясатын жүргізу бағытындағы негізгі шаралар үш санатта болды: тілді дамытуға байланысты мемлекеттік іс-шаралар, жартылай мемлекеттік және жеке ұйымдар жұмысы (www.languageinindia.com).

Тақырыпты тандауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері.

Үндістанда хинди тілін дамыту мен таратуға байланысты барлық орын алып жатқан мемлекеттік іс-шаралардың мемлекет деңгейінде орындалуын бақылауды жүзеге асыру қажет. Бұл жағдайда арнайы комитеттер мен ұйымдар қызмет етеді.

Тілді дамытуға байланысты жүргізіліп жатқан тіл саясаты бағыты бойынша заңдар мен жарлықтар мемлекеттік іс-шаралар санатына енеді. Білім беру орындары мен азаматтық істер жөніндегі комитет, сот істері қызметі, жеке ұйымдар және тағы да басқа көптеген өзін-өзі басқару институттары тілді дамытуға байланысты іс-шаралардың екінші санатын құрайды. Тіл саясатын қолдаудың және тілді дамыту шараларының үшінші санатына бұқаралық ақпарат құралдары жатады. Осы мәселелер тұрғысынан алып қарастырғанда, *мақаламыздың негізгі мақсаты* – Үндістан елінің бүгінгі тіл жағдайы, мемлекеттік тіл – хинди тілінің әртүрлі қызмет салаларында қолданыс деңгейін ашып көрсету болып табылады.

Үндістанда мемлекеттік тілді дамытуға бағытталған арнайы комитеттер қызметі іске қосылған. Олардың құрамына парламент мүшелері сияқты басқа да лауазымды тұлғалар кірді. Ол комитеттердің әрқайсысы министрліктердің

төрағалық етуімен атқарылатын іс-шаралардың шеңберінде комитет отырысын ұйымдастырып отырады. Олардың негізгі міндеті мемлекеттік тілді дамытуға байланысты жұмыстардың жүзеге асырылуын және нәтижесін бақылау. Жалпы хинди тілді белдеуге кірмейтін штаттарда хинди тілінің оқытылуын қаржыландыру мен тілді оқытушы мамандар дайындау жауапкершілігі Орталық үкіметке жүктелді. Мемлекеттік тіл мәселелеріне байланысты есеп көрсеткіштері мен жұмыс нәтижелілігін бағалау, сараптама жұмыстары жыл сайынғы үкімет отырысында талданады. Мемлекеттік қызметшілерге хинди тілін оқыту мақсатында арнайы тіл үйрету курстары мен білімді жетілдіру сабақтары, бақылау жұмыстары мен қорытынды емтихандар ұйымдастырылады. Мемлекеттік қызметшілер тапсырған емтихан нәтижелері бойынша, меңгерілген тіл деңгейі (жеңіл, орташа, толық) қорытындысы кестелер мен сызбалар арқылы отырыста есепке алынады. Сонымен қатар ғаламтор желісінде әртүрлі бағдарламаларды хинди тілінде дайындау жұмыстары қолға алынған (Sridhar S.N., 1987. - P.19-26).

Осы мақсаттан туындайтын міндеттер:

Үндістан Республикасында әр он жыл сайын жүргізілетін Халық Санағы мәліметтерін қарастыру;

Үндістандағы хинди тілінің таралу аймағын анықтау;

Хинди тілін заманауи әдістерді пайдалану арқылы тарату жолдарын қарастыру.

Негізгі әдебиет пен оқулықтарды тәржімалау бойынша мемлекеттік құзіретті мекемелер жауапкершілікті толықтай орындауда. Оны жүзеге асыруға бағытталған Орталық аударма бюросы өз жұмысын жалғастыруда: ол хинди тіліне тәржімаланған әдебиеттер аудармасы мен басқа да бөлімшелердің аудармасын бағалайды. Орталық аударма бюросының көмегімен тәржімаланған оқу құралдары бүгін де барлық оқу орындарына таратылған. Осы орталықтың толассыз жұмысының нәтижесі анық: ол 12 томды құрайтын хинди энциклопедиясынан бастап, ғажайып үнді мәдениеті мен тарихи мұрасын құрайтын әдеби құндылықтардың хинди тіліне тәржімаланып басылып шығуы.

Жартылай мемлекеттік санаттағы құрамға енетін университеттерде хинди тілі қосымша оқытылады. Хинди тілінің мемлекеттік тіл ретінде қолданысқа енуін кеңейту шаралары қарқынды өтуде. Хинди тілінің Үндістан жерінде дамып, кеңінен таратылып, үнді халқына

үндеу тасталуы бойынша барлық жеке ұйымдарға тілді дамыту бойынша жалпыүнділік ұйым үйлестіруші қызметін атқарады. Олардың қызметін саралай отырып, хинди тілі әдебиеті ассоциациясын, хинди тілі оңтүстік қоғамын және хинди тілі манипигурлік кеңесін ерекше атап көрсетуге болады. Олар хинди тілін насихаттау бойынша мемлекеттік маңызды мекеме мәртебесіне лайықты танылып, олардың қызметі бүкіл елге үлгі ретінде таратылды.

БАҚ құралдарына хинди тілі жөнінде мағлұматтар тарату, ақпарат беру міндеті жүктелді. БАҚ саласында мамандар қызметінің тілді дамытумен байланысты емес екендігін дәлелдеуге жүгінсе де, мемлекеттік тіл дамыту шараларына белсене қатысуға тырысты. Ақпарат таратуда тілдің қолданысы өте маңызды, ақпарат тілінің ілгерілуіне жол ашылады. Үндістанда БАҚ саласында хинди тілінің беделі жоғары болды және ол өз кезегінде тілдің тартылуына септігін тигізді.

Кез келген ел аймағында тілдің қолданыс деңгейі мерзімді басылымдар қызметімен анықталады. Ол тілде жарық көрген мерзімді басылымдардың оқырмандар санының басымдығымен сол тілдің танымалдығын аңғаруға болады. Соңғы уақытта хинди тілінде басылып шығатын мерзімді басылымдардың оқырмандар санының жоғарылығы оқырмандар арасында жүргізілген сауалнама нәтижесімен белгілі болды. Бұл көрсеткіш мерзімді басылымның таралымы және хинди тілінде білім алу мүмкіндігіне ие болумен келген нәтиже. Хинди тілі индуизм дінінің рәмізі ретінде қарастырылып қана қоймай, бұл діннің барлық таңбалары хинди тілінде жазылады және діни дұғалары хинди тілінде оқылады. Индуизм дінінің діндарлары хинди тілінің қанат жаюына үлес қосатыны анық. Бұл бағыттағы іс-шаралардың негізі хинди тіліндегі әдеби мұраларға қол жеткізумен бірге әртүрлі діндердің классикалық құнды еңбектерін тәржімалауға бағытталуы тиіс (Thirumalai M. S., Vol. 4, 2004. -р.-29-33).

Тілдік жағдай қалыптасқан екі түсініктің жиынтығы болып табылады: этнолингвистикалық жағдай және функционалдық лингвистикалық жағдай. Әртүрлі тілдерді сөйлеуші этностардың бір аймақта орналасуын сипаттайтын этнолингвистикалық жағдайға қарағанда функционалдық лингвистикалық жағдай әртүрлі тілдік құрамдардың (тілдердің, диалектілердің) бүгінгі таңдағы қоғам құрылымының түрлі салаларында қызмет ету үдерісіне қатысын білдіреді.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Мақаланы жазу барысында талдау, саралау, сараптамалық талдау сияқты жалпы ғылыми әдістер қолданылды. Зерттеу тақырыбына байланысты материалдар отандық, сондай-ақ шетелдік авторлар еңбектер жинақталып, өңделіп, оларға құрылымдық талдау жүргізілді.

Әлеуметтік-лингвистикалық шындықты қарастыру барысында логикалық және тарихи-салыстырмалы талдау әдістері қолданылды.

Осы мәселені зерттеу тұрғысын негіз еткен отандық және шетелдік авторлардың еңбектеріне тоқталсақ, Д. Клинингсмиттің «British Language Policy in 19th century» (Clingsmith D., 2014) мақаласына және ресми басылымдар мен ғаламтор желісіндегі ресми сайттарға сүйендік.

Бүгінгі Үндістан елінің хиндитілді белдеуінде нарықтық, сауда салаларынан басқа қоғам құрылымының тұтас салаларында хинди тілі қолданысқа ие. Біртұтас қоғамның өмір сүруі үшін халық ағарту жүйесінде (орта білім беру мекемелері, колледждер және жоғары білім беру орындары, университеттер), ресми іс-қағаздары мен құжаттамаларда, БАҚ-да қолданылатын тіл білім беру үрдісіне ықпалын тигізіп қана қоймай, оны жеңілдетеді немесе керісінше, үнді елінде сауатсыздар саны өсетіндей етіп қиындатады.

Бір жағынан лингвистикалық кедергілерді ысырып, орта мектеп түлектеріне мемлекеттік қызметке және БАҚ-қа, басқа да қоғамдық өмір салаларына болашақ мамандар даярлайтын жоғары білім беру орындарына, университеттер мен колледждерге түсуге мүмкіндік береді (<http://www.censusindia.gov.in>).

Мемлекеттік тіл – хинди тілінің мәртебесін сынға ала отырып, хиндитілді аймақтың өзінде хинди тілінің қолданысы қоғамның барлық салаларында біртекті емес екендігін атап айту керек. Білім беру жүйесі мен сауаттылықты ашу орындарында хинди тілінің оқытылу деңгейі толық қамтылған, ал жоғары мектеп пен ресми құжаттамаларды толтыру саласында басқаша көрініс. Бұл салаларда ағылшын тілінің қызметі басымдық танытады, аймақтық тілдер мен жергілікті тілдер қолданысы шектеулі ғана. Кітаптық-құжаттық қатынастарда хинди тілінің лексикалық сөздік қоры санскриттелу деңгейімен сипатталады. Мемлекеттік аппарат қызметшісінің ресми іс-қағаздарын әдеби хинди тілінде дайындай отырып, өзі қарапайым қалалық ауызекі тілде сөйлейді. Яғни ол этимологиялық әртекті сөздік қоры мен еркін синтаксистік құрылымдарды пайдаланады дегенді білдіреді.

Мемлекеттік тіл қолданысын орта мектеп табалдырығынан бастап қарастырып, саралайтын болсақ, ол лингвистикалық тұрғыдан оған сүйенетін және кадрлар дайындайтын жоғары мектеп қызметкерлері өсіп шығатын іргетас болып табылады. Бүгінгі әлемдегі Үндістан мемлекеті үшін орта мектеп адам мен қоғамның лингвистикалық келбетін қалыптастыратын маңызды мекеме және елдің тіл саясаты бағыттарын жүзеге асырудың күшті құралы болып табылады. Ол ел азаматының отбасында өзара сөйлесу әрекеті негіздері қалыптасатын әлеуметтік институт, өйткені балалықтан бозбалалықтың аяғына дейін болашақ ел азаматының жазу мен оқу, сөйлеу дағдыларын меңгертіп, дамытады.

Үндістанның отарлық өмірінен мұраға қалған білім жүйесін тәуелсіз Үндістан республикасының ел басшылары 1947 жылы егеменді дамудың жаңа кезеңіне өтіп, халық қажеттілігіне қарай икемдеп, бағындыруға міндеттенді. Бүгінгі таңдағы Үндістанның білім беру жүйесі де және оның бағыттылық үдерісі де толығымен басқа сипатқа ие болды. Енді үнді білім беру жүйесінде ұлт-азаттық қозғалыс жылдарында шешімін тапқан халықты оқыту, сауатын ашу қағидалары іске асырылды.

Үндістанның тұтас штаттарында тегін бастауыш білім алу (1-5 сыныптар) 6-11 жас аралығында балалар мектепке баруға міндетті болды. 11-14 жас аралығындағы жасөспірімдер Уттар-Прадештен басқа барлық штаттарда тегін білім алды. Бұл штаттарда оқушылардың бірқатар санаттары үшін жеңілдіктер бар. Яғни осындай жеңілдіктердің арқасында елде барлық балалардың білім алуына жол беріледі. Үндістан штаттарының әрқайсысында ұлттық білім жүйесі қалыптастырылған. Штаттардағы білім беру бағдарламалары тек жалпы сипаттарымен ғана сәйкестікке ие болды. Үнді мектебінде білім алу мерзімі 4 кезеңнен тұрады: бастауыш (primary), толық емес орта (middle), орта (secondary) және толық орта білім (higher) (Clingsmith D., 2014., *British Language Policy in 19th century. India and Industrialization and Bilingualism in India.* // *Journal of Human Resources*, Vol.49.Issue 1.-P.73-109).

Тәуелсіздік алғаннан кейін тек 1976 жылдан бастап ұлттық білімді реттеу жауапкершілігі Үндістан штаттары мен Үндістан орталық үкіметіне жүктелді. Үндістанның білім беру жүйесіне жеткен жетістіктері ел тәуелсіздігі жарияланғаннан кейінгі жылдарда бастауыш мектеп оқушылары санының артуымен сипат-

талады. Он жыл сайынғы санақ нәтижелері бойынша оқушылар саны арта берді. 2011 жылғы Халық санағы нәтижесіне байланысты бастауыш мектептер саны 25 есеге артты, толық емес орта мектептер саны 9 есеге, орта мектептер 7 есеге артты. Ең жоғары деңгейдегі сауатсыздық көрсеткіші әйелдер арасында байқалды. Үнді дәстүріне сәйкес білім беру жүйесіне қыз балаларды тарту қиындықтар туғызды. Үндістан елінің көптеген штаттарында, хинди-тілді белдеуге жататын штаттар арасында Мадхья-Прадеш, Раджастхан, Уттар Прадеш штаттарында қыз балалардың білім алуына жеңілдіктер берілді. Бұл штаттар қыз балалардың 10 сыныпқа дейін тегін білім алуына жеңілдіктер берді. Бихар штатында орта білім барлық балаларға тегін берілді (*Language Policy for Education in Indian States Karnataka.*, 2002).

Үндістан жерінде азшылық тіл санатына жататын, лингвистикалық азшылық тілдер жөніндегі комиссариат қорғауына алынған майтхили тілі Бихар штатының бірқатар мектептерінде міндетті екінші тіл ретінде оқытылады. Орталық үнді тілдері институты ұстанымында: «Ана тілі ретінде хинди тілі бағдарламасы екі тілді оқыту стратегиясынан шығуы қажет» деп жазылған. Орталық үнді тілдері институтының директоры Д.П. Паттанаяк: «Екітілді білім беру стратегиясы арқылы еліміздің әртүрлі аймақтарында бірінші сынып оқушысына оқу мен жазу диалектілермен таныс деанагари жазу үлгісімен оқытылады. Екінші сыныпта оқушы хинди тілінің ауызша формаларын пайдалануды үйренеді, үшінші сыныпта қалыпты хинди тілінде оқу мен жазуды меңгереді (Balldridge J., 2002.-P.13-21).

Хиндитілді белдеуінің штаттарында «Біртұтас хинди тілі» концепциясы жүзеге асырылуда. Орта мектепте білім алу алғашқы күннен бастап-ақ хинди тілінде жүргізіледі. Әрине жоғары санскриттенген хинди тілін емес, тұрмыстық ауызекі хинди тілін меңгерудің өзі ана тілі гуджарати немесе маратхи саналатын үнділіктер үшін өте қиын. Хиндитілді белдеу штаттарында хинди тілінде оқытатын мектептер саны жоғары болғанымен де, белдеу сыртындағы штаттарда хинди тілі лингвистикалық азшылық тілдер санатына ілініп, лингвистикалық азшылық тілдер жүйесіндегі комиссия қорғауына алынады. Хинди тілінде оқытылатын мектептердің негізгі бөлігі үндіарийлік солтүстік штаттарда, ал аз бөлігі дравидтік оңтүстікте. Хиндитілді белдеуден алыс өмір сүретін хинди тілінде сөйлеушілер қала тұрғындары болып табылатындықтан, хинди тілінде оқытылатын мектептердің көп бөлігі

сәйкесінше осы аймақтың ірі-кіші қалалық жерлерінде орналасқан. Хинди тілінде оқитын мектептер ауылдық жерлерде хиндитілді аймақпен шекаралас штаттарда Панжаб, Батыс Бенгалия және Махараштрада бар. Шекаралас емес штаттардан Ассамда хинди тілді аймақ тұрғындары шай егістіктерінде еңбек етеді. Олар қалалық орталықтардан шалғай тұрады (<http://www.mapsofindia.com>).

Хинди тілінде оқытатын мектептердің көбі штаттың саяси, экономикалық және мәдени орталығында, Ховра мен Хугли ауданында, сонымен бірге Бихармен шекаралас ауылдық жерлерде салынған. Калькуттада ұзын саны 200 мектептен асса (156+45), Ховрада (65+12), Хуглиде (33+6), Джальпайгуриде (95+8), батыс Динаджпурде (23+27) және т.б.

Батыс Бенгалиядан кейін хинди тілінде оқытатын мектептер саны жөнінде екінші орынды Махараштра штаты алады, мұнда дәстүрлі хинди тілі басымдық танытады, әсіресе урду тілінің қолданысы басым болды. Мұнда 316 бастауыш мектептер мен 84 жеке сыныптар, сонымен бірге 112 орта мектептер мен 565 жеке сыныптар (<http://www.britannica.com>).

Нәтижелері және талқылама

Бүгінгі таңдағы Үндістан штаттары мен одақтық территорияларында үнді тілдерінің 21-і пайдаланылады. Сол тілдердің ішінде хинди тілі беделі жоғары болып тұр, 1990 жылдарының аяғында хинди тілінде оқытылатын мектептер саны 325 мыңнан асты, бенгали тілінде 67 мыңнан аса, телугу тілінде 50 мыңнан аса, ағылшын тілінде 8 мыңға жуық болды.

2001 жылдан бастап Үндістанның хинди тілді белдеудің 6 штаты мен одақтық территорияларында, Андаман және Никобар аралдарында хинди тілі білім берудің басты тілі ретінде қолданылады.

Хинди тілі санскрит тілі лексикасымен суындаған тіл, қала диалектілеріне жақын тіл. Ол ауылдық тұрғындарға түсініксіз, өйткені ауыл тұрғындары авахди, брадж және бходжпури сияқты хинди диалектілерінде сөйлейді. Мемлекеттік тіл саналатын хинди тілі мемлекет аумағы тұрғындарын біріктіретін фактор ретінде жағымды рөл ойнайды. Бұл тілдің ресми тіл ретіндегі және делдал тіл ретіндегі маңыздылығы қоғам өміріндегі жергілікті тілдердің маңыздылығын жоймайды. Осы мәселелермен байланысты білім беру жүйесінде жергілікті тілдердің маңыздылығы мәселесіне Рахул Санкритьян, Шивдансингх Чауман, Шамшер Сингх

Харула сияқты солшыл күш өкілдері көңіл бөліп, баспасөз бетінде талқыланды. Бірақ бүгін халық-ағарту саласында аймақтық тілдерге жол берілмейді (Hohenthal A., 2003. – P.3-9.).

Қорытынды және тұжырымдама

Хинди тілінде білім беретін мектептердің негізгі бөлігі Үндістан штаттарының ірі экономикалық, саяси және мәдени орталығы саналатын, Махараштра штатының орталығы Мумбаи қаласында, Мадхья Прадеш штатының орталығы Нагпурде, Бхандар қаласында және Андхра Прадеш штатының орталығы Амараватиде орналасқан. Гуджарат штаты хиндитілді белдеуімен шекаралас болып табылады, бұл аймақта хинди тілінің орнығуы күшті, дегенмен де хинди тілінде оқытатын мектептер саны аз. Штаттың ірі өндірістік және өнеркәсіптік орталығы Ахмедабадта мектептердің негізгі бөлігі ашылған. Дравидтік тілдер жанұясына жататын Үндістанның оңтүстігінде хинди тілінде білім беретін мектептер саны санаулы ғана. Оңтүстік аймақтарда хинди тілінде білім беруші мектептер Карнатака штатында Бангалор қаласында, Тамилнад штатында Мадрас қаласында ашылған. Ал Керала штатында хинди тілінде оқытатын мектеп мүлде болмады. Бірақ хинди тілінің білім беру саласындағы қолданысы шектеусіз. Үндістан одағының бірқатар әкімшілік-саяси бірліктері мен штаттары: Андхра Прадеш, Ассам, Гуджарат, Джамму мен Кашмир, Махараштра, Манипур, Карнатака, Орисса, Панжаб, Тамилнад, Батыс Бенгалия, Гоа, Даман, Диу сияқты одақтық территорияларында хинди тілі қосымша тіл, міндетті екінші тіл ретінде қолданылды.

Елдің білім беру жүйесінде хинди тілінің беделі шешуші, оның хиндитілді белдеуге жатпайтын штаттарда міндетті екінші тіл ретінде оқытылуының маңызы зор. Елде 1991 жылдан бастап екінші тіл ретінде 23 тіл оқытылды, 2001 жылдан кейін өзгерістер орын алды. Санскрит, урду, тамили, бенгали сияқты әртүрлі санаттағы тілдер білім беру жүйесінде екінші тіл ретінде оқытыла бастады. Осы тілдер қатарынан хинди тіліне басты назар аударылды. Хинди тілін оқытудың маңыздылығын көрсететін жоғары оқу орындарының бірі Орталық хинди институты. Институттың басты мекемесі Үндістанның Агра қаласында орын тепкен. Сонымен қатар Дели қаласындағы филиалы кең қанат жайған. Бұл екі мекемеге Үндістанның барлық штаттарынан және алыс-жақын шет елдерден хинди тілін

оқитын студенттер оқу және тіл дамыту тәжірибесіне қатысуға келеді. Хинди тілі мен әдебиеті оқытушылары хинди тілін оқытудың заманауи

әдіс-тәсілдерін меңгеріп, жаңа оқулықтармен танысуға арнайы шақыртулар мен жолдамалар арқылы шақырылады.

Әдебиеттер

Чернышев В.А. (1998) Хинди в современной Индии. – М.: Восточная литература. РАН. – 320 с.

Ерекешева Л.Г. (2005) Религия и политика в Южной Азии (Индийский Национальный Конгресс и индуско-мусульманская проблема в Британской Индии в конце XIX – начале XX вв.) // Серия «Казахстанские востоковедные исследования». – Алматы: Дайк-Пресс. – С. 11-19.

Sridhar S.N. (1987) Language modernization. Paper presented at the Second World Basque Congress. San Sebastian, Donostia. – P. 19-26.

Thirumalai M. S. (2004) Language policy in the formative years of Indian National Congress 1885-1905.//Language in India. Manasagangotri. Vol. 4. – P. 29-33.

Clingingsmith D. (2014) British Language Policy in 19 th century. India and Industrialization and Bilingualism in India // Journal of Human Resources, Vol. 49. Issue 1. – P. 73-109.

<http://www.censusindia.gov.in>

Language Policy for Education in Indian States Karnataka. (2002)//Language In India. –Manasagangotri. Vol. 2, 9 Dec. – P. 16.

Hohenthal A. (2003) English in India: Loyalty and Attitudes.//Language In India. –Manasagangotri. Vol. 3. – P. 3-9.

Baldrige J. (2002) Linguistic and Social Characteristics of Indian English // Language In India. –Manasagangotri. Vol. 2, June-July. – P. 13-21.

www.languageinindia.com

<http://www.mapsofindia.com>

<http://www.britannica.com>

References

Chernyshev V.A. (1998) Hindi v sovremennoy Indii. [Hindi language in modern India] M.: Vostochnaya literature. RAN.-s.320.

Yerekeshova L.G. (2005) Religiya i politika v Yuzhnoy Azii (Indiiski Natsionalniy Kongress I indussko-musul'manskaya problema v Britanskoy Indii v kontse XIX – nachale XX vv.) [Religion and politics in South Asia (Indian National Correspondence and the Indian-Muslim problem in British India at the end of the XIX - the beginning of the XX centuries) // The Katezveda]// Seriya «Kazakhstanskiy vostoovedniye issledovaniya». – Almaty: Dayk-Press,–s.11-19.

Sridhar S.N. (1987) Language modernization. Paper presented at the Second World Basque Congress. San Sebastian, Donostia.-p.-19-26.

Thirumalai M. S. (2004) Language policy in the formative years of Indian National Congress 1885-1905.//Language in India. Manasagangotri. Vol. 4.-p.-29-33.

Clingingsmith D. (2014) British Language Policy in 19th century. India and Industrialization and Bilingualism in India.//Journal of Human Resources, Vol.49.Issue 1.-P.73-109.

<http://www.censusindia.gov.in>

Language Policy for Education in Indian States Karnataka. (2002)//Language In India. -Manasagangotri.Vol.2, 9Dec.-P.16.

Hohenthal A. (2003) English in India: Loyalty and Attitudes.//Language In India. -Manasagangotri.Vol.3,-P.3-9.

Baldrige J. (2002) Linguistic and Social Characteristics of Indian English.//Language In India. -Manasagangotri.Vol.2, June-July,-P.13-21.

www.languageinindia.com

<http://www.mapsofindia.com>

<http://www.britannica.com>

S. Baloğlu Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail:
selenayksmc@gmail.com

STRUCTURAL EXAMINATION TO THE ADVERBS IN OMER SEYFETTIN'S STORIES

Our Turkish language, which offers all the possibilities of its circumstances limitless, opens different perspective to us as it reaches its profoundness. Any research on language, progress, and every conclusion reached in different subjects did not allow the final point in linguistics as in other sciences. It has also been the basis of useful linguistic works that have been continuing and continuing until now. In our article, as Omer Seyfettin's word types in the sentences chosen from the stories are evaluated separately, the adverbs which are widely used in Turkish language are examined structurally. When this and such works are done and will be done, the writers and poets who have produced outstanding works in the field of summer will be exposed to their skillful use of language and rich vocabulary. Our aim is to show the skill of Turkish writer Omer Seyfettin in using the language and to announce to the Turkish world countries and the world.

Key words: Turkish language, story, Omer Seyfettin, linguistics, adverb.

С. Балоглу

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: selenayksmc@gmail.com

Өмер Сейфеттиннің әңгімелеріндегі үстеулерге құрылымды зерттеу жүргізу

Өз байлығымыздың барлық мүмкіндіктерін шексіз ұсынатын түрік тілі бізге тереңдікке зерттеу жүргізген кезде сан алуан есіктерді ашады, зерттеушілерді әрбір жұмысында өзінің мінсіз құрылымымен таң қалдырады. Тілге қатысты жасалған барлық зерттеулер және әр түрлі тақырыптар бойынша жасалған барлық тұжырымдар басқа пәндердегідей тіл білімінде де нүкте қоюға мүмкіндік бермеді; Қызығушылық сезімін күшейте отырып, ол бүгінгі күнге дейін жасалған лингвистика жұмыстарына негіз болды. Біздің мақалада Өмер Сейфеттиннің әңгімелерінен таңдалған сөйлемдердегі сөздер түрлері анықталып, түрік тілінде кеңінен қолданылатын құрылымдық тұрғыдан қарастырылды, өйткені әр сөз түрін бағалау біздің тақырып аясын кеңейте түседі. Осындай құнды шығармалар жазылып, жасалынған кезде жазба шығармаларда ерекше туындылар шығарған қоғам қайраткерлері, жазушылар мен ақындардың тіл мен шебер лексиканы қолдануы ортаға шығып көркем жазудың өркендеуіне өз үлесін қосуы одан да жоғары дәрежеге көтеріледі. Біздің мақсатымыз – түрік жазба әдебиетінің ең үздіктер қатарынан орын алған қайраткеріміз – түрік жазушысы Өмер Сейфеттиннің жазба тілді қолдану шеберлігін көрсету және түрік әдебиетін түрік мемлекеттері мен әлемге жариялап таныту.

Түйін сөздер: түрік тілі, әңгіме, Өмер Сейфеттин, лингвистика, үстеу.

С. Балоглу

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: selenayksmc@gmail.com

Структурное изучение наречий в рассказах Омера Сейфеддина

Наш турецкий язык, который неограниченно предлагает все возможности своего богатства, открывает нам разные двери, когда мы спускаемся в глубину, и удивляет исследователей своей безупречной структурой в каждой работе. Каждое исследование языка, пройденное расстояние и каждый результат, достигнутый по различным предметам, не позволили поставить конечную точку в лингвистике, как и в других науках; открывая чувство любопытства, он также заложил основу для полезных лингвистических работ, которые были сделаны и продолжают до наших дней. В нашей статье были определены типы слов в предложениях, выбранных из рассказов Омера Сейфеддина, слова, которые широко используются в турецком языке, были структурно исследованы, поскольку оценка каждого типа слов значительно расширяет сферу нашей темы. Когда эти и такие произведения, которые сделаны и будут созданы, объединятся, изобретательность писателей и поэтов, которые создали выдающиеся произведения в области

письменности, их богатый словарный запас наполняется. Цель статьи – показать мастерство турецкого писателя Омера Сейфеддина.

Ключевые слова: турецкий язык, история, Омер Сейфеддин, лингвистика, наречие.

Introduction

Omer Seyfettin, one of the prominent short story writers of Turkish literature, is the founder of Turkish stories. All the stories and novelists that came after him were influenced by him. Although many of the contemporary artists are forgotten, we are a leading artist who is always on the agenda of our literature. His stories are very definite for the reasons that stem from his personality and the period he lived, and for tomorrow, the prevailing supreme goals. (Aydemir 2016: s.54-62)

Omer Seyfettin, who published his first story, "At" in the magazine "Tenkid" in 1908, shows his artistic skills starting from this first story and the world view and features he will repeat in his later stories. (Enginun 1985: s.37-40)

His works are on top of an important event in the style of the French writer Maupassant, and are stories set up like a little novel. Omer Seyfettin was the first to use the story type to raise the society. One of the writers who took the lead in school libraries and reached to the national goal that he read very much. His stories can be categorized in several chapters:

Those related to their life: İlk Namaz, And, Kaşığı, Falaka.

The social and political order of the era: Bir İttihatçının Hatıra Defterinden, Boykotaj Düşmanı, Mehdi, Piç.

Public sources and folk literature: Yalnız Efe, Kurumuş Ağaçlar, Yüz, Çakmak, Düşünce Zamanı, Külâh, Deve, Bir Hayır.

Related to false beliefs: Perili Köşk, Sanduka, Kurbağa Duası, Nasıl Kurtarmış?, Eleğimsağma.

Those related to national love, Turkism and nationalism: Primo Türk Çocuğu: Nasıl Doğdu, Primo Türk Çocuğu: Nasıl Öldü?, Fon Sadriştayn'ın Karısı, Fon Sadriştayn'ın oğlu, Forsa, Müjde, Hürriyet Bayrakları.

Related to history: Pamuk İpliği, Devletin Menfaaiti Uğruna, Çakmak, Düşünme Zamanı, Yüz Akı, Çanakkale'den Sonra, Aleko Bir Çocuk, Kaç Yerinden.

After his death, his best friend Ali Canip Yöntem wrote a book titled Ömer Seyfettin ve Hayatı (The Life of Ömer Seyfettin) about his life and temperament, including his most powerful stories, which was published in 1935. Shortly after, all of his stories were published as a series of books, and

these stories are now read by readers of all ages. His works include:

Novel: Ashâb-ı Kehfimiz, Efruz Bey, Yalnız Efe.

Story: Acaba Ne idi?, Acıklı Bir Hikâye, Aleko, And, Akşam Sefası, Aşk Dalgası, Aşk ve Ayak Parmakları, Apandisit, At, Ayın Takdiri, Ay Sonunda, Baharın Tesiri, Bahar ve Kelebekler, Balkon, Başını Vermeyen Şehit, Bekarlık Sultanlıktır, Beyaz Lale, Beynamaz, Birdenbire, Binecek Şey, Bir Çocuk Aleko, Bir Hatıra, Bir Hayır, Bir Kayışın Tesiri, Bir, Temiz Havlu Uğruna, Bir Vasiyetname, Bit, Bomba, Büyücü, Cesaret, Çanakkale'den Sonra, Çakmak, Çirkinliğin Esrarı, Dama Taşları, Devletin Menfaait Uğruna, Diyet, Dünyanın Düzeni, Düşünme Zamanı, Eleğimsağma, Elma, Efruz Bey, Falaka, Ferman, Fon Sadriştayn'ın Karısı, Fon Sadriştayn'ın Oğlu, Forsa, Gizli Mâbed, Gürültü, Havyar, Hafiften Bir Seda, Horoz, Hürriyet Bayrakları, İffet, İki Mebus, İlk Cinayet, İlk Düşen Ak, İlk Namaz, İnsanlık ve Köpek, İrtica Haberi, Kaç Yerinden, Kaşığı, Kerâmet, Kıskaçlık, Kızıl Elma Neresi?, Koleksiyon, Korkunç Bir Ceza, Kumrular, Kurbağa Duası, Kurumuş Ağaçlar, Külâh, Kütük, Lokanta Esrarı, Makul, Bir Dönüş, Mehdi, Memlekete Mektup, Mermer Tezgah, Miras, Muayene, Muhteri, Müjde, Nakarat, Namus, Nasıl Kurtarmış?, Nadan, Nezle, Niçin Zengin Olmamış?, Nişanlılar, Nokta, Okul Çocuğu, Öpücüğün İlkel Biçimi, Pamuk İpliği, Pembe İncili Kaftan, Perili Köşk, Pireler, Primo Türk Çocuğu, Ruzname, Rüşvet, Rütbe, Sivrisinek, Şefkate İman, Tarih Ezeli Bir Tekerrürdür, Tavuklar, Teke Tek, Terakki, Teselli, Topuz, Tos, Tuhaf Bir Zulüm, Tuğra, Türbe, Türkçe Reçete, Uçurumun Kenarında, Uzun Ömer, Üç Nasihat, Velinimet, Vire, Yalnız Efe, Yeni Bir Hediye, Yemin, Yiğit Çocuk, Yuf Borusu Seni Bekliyor, Yüksek Ökçeler, Yüzakı, Zeytin Ekmek,

Research: Milli Tecrübelerden Çıkarılmış Ameli Siyaset, Yarınki Turan Devleti, Türklük Mefkuresi, Türklük Ülküsü.(first 3 books printed together after death.)

The main purpose of this study is to determine the types of adverbs that are much more than those taught to us, to comprehend the structures and meanings that they have unearthed by the actions we have unconsciously associated with, and to make their duties in the sentence structures by taking advantage of them.

Ömer Seyfettin's "Yüksek Ökçeler, Dünyanın Nizamı, Bekarlık Sultanlıktır, Türkçe Reçete,

Nişanlılar, İnsanlık ve Köpek, Acıklı Bir Hikaye, Pireler, Mermer Tezgah, Rütbe, Uçurumun Kenarında, Cesaret, Düşünme Zamanı, Horoz, Tavuklar, Aşk ve Ayak Parmakları” olmak üzere (Ömer Seyfettin 2005: s.1-136) 16 stories including were selected, the actions here, dependent state morphemes were determined and structure and internal structure properties were examined.

The structure of the adverbs with the data was examined. The most commonly used adverbs and sentences in which they are used are exemplified by using the data in the review section and their tasks will be determined.

Justification of the choice of article and goals and objectives

Adverbs are widely used in Turkish. This situation caused them to vary considerably in terms of the linguistic structures used in the creation stage, due to the large number of tasks loaded in the structural and operating and exploitation phases. First of all, it should be noted that in order for a language unit to be an adverb, it must be used in a group of adverbs, in an abbreviation group, in a compound action, or in a sentence.

Adverbs or markers; the terms of a verb, verb, adjective or other adverb. Adverbs form the answers to the questions of “why, when, where, how and how.” Words such as “up, down, gently, very, very, super, en, forward, back, now, late” can be used as an adverb. Many adjectives in Turkish can also be used as an envelope. Therefore, the function of the sentence and its relation to other words are examined when determining whether a word is an adjective or an adjective. Envelopes, such as adjectives, become the name when they are used alone (when not used in the adverb assignment).

In fact, we are talking about the adverb within the word group as they are molded as opposed to their use as predicate-action. In order to determine the adverbs, the lingual structure in which it is used should be handled with sufficient totality. Otherwise, they can be confused with names, adjectives and prepositions when they are considered alone or in a missing structure. For example, the words dün(yesterday), bugün(today), and sabah(morning), which can be used as time-estimators in a sentence, are individual names of time. We can use them as an adverb subordinative in a sentence without making an additional / preposition /+(n)Dan/, +leyin, /+(n/y)A kadar/ that makes an adverb with these forms. (Karpuz 2002: s.16-19)

1. Menekşe rengindeki ipek hırkamı daha dün yetmiş liraya aldım. (11/86/1552)

2. Bugün medeniyet ve insanlığın düşmanları olan canileri, sabıkalarını o arıyor, o takip ediyor, o buluyor. (6/46/772)

3. Dünden kalan işini mermer tezgahın üstüne koydu. (9/73/1286)

4. Cabi Efendi, öyle her ihtiyar gibi sabahtan akşama kadar evinde pineklemeydi. (9/62/1005)

The word dün(yesterday) in the first sentence is directly as adverb in the form of a simple name, and in the third sentence by the combination of “/+ (n) Dan/ kalan” morpheme. In both applications, it is used as time-function adverb subordinative. In the second sentence, the name bugün(today) was used as an adverb subordinative in the time function with the name sabah(morning) in the fourth sentence and the name “ /+ (n) Dan /... / + (n / y) A / kadar “ with the morpheme in the second sentence.

The fact that the structure and function could not be distinguished in the studies, the misilements could not be noticed, and the different functions were carried out because of the fact that they were in a different structure, and this was done with functional names rather than structural ones, caused great mistakes. Our aim is to distinguish the most frequently used adverbs in terms of their structure with examples from these stories.

Scientific research methodology

Singular adverbs

Simple Adverbs

Simple adverbs in Turkish come up with the use of the pre-adverb word, word group and phrase forms with the direct adverb function without receiving any morpheme.

Simple adverbs composed by the word:

Simple adverbs made up of words are adverbs that are used directly in noun or adjective formats. The number of them is quite high in our stories as well as our Turkish. The most commonly used words are simple adverbs.

Ama, hakikaten neyi çıkaracaktı? (12/95/1755) (verification the function)

Kendi aylarca meteliksiz gezdiği halde aç kalmak değil, hatta yemek vakitlerini bile değiştirmemişti. (13/108/2116) (situation the function)

Fakat itiraf olunan kusurlar hep affedilirler. (8/58/929) (repetition the function)

Şimdi bu masum hülyamı aklıma getirince, nasıl acı acı gülüyorum. (10/75/1328) (time the function)

Kalın, beyaz, çıplak iki kol, daha beyaz elleriyle kuzu kabını içeri aldı. . (9/71/1229) (place the function)

Nihayet beni aldın. (16/126/2480) (placement the function)

... hemen bir de büyük toprak kap aldırdı. (9/70/1209) (time-characterization the function)

Gelir elimi tutar, kırmızı yüzüne, tıpkı bir gülubiğe benzeyen fesine bakarım.(16/127/2522) (similitude the function)

... Bursa bıçağını kullanmak şöyle dursun, hatta gölgesini bile gösteremez, hatta lafını bile edemezdi. (13/99/1853) (showing the function)

Herhalde ögle çoktan geçmiş olmalıydı. (13/100/1880) (possibility the function)

Küçük kapının önünde duruşlarına baktım, mutlaka bir şey bekliyorlardı. (15/123/2437) (accuracy the function)

İnsafın dünyada yalnız adı kalmış! (13/106/2057) (limitation the function)

Bedevilik hayatı azıcık tesettür hırsını gevşetmişti.(3/25/355) (quantity the function)

Görüyorum ki, bir ilkbahar sabahı kadar pembe, bir dişi kaplan kadar kuvvetli, yeni açan bir gül tomurcuğu kadar sağlam yaşıyorsunuz! (time-characterization the function)

Mevki ile sahibinin arasında samimi bir münasebet bulunmazsa, vaziyetin çok gülünç olacağına pek akıl erdiremiyordum. (quantity the function)

The word group composed by simple adverbs

These adverbs are formed by the use of the word groups directly in the pre-adverb form without taking an addition or preposition. Almost all word groups in Turkish can be used as adverbs. Simple adverbs consisting of the most commonly used word groups are as follows:

Bu bıyıklar, abanoz olmayıp fildişi gibi beyaz olsa yine varır mıydın?(17/133/2644) (similitude the function)

Belkıs daha yusyumru oldu. (4/27/384)(category the function)

Son derece üzgün, bahçeye indim. (14/119/2338) (situation the function)

Ertesi gün biraz geç kalktı. (1/11/45) (time-characterization the function)

Ah, gençliğin o bir daha kesinlikle geri dönmeyecek olan sarhoş edici ve şafağı andıran ilkbaharı... (6/38/608) (repetition the function)

...ayağı burkulmadan bir aşağı bir yukarı koşar dururdu. (1/10/23) (place-aspect the function)

Eski namlı arkadaşının haline ağlayacağı geldi ama, yine güldü.(13/106/2055) (situation the function)

Gelişimin sonsuz yılları ezeli bir hızla akıp giderken, hayal ve muhakeme, biraz daha düzenli aileler, kabileler,kavimler, hükümler, kanunlar teşekkül etti. (6/46/767) (situation the function)

... romantik mevzular için hayattaki hakiki şahısları kahraman diye almanın ne münasebetsiz

bir şey olacağını düşündüm. (5/36/593) (purpose-effect the function)

Clause composed by simple adverbs

Clause composed by simple adverbs, they are composed of adverbs and structures that are the adverb directly by loading an envelope task without adding additional and / or prepositions.

Ne yaptı yaptı, sefirle salonun yanındaki küçük odada yalnız kaldı.(17/134/2667) (accuracy the function)

Ne olursa olsun, getir diyorum, be! (13/110/2164) (accuracy the function)

Az kalsın düşecekti.(13/101/1908) (time-characterization the function)

Sen biraz daha gayret etsen, yerden çoraplarını almak, sobanın kapağını açmak, yorganı, gömleğini düzeltmek, kediyi tutup havaya kaldırmak değil, hatta ayaklarının bu uzun gelişmiş parmaklarıyla yemek yiyebilecek, hatta piyano çalabilecek. (16/130/2604) (supposition the function)

İnsanların beyinleri geliştikçe eski dostu köpeğin de sadakati artıyor, görevleri çoğalıyor, ona karşı duyulan takdir ahlaki ve manevi bir fedakarlık haline dönüşüyordu. (6/46/766) (classification the function)

Benden güzelini bulsan bile, eminim ki, benden zenginini bulamayacaksın. (16/126/2500) (strengthening the function)

Derived Adverbs

Derive adverbs are formed by adding adverbs, words, phrases, or phrases that make an adverb, or morpheme (morpheme), such as adverb addition and / or preposition. The number of these is quite high. Here we will first examine and illustrate these morphemes and then try to evaluate them according to pre-adverb structures.

All the case annexes, the verb suffixes and drawing prepositions (especially the prepositions included in the same sequence (paradigm) as the case annexes) enclose the words, phrases or phrases in which they are added. They are often added as single. However, there are also examples of additional + preposition molded morphem assemblies formed by combining a two-part and one state annotation formed with the repetition of the same patch. Examples of these morphemes will be given below.

Derived adverbs, word, they are created by adding morphemes to the word group or sentence or making adverb or an adverb that makes an adverb. The number of them is quite high in our stories as in Turkish. /+(n/y)A/ (522 times), /+(n)DA/ (390 times), /+(n)DAn/ (228 times), /+(y)lA/ (199 times), +gibi (100 times), /+(y)ArAk/ (75 times), /-sA+/

(60 times) the most commonly used morphemes are exemplified.

The adverb derived by word

/+(n/y)A/

Türkiye’de bedbaht olduktan sonra aşıkıyla İsviçre’ye kaçamağa giden bir hanımdan bahsettiler. (4/29/436) (aim the function)

Kendini bahçeye attı. (17/135/2705) (place-dative the function)

/+(n)DA/

Benim kadar dünyada hiçbir kız, hiçbir kadın bu zalimi anlayamamıştır. (14/114/2232) (place-locative the function)

Hiç hapse girmemiş, ömründe bir defacık olsun karakola çağrılmamıştı. (13/104/2002) (time limit the function)

/+(n)DA n/

Korkudan herkes acıdı, madem tuttu. (14/120/2369) (cause-effect the function)

Kendimi karyoladan aşağı attım. (2/16/176) (place-ablative the function)

/+(y)IA/

Bugün kendine hayat veren arkadaşının mert yüzüne, Allahının gören bir mümin gibi, huşuyla bakıyordu. (13/111/2188) (situation function)

Elleriyle bu beyaz tüyleri araladı. (8/56/872) (instrument the function)

/+gibi/

Pamuk rahattan, saadetten, fena muamele görmemekten o kadar şişti ki: artık hızlı yürüyemiyor, ördek gibi sallanıyordu. (14/117/2286) (similitude the function)

Öyle ki, bizi bile eskisi gibi öğleye kadar yatağımızda uyutmuyor, daha güneş doğmadan erkence kalkıp kahvaltımızı yemeye mecbur bırakıyordu. (8/61/1003) (comparison the function)

/+(y)ArAk/

Yaklaşan yırtıcı bir canavarı havlayarak haber veriyor, onun sayesinde insanlar kaçıyor, yok olmaktan kurtuluyorlardı. (6/45/757) (situation the function)

Ayağının parmaklarıyla sobanın henüz ısınmayan kapağını açıyor, kımıldamayarak bakıyor, tekrar kapıyordun. (16/130/2589) (situation the function)

/-sA+/

O ölürse evimizde büyüğün korkusundan ötemeyen kaç tane yavru horoz var? (14/121/2395) (conjecture the function)

The adverb derived by word group

/+(n/y)A/

Uğradığın hakarete aldırımıyorsan o kadar derin ne düşünüyorsun? (13/107/2084) (situation the function)

... için için gülümser, borcunu tezgahın ıslak çinkosu üstüne husisi bir afi ile atarken. (13/99/1840) (place-dative the function)

/+(n)DA/

Her ötüşünde titriyordum. (2/14/111) (continuity the function)

/+(n)DA n/

...insanlar genellikle yok olmaktan ve bitip tükenmekten kurtuldular. (6/45/760) (cause-effect the function)

/+(y)IA/

Depremden iki gün sonra sevgili annesinin ölümüyle deli gibi olan Sabri’yi Gümüş Halkalıya işte bu Arap getirmişti. (3/24/326) (situation-togetherness the function)

/+gibi/

Tenkit gücüm, görünmez bir profesör gibi, içimden akseden hitabıyla homurdanmaya başlıyor. (5/33/499) (similitude the function)

/+(y)ArAk/

Onun rakı parasını anlayış göstererek bu akşamcılar pay ederlerdi. (3/24/325) (situation the function)

/-sA+/

... her nedense, ben “aşk” denen heyecanı hiçbir vakit duymadım. (5/32/489) (cause-effect the function)

Bütün dünya bir araya gelse fikrimi değiştiremez. (14/113/2225) (condition the function)

The adverb derived by clause

/+(n/y)A/

...dalgın dalgın bahçenin perişan haline bakmaya başladım. (2/17/200) (situation function)

/+(n)DA/

Badik Ahmet, bir muayyen iş tutmamakta inat etti. (13/99/1844) (situation function)

/+(n)DA n/

Rose artık Koton’u yıkamaktan vazgeçti. (8/61/1001) (cause-effect the function)

/+(y)IA/

... kendilerine göre o kadar itaat edilmesi gereken o tatsız ve soğuk ekonomi kanunlarına uymamakla suçlarlar. (6/37/597) (situation-togetherness the function)

/+gibi/

Tıpkı Pamuk’a yaptığı gibi yere çarptı. (2/16/179) (similitude the function)

/+(y)ArAk/

Fakat sesi işitilmeyen ökçesiz terlik giydireceğini düşünerek doktora kendini göstermiyor, ... (1/12/78) (cause-effect the function)

/-sA+/

Bahçeye ne zaman insem, sanki bu tavuğa olan muhabbetimi sezmiş gibi gözümün önünde doğru

zavallının üzerine atılır, ... (14/116/2275) (time-condition the function)

COMBINED ADVERBS

Adverbs formed by the combination of more than one co-operative derived adverb. The majority of these are in the form of duplicated adverbs. Particular attention should be paid to linguistic units that can be used as an adverb, and which can be used as an adverb when identifying unified adverbs. Otherwise, it can be mixed with simple adverbs made up of words and phrases. For example: "... şırıl şırıl ..." word group, a reflective adverb with pre-function dilemma name, "...gider gitmez ..." is an adjective clauses dilemma is a simple form and both adverbs. Unified adverb structures, more cases and adverb-verb inserts with words, phrases, phrases formed as a repetition or combination of adverbs. (Karpuz 2002: s. 81-84)

1.2.1.Simple+simple structure by combined adverbs

word+Ø word+Ø structure by combined adverbs

Bütün bütün badikleşerek yokuşu inmeye başladı. (13/101/1905) (situation function)

Sık sık İzmir'e gelmeye alıştı.(10/81/1455) (time- continuity the function)

Gördüğünü yiyecek gibi parıl parıl bakan müthiş, sarı kaplan gözleri...(12/91/1665) (situation function)

clause+Ø clause+Ø structure by combined adverbs

Ne yaptı yaptı, sefirle salonun yanındaki küçük odada yalnız kaldı.(17/134/2667) (accuracy the function)

word group+Ø word group+Ø

Daha keskin daha acı inlemeye başladı. (4/27/385) (comparison the function)

1.2.2. derived+derived structure by combined adverbs

word + morpheme, word+ morpheme

Bütün vaktim babamın verdiği fenni, ahlaki kitapları okumakla, kardeşlerimin manasız, münasebetsiz iddalarını dinlemekle geçer. (14/114/2239) (situation the function)

Bunlara rastgele ötede beride yem vermiyordu. (15/124/2444) (place-locative the function)

Kimi kaşa göze, kimi cilde, kimi ellere, ayaklara, kimi şişmanlığa, kimi boya, kimi kalçaya bakar. (16/127/2507) (place-dative the function)

Bedia'nın eline döktüğü su ile güle güle ağzını, bıyıklarını yıkadı. (17/134/2682) (situation the function)

Seyahatim boş ve kuru kalmak tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyordu.(6/39/639) (reciprocity the function)

Önü boydan boya ayna olan uzun mermi masanın kenarında altı berber yavaş yavaş çalışıyordu.(12/89/1620) (characterization the function)

Azala azala diğer zayıf hayvalar gibi bir gün bitecekler, hatta geriye küçük bir parçaları dahi kalmayacaktı. (6/45/751)(quantity the function)

word group + morpheme, word group + morpheme

"Metelik tuzağı" dediği bu kağıt parçalarının başından sonuna kadar yalanla dolu olduğunu iddia eder, "Gözümle görmediğim şeye inanmam." derdi. (9/63/1029) (place- limitation the function)

... bazı geceler zavallı hayvancağızı tepeden tırnağa kadar gıcır gıcır sabunlardı. (8/54/827) (situation the function)

Results and discussion

In general terms, the structure concept describes the parts of the subject area and the connection dimensions of these. (Çev. Akalın 1997: s.83) We need to determine the concept of structure here as it is the language and the envelopes in Turkish. We would like to describe the structure of the adverbs, the parts of the language units used as adverbs and the properties of their interconnection.

In the sections related to the adverbs in the Turkish grammar books, generally, only the adverbs consisting of words structures, types and meanings are discussed with their headings. However, the language unions that we use as adverbs do not only consist of words, but also the classifications made by the use of words of kind or meaning cause confusion and inadequacy in terms of limitation and thus determination. For this reason, we think that it would be useful to consider separately the status of the lingual units used as adverbs before and after the adverb.

In a sentence, in the verb verb / complementary or subtracted structures, for example in the adverb and abbreviation groups, the adverbs used in adjective, adverbs and verbs in the combined verbs can be divided into single and combined according to each other and their uses in terms of their creation properties. While they can be used as a plain adverb with their pre-adverb forms, they are also used as adverbs derived by the addition of additional and / or prepositions in the adverb-making task. In addition, it is seen that both the seamless (attached) and the attached and / or prepositioned forms are used as an adverb. However, in the evaluation of the structures, the adverbs used directly with the pre-adverb forms, with the forms without or without a stick and / or with or without markings, can be added and / or prepositions.

Or mixed with those used with morphem. For example, the adverbs made up of the word are single-legged, single-derived words that have received an adverb insert, and those consisting of combining the plain and derived adverbs are evaluated in the composite / composite structure. However, this classification and naming is not clear. Therefore, it needs to be rearranged. (Karpuz 2000: s. 19-21)

Conclusion

As mentioned at the beginning of our article, there are many more types of adverbs in Turkish than in the grammar books. In order to understand the structures and meanings of the adverbs with verbs and to make their roles in the sentence structures with a little movement, we have used the transition behaviors and transition rates while

giving examples of predicate actions, dependent state morphology and verbally structured adverbs in terms of their structural features and some functional characteristics. Of course, there are many adverbs and morphemes that we cannot give here but are widely used in Turkish language. Another important issue that is not included in our article but which is considered to be confusing with many misrepresentation due to not drawing function boundaries, is the functional features of the adverbs and is another subject matter. This study and many others, unlike many languages spoken in the world, written on the world and there is no stereotyped sentence structures; The diversity of words, flexibility of sentence setup and the richness of meaning will contribute to show how much Turkish language is a very powerful and powerful language.

References

- Bayraktar, N. (2004), Türkçede Eylemsiler\ *Actions in Turkish*: Türk Dil Kurumu Yayınları: 838, Ankara.
- Boz, E. (2005), “Bir Birleşik Zarf-Eylem; Eylem Sıfat Eylem Eki+(iyelik eki)+ Hal Eki Yapısı Üzerine” İlmi Araştırmalar \ A Combined Adverb-Action; Action + Adjective-Action Attachment + (possessive attachment) +Scientific Researches on the Structure of the Hall Attachment. İlmi Araştırmalar Dergisi, S.19, İstanbul: s.43-48.
- Dizdaroglu H. (1973), Türkçede Eylemler\ Adverbs in Turkish Language: Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.
- Eker, S. (2005), Çağdaş Türk Dili \Modern Turkish Language:. 3. Baskı, Şekiler Yayınları: Ankara.
- Ergin, M. (1972),Türk Dilbilgisi\ Turkish Grammar. Boğaziçi Yayınevi: İstanbul.
- Gülsevin, G. (2004), “Türkçede Sıra Dışı Ekler ve Eklerin Tasnif-Tanımlama Sorunu Üzerine” V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I “Unusual Annexes in Turkish and Classification-Identification of Annexes On the Problem ”V. International Turkish Language Congress Proceedings I. Türk Dil Kurumu Yayınları, 855/I, Ankara: s. 1267-1283.
- Kahraman, T. (1996), Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Eylemlerin Durum Ekli Tamlayıcıları\ Actions of the Situation in Contemporary Turkish Attached Identifiers: Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.
- Karpuz, H. Ö. (1996), Türkiye Türkçesinin Sözdizimiyle İlgili Çalışmaların Dilbilimi Metodolojisi Bakımından Değerlendirilmesi ve Bazı Teklifler\ Evaluation in Terms of Linguistics Methodology Working with the Syntax of Turkish and Some Related Offers. Türk Dil Kurumu 3. Uluslararası Türk Dili Kurultayı. Ankara: s.625-639.
- Karpuz, H. Ö. (2000), Türkçede Zarflar- Türkiye Türkçesi Edebi Dilindeki Zarfların Yapısal ve İşlevsel İncelemesi\ Turkish Adverbs- in Turkish Literary Language of Adverbs Structural and Functional Review: Ege-Doğuş Yayınları: Denizli.
- Karpuz, H. Ö. (2000), Türkiye Türkçesinde Zarf Yapan Morfemlerin İşlevsel Dağılımları\ Adverbs Function of Morpheme Turkish Author Distribution. Türk Dil Kurumu, 4. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, İzmir-Çeşme.
- Korkmaz, Z. (1994), Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları\ Types of Attachments and Attachment Molding in Turkish Event: Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.
- Korkmaz, Z. (2003), Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)\ *Turkish Grammar (morphology)*:Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara.
- Seyfettin, Ö. (2007), Ömer Seyfettin Hikayeleri 5\ Ömer Seyfettin Stories 5: 2.basım, Üç Harf Yayıncılık: İstanbul.
- Tekin, T. (1958), Daha Zarfının Anlam ve Kullanışları\ The Meaning and Uses of the Adverb. Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi. Cilt 8. sayı 85. Ekim: s.25-27.
- Turan, F. (1998), Türkçede Zarflar Üzerine\ On Adverbs in Turkish. Türk Dili Dergisi: s.301-3069.

L.A. TurumbetovaEgyptian University for Islamic Culture Nur-Mubarak,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: t.lyaila@mail.ru**THE IMPACT OF GLOBALIZATION
ON THE ORIENTAL LANGUAGES, EDUCATION AND CULTURE**

This article focuses on oriental languages such as Arabic, Hindi, Bengali, and Japanese. The author pays great attention to the functionality of these languages in different countries: in particular, in Egypt, India, Bangladesh and Japan. The main goal of the study is to analyze materials related to the position of these languages in the world, to identify phenomena that reveal some changes in language and culture. Due to changes in the language system, due to the globalization process taking place throughout the world, English retains the status of the most important language of international communication. After analyzing the linguistic situation in these countries, the author believes that globalization has a serious impact on national education systems. The main languages of instruction in many countries are the state language of the country and English. The author points out the problems of national schools, such as the danger of lack of achievements in national education, the unification of educational systems of eastern states.

Key words: language, language system, education, culture, globalization.

Л.А. Турумбетова

Нур-Мубарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: t.lyaila@mail.ru

Жаһанданудың шығыс тілдеріне, әлемдегі білім мен мәдениетке әсері

Бұл мақалада араб, хинди, бенгал, жапон сияқты шығыс тілдері қарастырылады. Автор әр түрлі елдерде, атап айтқанда, Мысырда, Үндістанда, Бангладеште, Жапонияда осы тілдердің функционалдығына үлкен мән, көңіл бөледі. Бұл зерттеудің негізгі мақсаты – осы тілдердің әлемдегі жағдайына байланысты материалдарды талдау, мәдениеттегі, тілдегі кейбір өзгерістерді құбылыстарды анықтау. Тіл жүйесіндегі өзгерістерге, бүкіл әлемде болып жатқан жаһандану процесіне байланысты, ағылшын тілі халықаралық байланыстың ең маңызды тілі мәртебесін сақтайды. Автор аталған елдердегі тілдік ахуалды талдағаннан кейін, қазіргі кезде жаһандану ұлттық білім беру жүйесіне айтарлықтай әсер етеді деп санайды. Көптеген елдерде оқытудың негізгі тілдері – бұл елдің мемлекеттік тілі және ағылшын тілі. Мақсатқа жету үшін оқу-тәрбие процесін танудың ғылыми әдістері қолданылды. Негізгі әдістердің бірі – диалектикалық әдіс, ол қарама-қайшылықтар мен оларды шешудің салдарын ескере отырып, зерттеу объектісі мен тақырыбының көріністерін қарастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар әдістер қолданылды: аналитикалық, салыстырмалы-тарихи, формальды-логикалық. Автор ұлттық мектептердің проблемаларын атап өтеді. Біріншіден, білім берудегі ұлттық жетістіктен айрылу қаупі. Екіншіден, шығыс мемлекеттерінің білім беру жүйелерін біріктіру.

Түйін сөздер: тіл, тіл жүйесі, білім, мәдениет, жаһандану.

Л.А. Турумбетова

Нур-Мубарак Египетский университет исламской культуры, Казахстан, г. Алматы, e-mail: t.lyaila@mail.ru

Влияние глобализации на статус восточных языков, образование и культуру

В данной статье рассматриваются восточные языки, такие как арабский, хинди, бенгали, японский. Автор уделяет большое внимание функциональности этих языков в разных странах: в частности, в Египте, Индии, Бангладеш, Японии. Основной целью этого исследования является анализ положения этих языков в мире, выявление некоторых изменений в культуре, языке. В связи с изменениями в языковой системе, из-за процесса глобализации, происходящего во всем мире, английский язык сохраняет статус важнейшего языка международного общения. Проведя анализ языковой ситуации в этих странах, автор считает, что в настоящее время глобализация оказывает серьезное влияние на национальные системы образования, на развитие культуры в целом. Основными языками обучения во многих странах являются государственный язык данной страны и английский язык. Для достижения цели использовались диалектический метод, а также

аналитический, сравнительно-исторический, формально-логический. Автор особо отмечает в статье проблемы и значение национальных школ. Во-первых, это опасность утраты национальных достижений в образовании. Во-вторых, унификация систем образования восточных государств.

Ключевые слова: язык, языковая система, образование, культура, глобализация.

Introduction

Since time immemorial, the main factors uniting ethnic groups have been language, traditions, mentality, culture, religion, history, and the importance of these factors has not diminished, but in some situations and regions they are becoming increasingly important. Any language is a cultural code that forms the philosophy of a person's life, his system of values, behavior style and way of thinking. The main political value is a fair state, and the main cultural value for its citizens is the national language. Language is a prerequisite for the existence of a nation. All languages are equal from a linguistic point of view. Language is considered the most important part of any culture, because people communicate with it, and communication plays an important, perhaps the most important role in transmitting cultural characteristics from one generation to another. The subject of this study is the impact of globalization on languages that currently exist in the countries of the East, in the eastern hemisphere of the Earth. Particular attention is paid to such oriental languages as literary Arabic, Hindi, Bengali, Japanese; their position in the world and the impact of the English language on the countries in which these languages are spoken. In the twenty-first century, eastern states, their languages, and culture face such powerful challenges that can largely determine their future for many decades to come.

To develop relations between countries and people on the basis of mutual respect and trust, as well as to effectively conduct business in the international arena, an understanding of the country's social, political, economic, demographic, cultural and ideological characteristics is necessary. Each language embodies a diverse and in many ways unique understanding of different ways of thinking and life, as well as the history of countless cultures and peoples around the world. Thus, people learn languages for mutual understanding, mutual enrichment, and not just for instrumental purposes, but students want not only to learn, but also to use the learned languages.

Providing better educational services, ensuring equal opportunities in the field of national language / languages is the task of governments. However, at

present there is a linguistic inequality in the world. Communication today is usually supported by information and communication technology (ICT). For this reason, the relative level of development of a country and its national language can be measured by the average ability of its citizens to use information in this language to transfer knowledge and build capacity. The development of the knowledge society is accelerated by the development of ICT, especially due to the convergence of telecommunications and computer technology, with a tendency towards the unification of mobile computers and communications (MCC). As ICTs become more widespread, there is an urgent need for effective and efficient methods for their use and raising the technical level of language communication.

In its written and oral versions, language forms and supports our life. The language accompanies us domestically and abroad, helps us formulate concepts, proposals at different stages of our development and growing up, helps us discuss any meanings, ideas. "Speaking two or more languages is a natural way of life for three quarters of humanity. "In the modern world, monolingualism is not a force, but a disadvantage." (Crystal, 2006: 409). Very few modern societies can be considered homogeneous; they are becoming more diverse, whether in the languages they speak, or in the way people live and express themselves (their culture). The reality of a multilingual and multicultural society is that languages interact, influence each other. Learning a language and languages is a huge opportunity to study the international community of the world, intercultural content and problems.

Due to globalization, the process by which people of the world come together in a single society and function together when the world becomes a limitless social sphere makes truly comprehensive and universal communication possible. African people can chat with Canadian citizens in real time. Or someone in the United States can send an email to a friend in India and receive a reply message in their inbox in less than one minute. The transmission of information via the Internet forces people living in different countries of all continents to join the same news that is transmitted around the world almost simultaneously. The benefits of globalization lie not only in universal instant

awareness, they are numerous. Globalization makes travel easier, whether in densely populated urban or remote rural areas. Food and medicine can now quickly get to where they are urgently needed. The process of globalization is a combination of economic, technological, sociocultural and political movements. This movement of people, goods, capital and ideas is due to increased economic integration. These changes are characteristic in general for the phenomenon of multinational and transnational dynamics, exerting a great influence on the achievement of the ultimate goal of business processes and the rules of world trade.

However, some people view globalization as an ambiguous process with many positive aspects as well as disadvantages. There is speculation that it threatens the environment and also destroys national cultures. Globalization makes rich countries richer and developing countries even poorer than before. Many antiglobalists fear that unequal access to knowledge, information technology and the dominance of international communication languages will cause inequalities in education.

Justification of the choice of the theme, goals and objectives

It should be noted that globalization has influenced the use of languages and indeed replaces a number of languages that until recently played a rather significant role in the exchange of information between people. Thus, English, penetrating the countries of the Middle East and the Gulf, crowds out Arabic, and in Latin America English crowds out Spanish. Some experts believe that we are witnessing a process of replacing uniformity and homogeneity with new, hybrid forms of culture and language (Graddol, 1997: 66).

The importance of English as a global language is growing rapidly. In many parts of the world, English has the status of “lingua franca” due to the military, economic, scientific, political and cultural influence of the British Empire in the 18-19 centuries and the influence of the United States from the middle of the 20th century to the present. Due to the global influence of native English speakers in the entertainment, air transport, media, science and Internet industries in recent decades, this language is now the most widely studied second language in the world. In the region of the Arab countries, for example, many young people consider English more prestigious than the Arabic language and prefer it to the detriment of their national language, or rather its local version (dialect). (John A. Morrow, 2007).

In most countries, language training begins quite early. English is usually the first or most frequently taught foreign language in many of them. English also surpasses other languages in the presence of a very significant number of non-native speakers. It is clear that globalization makes English particularly important not only at universities, but also in many other areas of life, such as computer science, diplomacy, medicine, world trade, shipping and entertainment. It is estimated that in the near future it will be actively studied by 2 billion people. Moreover, most of the latest literature in science and technology, space research, nuclear technology, medicine, information technology is available in English. Based on numerous studies and tests, language agencies and experts claim that one in four people in the world speaks English with some degree of competence.

One of the directions of the human rights movement around the world has become the requirement to ensure the linguistic rights of nations and peoples, that is, the right to receive education in their native language. At present, when the principle of multilingualism is gaining increasing support at all levels, including the internal life of ethnically heterogeneous states, in some countries multilingualism is legally fixed and rich positive experience has been accumulated in the field of intercultural and interlanguage communication. No one will dare to deny the importance of national heritage in the life of people and the history of peoples; its role for development, stability and prosperity is undeniable. However, some people believe that over time, heritage should be rethought to take into account progress in knowledge and changes in lifestyle. Conservatism and blind attachment to one's legacy can lead to stagnation. Cultural self-isolation and lack of interaction with other communities will damage identity, authenticity and vitality. Like any living organism, the heritage should be subjected to the beneficial effects of the environment, learn new things, perceive the ideas, concepts and experience of human civilization.

Scientific Research Methodology

In the course of the study, general scientific methods were used, such as analysis, synthesis, classification and generalization, as well as comparative research, the dialectical method, the comparative historical method, and the logical method.

Results and discussion

In this article, we consider the languages of the countries of the East, which are used by a huge

number of people. These are Arabic, Hindi, Bengali and Japanese. Arabic, which is the language of the Semitic group, ranks fifth among the most widely spoken languages in the world. It is the mother tongue for 260 million native speakers and a second language for 200 million people in North Africa and West Asia. Arabic has an official state language status in 24 countries: Algeria, Bahrain, Chad, Comoros, Djibouti, Egypt, Eritrea, Iraq, Israel, Jordan, Kuwait, Lebanon, Libya, Mauritania, Morocco, Oman, Qatar, Saudi Arabia, North Sudan, Syria, Tunisia, the United Arab Emirates and Yemen, as well as in the occupied Palestinian territories. Although the Arabic language has a set of separate dialects along with the literary form, due to the common written standard form of the language and the common cultural and religious heritage, most native speakers see all varieties of Arabic as forms of one language. However, in most Arab-speaking countries, standard Arabic is spoken or, in any case, understood only by those with a formal education. Modern spoken Arabic differs significantly from one region to another. The Arabic alphabet is also used in languages such as Farsi, Urdu, and Pashto. Arabic is used as one of the official languages of recognized international organizations such as the United Nations, the International Criminal Court, the African Union and the League of Arab States.

In Egypt, during the spread of Islam, the growth of the Arabic language was quite slow, since the indigenous population in the country already used Coptic and Greek. In Spain and Persia, the Arabic language had limited distribution. With the conquest of each new country, the Arabic language was enriched, as words from local languages entered it, giving it new words and meanings for areas such as government, law and science. In addition to the diversity and expressiveness already available, all these external influences helped to develop the Arabic language as an instrument for managing the empire. The occupation of Egypt by the French and British brought other cultural influences (Stopikowska, 2012: 129). Today, the Egyptians make up the largest ethnic group, and the country has only one official language - Arabic. Classical Arabic, as we have already mentioned, is taught in schools and universities. Some tribes and ethnic minorities speak Arabic, although they retain their dialects. At the same time, the national education system involves the training of specialists who speak modern European languages, providing access to world science, innovative technologies.

Egyptian public universities, including the oldest of them, Al Azhar University, usually consist

of several faculties in various disciplines, and the Arabic language is used in teaching, humanitarian, commercial and educational faculties. According to David Graddol, spoken Arabic is likely to become more standardized and widely used, which is facilitated by the development of the media, especially Al Jazeera and similar international agencies (Graddol, 2006, 63). It is obvious that the Arabic language will continue to actively develop due to the increase in the number of speakers. In Indonesia, the country with the largest Muslim population in the world, Arabic is one of the widely used foreign languages, along with English, Chinese, Japanese, Korean, German, Dutch, and French. Due to its religious significance, the Arabic language has a high status in Indonesian society and is taught in public and private schools and universities, especially those associated with Islamic educational institutions. In a number of universities, the Arabic language course is intended not only for students studying this language, but also for students studying in non-Arab faculties.

At present, in a globalized society, it is more important to be sociable in the dominant language common in global communities, as well as to maintain their cultural identity by preserving or learning the language of their minority.

The next language we are considering is Hindi written in Devanagari. More than 600 million people worldwide speak Hindi. Hindi is the official language of India, spoken in countries such as Nepal, Mauritius, Fiji and Guyana. Indians whose native language is not Hindi speak it as a second language. It is difficult to consider the influence of the Hindi language, not to mention Urdu. Urdu is the official language of Pakistan. Both languages go back to one of the dialects of the Persian dynasty of the Mughal Empire, and absorbed the influence of the Persian language. However, Hindi historically retained more words from classical Sanskrit; and Urdu has more terms derived from Persian and Arabic.

Language has often been used as a means of pressure in political games since ancient times. History shows how language overcame barriers to uniting people and even created the basis of resistance. In 1918, Mahatma Gandhi called for Hindi to be given the status of the country's national language. He believed that in this way Hindi could unite the country. On September 14, 1949, the Constituent Assembly approved Hindi as the official language of India. Many citizens of the country believe that the national language controls the political fate of the country, since its widespread distribution in the north and central parts of the

country coincides geographically with the most active political territory, where it is decided who will be the next prime minister.

Hindi was chosen as a means of instruction at the elementary school level. To a large extent, as a result of this colonial policy, representatives of the urban middle class and educated villagers throughout the zone - an area that approaches the area of northern India, south through the state of Madhya Pradesh. Within this zone, the extent to which regional languages resemble standard Hindi varies greatly. Maithili - the easternmost regional language of the Hindi belt - has more historical similarities with Bengali than with standard Hindi. Similarly, Rajasthani, the westernmost language of the belt, in some respects resembles Gujarati more than standard Hindi - they claim to be Hindi speakers because using these regional languages or dialects in public places, that is, outside the circle of family and close friends - is perceived as a sign of inadequate education. Speaking standardly, Hindi gives the same status to people in this region as spoken English in southern India; both are seen as languages of upward social mobility. Thus, people in search of a new job, marriage and the like should use standard Hindi in everyday communication. In many cases, young people now only have passive knowledge of their regional languages. Especially since the 1950s, the prevalence of media (radio, television and films) and growing literacy have led to an increase in the number of carriers of standard Hindi.

Language flourishes by attracting people and not through imposition from the above. One major attraction has been the Hindi film industry, which has popularized the Hindi language in non-Hindi speaking areas of India. As historian Ramachandra Guha writes, Hindi cinema, over time, "made the Hindi *language* comprehensible to those who previously never spoke or understood it. When conveyed seductively by the medium of cinema and television, Hindi has been accepted by the people of the south and the east who resisted speaking it at the beginning.

In addition to the press, the English language affects the film and theatre sectors as well. London model, which came to India with the British in the late eighteenth century influenced greatly on Indian theatre. Generations of Indians have grown up on American fiction and Hollywood films. Today Indian English films are meant for an English-speaking Indian audience. "Based on these complex usages of the English language in India and due to India's solid number of 1.2 billion inhabitants,

there are round about 125 million English-speakers, which make India, right after the USA, one of the countries of the world with the highest number of English-speakers"(Hinz,2012). English is critical for successful participation of India in the global economy, that it provides individuals with access to crucial knowledge, skills and employment opportunities and enables organizations to create and sustain international links. "In terms of numbers of English speakers, the Indian subcontinent ranks third in the world, after the USA and UK. This is largely due to the special position, which the language has come to hold in India itself. There are also considerable numbers of English speakers elsewhere in the region, which comprises six countries (India, Bangladesh, Pakistan, Sri Lanka, Nepal, Bhutan) that together hold about a fifth of the world's population"(Crystal,1994:101).

The next language to consider is Bengali, or its other name, *Bangla*, which is a member of the Indo-Aryan group of the Indo-Iranian branch of the Indo-European language family. It is spoken by more than 210 million people as a first or second language, with about 100 million people speaking Bengali in Bangladesh; about 85 million in India and large immigrant communities in the United Kingdom, the United States, and the Middle East. It is the official language of Bangladesh and one of the languages officially recognized in the constitution of India. Bengali usually ranks seventh in the world in the number of people who speak it as their native language. It is also the second most widely spoken language in India. Bengali linguists Suniti Kumar Chatterjee and Sukumar Sen suggested that the Bengali language originated in the 10th century AD and comes from the Magahi Prakrit (spoken language) through the Magahs of the Apabhramsha (its written counterpart). Bengali scholar Mohammed Shahidullah and his followers proposed a competing theory, suggesting that language originated in the 7th century AD and developed from oral and written Gouda. (Shahidullah, 1959).

Although Bengali is an Indo-European language, it was influenced by other language families prevailing in South Asia, in particular the Dravidian, Austro-Asian and Tibetan-Burmese families, which contributed to the Bengali dictionary and provided the language with some structural form. Recent studies show that the use of local and foreign words is expanding, mainly due to the preference for Bengali-speaking conversational style.

As for the English language in Bangladesh, it is significant in many ways. To meet the global demand for skilled labor, knowledge of the English language

is imperative. Teaching English in Bangladesh has become a matter of paramount importance for maintaining economic growth and developing a skilled workforce. Knowledge of English will provide the nation with more opportunities on the world stage. According to the Constitution of Bangladesh, “the state language of the republic is *Bangla*.” *Bangla* is the official national language of Bangladesh, and English has been declared *lingua franca* for use in communicating with foreign countries.

However, the government does not officially recognize English as a second language, English serves as a second language for people with higher education and social status. Even as a foreign language, English plays a special role in national educational policies. English is widely used at all levels of education. According to government policy, English is a compulsory subject up to secondary education. Recognition of the importance of teaching and learning English is also evident in Bangladesh’s educational policy in 2010, according to which English has become a compulsory subject in elementary school, in high school and in all colleges and universities. English is recognized as an important tool for building a knowledge-based society.

Education Policy 2010 requires the introduction of English from the very beginning of primary education; Further, its teaching continues at the next stages of training. This attitude shows the extent to which citizens of the country value and consider it necessary to learn English in their education. Nevertheless, the patriotic intelligentsia demands to preserve the national language with all its wealth and history, without sacrificing it to a foreign language. For this, they believe, it is necessary to develop appropriate strategies and methods, as well as organize the right language planning and policies at the state level.

Bangladesh needs a nationwide information program, a government decision, contributions from educators, writers and linguists, as well as the active participation of the media. Bilingual education policies, comparative language studies, language planning, and constructive language studies can increase language awareness. According to scientists, the vast majority of the population today are native speakers of the *Bangla* language (85 percent). According to the 1991 census (Hossein and Tollefson, 2007: 243), Bangladesh speaks 60 languages, many of which have a significant number of speakers (for example, Chittagon with 14 million and Sylheti with five million). These languages play

an important role in society, especially in rural areas and among the ethnic minorities of Bangladesh.

After a long struggle for autonomy, part of which was motivated by the creation of a movement to study the Bengali language, Bangladesh achieved independence in 1971. In the early stages of nation-building, as part of efforts to both decolonization and in relation to the nation the use of *Bangla* was extended to most areas regulated at the national level, including the education system, while the use of the Urdu language (which the Bangla-dominated population rarely spoke) and, to a large extent, English, were suppressed. As a result, since 1971, it has been reported that there has been a “serious decline in the level and status of English in Bangladesh” despite the expansion of the linguistic globalization of the English language in the wider world (Banu and Sussex 2001: 131). However, since the 1990s, it seems that a new understanding of the importance of English has emerged thanks to globalization, satellite television, the growth of the IT industry and the clothing industry of Bangladesh. Since the *bangla* is so central to the cultural and political identity of the nation, however, there is a concomitant fear that English may function as a “crowder of national traditions, a tool for continuing imperialist intervention.” In the minds of most people, national identity and learning English are positioned as antagonistic, not complementary.

The next language under consideration is Japanese, the national language of Japan. It is an East Asian language spoken by more than 130 million people, making it the ninth most widely spoken language in the world. Outside of Japan, another 5 million people speak Japanese with a certain degree of knowledge. Japanese is a member of the Japanese (or Japanese-Ryukyuan) language family. Little is known about the background of the language. The origin of the Japanese is in considerable controversy. It is believed that the Japanese are associated with the Ural-Altai family, which includes Turkish, Mongolian, Manchu and Korean. Korean is most often compared to Japanese, since both languages have important key features, such as a common structure, vowel harmony, lack of conjunctions and the widespread use of honorary speech, in which the social rank of the listener greatly influences the dialogue. However, the pronunciation of Japanese is significantly different from Korean, and languages are mutually illegible.

The Japanese language has an extremely complex writing system, consisting of two sets of phonetic syllables (approximately 50 syllables each) and thousands of Chinese characters called *kanji*, about

2000 of which the Ministry of Education identified as compulsory education before graduating from high school. During the *Heian* period (794–1185), the Chinese had a significant influence on the vocabulary and phonology of the ancient Japanese language. Late Middle Japanese (1185–1600) included changes in features that brought it closer to the modern language, and the first appearance of European loanwords. The standard dialect moved from the Kansai region to the Edo region (modern Tokyo) during the early modern Japanese period (early 17th century - mid-19th century). After the voluntary isolation of Japan in 1853, the flow of borrowed words from European languages increased significantly. English borrowing, in particular, has become frequent, and Japanese words from English roots have become widespread.

International interest in the Japanese language dates back to the 19th century, but became more widespread after the economic growth in Japan in the 1980s and the global popularity of Japanese popular culture (such as anime and video games) since the 1990s. As of 2015, more than 3.6 million people have studied the language around the world, especially in East and Southeast Asia. As of 2017, more than 267,000 foreign students are studying at Japanese universities and Japanese language schools, including 107,260 Chinese, 61,670 Vietnamese and 21,500 Nepalese.

Japan is one of the world's leading industrial powers and is remarkable for its economic growth since World War II, considering it has few natural resources. Following the devastation of the Second World War, Japan redoubled its efforts to “catch-up” other developed countries. The country quickly moved up the value-added chain through a combination of high birth rates following the war, export-driven economic growth leading to an explosion of manufacturing jobs, until, by the early 1980s, the Japanese economy was globally dominant. As such, by the 1980s, Japan became unique, first, in being the only country in the region whose social conditions facilitated genuine comparison with the “advanced” countries of the West, second, a model for “modernization” that other countries in the region could emulate (Rappleye, 2007).

Currently, Japan has gained reputation and economic power in the production of high-quality industrial goods. Many people around the world are interested in Japanese technology, business, and culture. Japanese learn English at school for at least three years. Some have six years of formal training, and those who studied at the university can have

up to ten or more years of English. Since English is the main language of globalization, it has clear advantages. For a long time, English was taught using the grammar translation method in Japanese schools and universities. This led to the inability to work in English at the workplace. Many scholars believe that learning and teaching the language in Japan in the era of globalization is still influenced by the *kokusai* discourse (internationalization), which combines “anglicization” and nationalism. It means that the development of international understanding and intercultural communication skills is largely focused on the English language of the white middle class and the founding Anglo-culture, and not on other languages and cultures that make up the linguistic and ethnic diversity of Japan, as well as world. In language education, insufficient attention is paid to the growing ethnic and linguistic diversity at the local and global levels, as well as the need for democratic coexistence of the main population of Japan, ethnic and linguistic minorities in Japan and people from all over the world. (Black, 2002: 65). In a rapidly aging and declining population, the Japanese should be able to work with foreign colleagues. One of the interesting projects supported by the Japanese government is the Japan Exchange and Teaching internationalization program. Junior and senior high school students across Japan learn about non-Japanese cultures at earlier stages of their lives and are encouraged to imitate their new role models. The presence of so many non-Japanese people is forcing Japanese to rethink traditional values and attitudes. Knowledge of English will help the Japanese create alliances and partnerships with foreign institutions in the fields of business, science and technology, research, higher education. Japan and the Japanese are forced to rethink their identity through globalization. Japan has become a country in which a person can no longer lead a normal life without certain knowledge of English, not to mention those “Japanese-English” words. Nowadays, the older generation of people who have been influenced by many borrowed words should have experienced incredible difficulties in understanding the Japanese language.

Summary and Conclusions

Globalization is a fact that we cannot ignore. This is a continuous, not a completed process. The phenomena of globalization will continue to move into the future. “Globalization has serious implications for a nation state. But this is inextricably linked with the development and requirements of market capitalism. Huge flows of money move

between foreign exchange markets in different countries (much more than the amounts needed for world trade). It is becoming increasingly difficult for the state to exercise effective power in its traditional territory” (Abercrombie and Warde et al 2000: 15). Nowadays, the world around us is changing dramatically. “The state is under increasing pressure to become an encouraging owner of transnational business, seeking to attract domestic investment, offering a safe and stable environment, limited government regulation and an abundance of skilled low-wage labor” (Bauman 1998; CBI 2000),

Globalization and modernization have provided the Eastern countries with various significant advantages in terms of technology and economic development. However, there are other opinions about the consequences of globalization. “In addition to these benefits, globalization is detrimental to traditional cultural heritage. Traditional art and craft, music and dance, language and literature, food and clothing style have been replaced by Western cultural attributes” (Najjar, 2005). According to Najjar, “globalization has greatly influenced Arab culture through the Internet, films, music, art and literature. Due to the advent of globalization, Arabs have lost the bulk of their traditional culture due to their penetration into the regional markets of Western countries of culture. The individuality of people lies in their traditions and culture, which includes characteristics, beliefs, customs, rites, rituals, costumes, language, food, arts and crafts, dances, etc., which can be observed in their characteristics. Globalization has led to the desertion of the various aforementioned features of Arab culture, which

leads to the destruction of the Arab culture as a whole. This leads to various problems, such as difficulties in identifying and discriminating against Arab people based on cultural aspects, as they follow other cultural values. If these conditions do not change, traditional Arab culture will disappear, leading to the loss of rich cultural heritage.” (Najjar, 2005).

Globalization affects all aspects of society. Higher education may be one of the most affected by global trends, and the economy and content of the business seem to be particularly affected. The human species is divided into more than six thousand groups, each of which speaks its own language. With this multitude of languages, humanity has brought upon itself a great mixture of languages. But the whole human race remains connected: separation is overcome by people who speak several languages and thus provide a connection between different groups. Multilingualism kept humanity, divided by so many languages, together. Multilingual connections between language groups do not occur randomly, but, on the contrary, they are a surprisingly strong and efficient network that directly or indirectly brings together six billion people on Earth. Today, the epic center of the world’s languages is English. English is a language that connects languages with each other. English gained this position at the core of the global language system for a number of historical reasons. Globalization has affected the use of language throughout the world. English is considered a passport for a secure future. This is perhaps the only language spoken on all continents of the world.

References

- Crystal, D (2006). *How Language Works*. New York: The Overlook Press.
- Graddol David. (1997). *The Future of English?* London: British Council.
- Malgorzata Stopikowska, Yasser Mohamed El-Deabes. (2012) *The education system of Egypt: contexts, frames and structures*. Problems of education in the 21st century. Volume 40, pp.129-144.
- Morrow John. (2007). *The impact of globalization on the Arabic language*. Intercultural Communication Studies XVI: www.academia.edu. <https://doi.org/10.1111/j.1061-1924.2005.00215.x>
- Graddol David. (2006). *Why global English may mean the end of ‘English as a Foreign Language*. The British Council, 130p.
- Hinz Agneta. (2012) *On the development of the English language in India*. English language and Literary Studies. Linguistics. 219, 115 eBook books.
- Crystal David. (1994) *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge University Press. 489 pages.
- Shahidullah, Muhammad. (1959) *Bangala Bhasar Itibritta*. History of Bangla Language.
- Banu Rahela and Sussex Roland. (2001). *English in Bangladesh after independence: Dynamics of policy and practice*. www.researchgate.net › publication › 37626.
- Imam S. R. (2005). *English as a global language and the question of nation-building education in Bangladesh*.
- Hossain Tania and Tollefson James. (2007). *Language policy in education in Bangladesh*. 243 pages.
- Rapley, J. *The twisted, unintended impacts of globalization on Japanese*. Hannum, E., Park, H. and Goto Butler, Y. (Ed.) *Globalization, Changing Demographics, and Educational Challenges in East Asia* (Research in the Sociology of Education, Vol. 17), Emerald Group Publishing Limited, Bingley, pp. 17-63.

- Black David, Cameron Deborah. (2002). *Globalization and Language Teaching*. Oxford academia edu
- Abercrobie and Warde Alan et al. (2000). *Contemporary British Society*. Great Britain.
- Bauman Zygmunt. (1998). *Work, Consumerism and New Poor*. *British Journal of Sociology*. CBI 2000PDF eBook.
- Najjar Fauzi. (2005). *The Arabs, Islam and Globalization*. <https://doi.org/10.1111/j.1061-1924.2005.00215.x>.

ПІКІР

РЕЦЕНЗИЯ

BOOK REVIEW

Ceren Kabadayi

PhD, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: zheren.kabadaiy@kaznu.kz

З. Шадкам, Ү.Т. Қыдырбаева
ШАҒАТАЙ ТІЛІНЕ КІРІСПЕ

(Оқу-әдістемелік құралы), «Қазақ университеті», Алматы 2019, s. 102, ISBN 978-601-04-4398-3

Шағатай түрікшесі дегеніміз, Орта Азия жағрапиясындағы Харезм түрікшесінің жалғасы ретінде қолданылған тілдің тарихи кезеңі болып табылады. Бұл тіл XV ғасырдан бастап қолданысқа еніп, XX ғасырдың басына дейін жалғасын тапты. Шағатай түрікшесі кезеңінде шығармалар араб тілінде жазылып, көптеген қолжазбалар сол күннен бастап қазіргі кезеңге дейін сақталған. Осы саладағы зерттеулердің барлығы дерлік осы шығармаларды бүгінгі әдебиетке транскрипциялаудың қайнар көзі болып табылады. Қазіргі таңда қарастырып отырған «Шағатай тіліне кіріспе» (оқу-әдістемелік құралы) атты оқу құралы, осы бағытта Қазақстандағы Түркология кафедраларында білім алып жатқан студенттерге Шағатай түрікшесін үйретуде зор үлесін қосуда.

Бұл оқу құралы жоғары оқу орындарының Түркология кафедраларында оқытылатын Шағатай түрікшесі пәнінен 15 аптаға арналған методикалық оқу құралы болып табылады. Сонымен қатар Махсұт Шафиги тарапынан жазылған алғы сөзбен бастау алған оқулық 15 тараудан құралған және ең соңында сөздігі де бар. Әрбір тарауы бірдей әдіспен дайындала оты-

рып, теориялық білімнен кейін сол тақырыпқа қатысты студенттер үшін жаттығулар берілген. Қазақ тілінде жазылған оқу құралында Шағатай түрікшесіндегі мәтіндер мен мысалдардың аудармасы, жұрнақтар мен дыбыстарды бейнелеу үшін әліпби транскрипті де берілген. Оқу құралы 102 беттен тұрады.

Шығарманың тараулары жалпы ерекшеліктерімен қатар мазмұны төмендегідей ретпен берілген:

Кіріспемен басталатын бірінші тарауында (5-8 беттер) Шағатай түрікшесінің жағрапиялық ерекшеліктері мен тарихи даму кезеңдері түсіндіріле отырып, тақырыпқа қатысты бұған дейін жасалған зерттеу жұмыстарына сілтеме жасалу арқылы әр түрлі зерттеушілердің пікірлері мен мәліметтері берілген. Тарау соңында қайталау сұрақтары берілген.

Екінші тарауда (9-12 беттер) сол кезеңнің жазу ерекшеліктеріне арналған. Бұл тарауда әсіресе дауысты дыбыстардың жазылуына мән берілген және де қосымшалардың жазылуы мен қос дауыссыз дыбыстар берілген. Тарау соңында 5 жеке іс тәжірибеден тұратын жазба жұмыстары берілген.

Үшінші тарау (13-18 беттер) кезеңнің фонетикалық ерекшеліктерін қамтиды. Әуелі дауысты дыбыстар бір кесте арқылы берілген. Кейін дауысты және дауыссыз дыбыстар үндестігі мен жұрнақтардың үндестік заңы туралы баяндалған. Сонымен қатар дыбыстық ерекшеліктеріне тоқталған. Тарау соңында тақырыпқа қатысты төрт түрлі қосымша берілген.

Төртінші тарауда (19-24 беттер) дауыссыз дыбыстар туралы айтылған. Бұл тарауда дауыссыз дыбыстардың өзгеріске ұшырауымен дыбыстық ерекшеліктері жайында айтылған. Тарау соңында төрт сұрақтан тұратын тәжірибе жұмысы берілген.

Бесінші тарау (19-24 беттер) морфологияға арналған. Бұл тарауда, есімдіктен есімдік жасайтын жұрнақтармен басталып, өз реті бойынша етістіктен есімдік жасайтын, есімдіктен етістік жасайтын және етістіктен етістік жасайтын жұрнақтар туралы айтылған. Жұрнақтар әліпби ретімен берілген. Қысқаша анықтамасымен қатар мысалдары да берілген. Тарау соңында жазбаша жаттығулар берілген. Алайда, бұл жерде үлкен кемшілік те орын алып отыр. Көшірме арқылы жазылуы талап етілген бұл мәтіндердің дереккөздері сілтеме ретінде берілсе, зерттеуші мен студенттің сол кезеңге тиесілі әдеби шығармаларға тиімді бір тәсілмен қол жеткізуіне мүмкіндік қолайлы болар еді. Сонымен қатар пайдаланушы осы бөлімнен бастап мәтінге транскрипт жасай алады.

Алтыншы тарау (38-44 беттер). Бұл жерде өз ретімен көптік жалғауы, тәуелдік жалғауы және септік жалғаулары да берілген. Тараудың соңында алдыңғы тараудағыдай транскрипт және жазбаша тапсырмаларға бағытталған жаттығулар бар.

Жетінші бөлімнен (45-49 беттер) бастап, сөздік қолға алынған. Сонымен қатар есімдіктер мен сын есімдер берілген. Қысқаша анықтамаларымен қоса мысалдары да берілген. Сондай-ақ анықтамалар кесте арқылы баяндалған. Тараудың соңындағы жаттығу жұмыстары алдыңғы бөлімдегі жаттығуларға ұқсас түрде жазбаша әрі транскрипт түрінде берілген.

Сегізінші тарау (50-53 беттер) үстеулер мен шылауларға арналған. Олар түріне қарай әрі қысқаша анықтамасымен бірге мысалдар арқылы берілген. Бөлім соңында жазбаша және транскрипт түрінде жаттығулар да бар.

Тоғызыншы және оныншы тараулар (54-58 беттер) етістіктерге арналып, арнайы талқыға салынған. Бұл бөлімде алдымен кесте түрінде есімдік негізді жіктік жалғаулар, тәуелдік

жалғаулары, бұйрық райдың жіктік жалғаулары, нақты келер шақта қолданылатын жіктік жалғаулар, қалау райдың жіктік жалғаулары берілген. Сонымен қатар өткен шақтың үш түрі (-еді, екен, -ған) жалғасын табады. Тарау соңында алдыңғы бөлімдегідей жаттығулар орын алған.

Он бірінші тарау (59-63 беттер), алдыңғы тараудың жалғасы болып табылады. Алдыңғы тарауда айтылған өткен шақтан кейін бұл тарауда нақ осы шақ, ауыспалы осы шақ, болжалды келер шақ және нақты келер шақ туралы айтылған. Осы атаулар арқылы шақтардың есімдіктерге қарай жіктелуі мен оған қатысты мысалдар берілген. Бөлімнің соңында жазбаша әрі транскрипт түріндегі жаттығулар орын алады.

Он екінші тарау (64-66 беттер) етістіктер бұл жолы райлар арқылы қолға алынған. Бұл бөлімде өз ретімен бұйрық рай, шартты рай және қалау рай туралы баяндалған. Сонымен қатар бұл райлардың есімдіктерге қарай жіктелуі мен мысалдары берілген. Бөлімнің соңында жаттығулар мен транскрипт берілген.

Он үшінші тарау (67-74 беттер) құрмалас етістіктер берілген. Бұл жердегі тақырыптар өз ретімен қатыстық өткен шақ, бұрынғы өткен шақ, *-ған/-ген* арқылы жасалған бұрынғы өткен шақ, мақсатты келер шақ, шартты рай тұлғаларының *еді* сөзімен тіркесіп келуі, болжалды келер шақ, *-ған/-ген* арқылы жасалған болжалды келер шақ, ауыспалы осы шақтың шартты түрі, жедел өткен шақтың шартты түрі, бұрынғы өткен шақтың шартты түрі, *-ған/-ген* арқылы жасалған өткен шақтың шартты түрі және *-ер* арқылы жасалған өткен шақтың шартты түрі туралы айтылған. Дәл осы әдіспен етістіктердің есімдіктер бойынша жіктелуі және мысалдары берілген. Бөлім соңында жаттығулар, жазба жұмыстары және транскрипт берілген.

Он төртінші тарау (75-79 беттер) сұрау жұрнақтарымен басталып, рет ретімен есімше жұрнақтары, есім сөз + етістік, негізгі көмекші етістіктер арқылы жасалған күрделі етістіктер және бейінді күрделі етістік туралы баяндалған. Бұл тақырыптарға қатысты әліпби реті бойынша жұрнақтар мысалдармен берілген. Тарау соңында жаттығулар әрі транскрипт бар.

Бесінші тараудан бастап, соңына дейін ұқсас жаттығулар берілген. Бұл жерде берілген мәтіндер арқылы зерттеуші мен студенттерден күтілетін тәжірибелер оңайдан қиынға қарай берілген. Бұл зерттеу жұмысы 15 апталық оқу мерзіміне сәйкес қарастырылғанда жаттығуларды орындаушының тілге қатысты грамматикалық білімін арттырып,

тәжірибе жүзінде әр апта сайын қиындата келе, өзін жетілдіруіне үлкен септігін тигізеді.

Он бесінші тарау (80-92 беттер), грамматикалық тақырыптардың аяқталған бөлімі болып табылады. Бұл жерде Шағатай тіліндегі сөздіктер берілген. Олар әліпби ретімен беріле отырып, әрбір он сөздік үшін теориялық тұрғыда мағлұматтар берілген. Артынша «Шағатай тіліне байланысты жарияланған негізгі зерттеу жұмыстары» атты тақырыпқа қатысты кейбір зерттеу жұмыстары берілген. Бұл тараудың соңында мысал мәтіндер мен бұл мәтіндерге қатысты кейбір тәжірибелік зерттеулер және «пысықтау сұрақтары» тақырыбы аясында толыққанды басынан соңына дейін рейтингке мүмкіндік беретін 40 сұрақтан тұратын жеке бір бөлім берілген.

Зерттеу жұмысының ерекшелігі, соңында сөздік берілуі болып табылады. Бұл зерттеу жұмысында зерттеуші мен студенттің пайдасына асатын өзге де әдебиеттермен қатар бастапқы

деңгейдегі Шағатай тілінің грамматикасын үйренуге қол жеткізу мүмкіндігін береді. Бұл он беттен тұратын сөздік бөлімінде алдымен бір зат артынша ретімен шыққан тегі, айтылуы, құрылымы, түрік және қазақ тіліндегі мағынасы берілген.

Зерттеу жұмысы: тақырыптардың топтастырылу түрі, қарапайым түсіндірме, мысалдардың көптігі сынды көптеген ерекшеліктерді зерттеушілердің, студенттердің қолданысына сәйкес дайындалған түрде әрі осылайша Шағатай түрікшесі сабақтарында қолданылатын нұсқаулық түріндегі өте құнды жұмыс болып табылады. Сонымен қатар бұл зерттеу жұмысы, Қазақстан жағрапиясындағы Шағатай түрікшесі сабақтарында пайдаланылатын оқулықтардың жоқтың қасы екенін білдіре отырып, осы тұрғыда бұл кемшіліктің орнын толықтыруда. Түркология саласында осындай зерттеу жұмысына қол жеткізгені үшін доцент З. Шадкам мен PhD доктор Ү. Қыдырбаеваға алғыс айтамыз.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ - CONTENTS

1-бөлім Тарих	Section 1 History	Раздел 1 История
<i>Dauyen D.B., Kudaibergenov T.</i> The growth of China's internet technologies and digital economy		4
<i>Джалилов З.Г., Батырхан Б.Ш.</i> Исламское правление в Иране: идеологические основы		18
<i>Duisekina A.B., Ashinova Zh.Y.</i> China-Kazakhstan: cooperation and innovation in education as part of the Belt and Road initiative.....		26
<i>Жекенов Д., Джакубаева С., Азнабакиева М.</i> Халықаралық қатынастар жүйесіндегі дағдарыс және жаңа әлемдік тәртіп: Қытай дәуірі.....		34
<i>Жұмажанова Ф.Т.</i> Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы діни зерттеулер.....		42
<i>Мажиев Г.Ж.</i> Влияние аль-Фараби на поэзию арабской мудрости		53
<i>Мансұров Н.Б., Темірханов Б.Н.</i> Абай қара сөзіндегі ғақлиат тасдиқат ұғымы		63
<i>Baibussinova N.K.</i> Gulf countries trade relations with the United States		71
<i>Khasanov N.</i> Alisher Navai about Khoja Ahmad Yassawi and his followers		82
<i>Kanafyeva Sh.Y., Turar A.S.</i> The status of women in the national Indian tradition		88
2-бөлім Филология	Section 2 Philology	Раздел 2 Филология
<i>Ахметбекова А.К., Жиекбаева А.Б., Сейтметова Ж.Р.</i> Араб саяси дискурсындағы метафораны аудару ерекшеліктері.....		94
<i>Али Акар, Өтебеков С.</i> Диуани Хикметтің морфонологиялық сипаты (Көкшетау нұсқасының негізінде)		107
<i>Атабай Б.А., Мұсабаева Ұ.К.</i> Қазақ және араб паремияларындағы «туыскандық қатынас» концепті.....		116
<i>Көптілеуова Д.Т., Жумадилова А.Е.</i> Қазіргі кездегі палестина әдебиетіндегі ұлттық бірегейліктің көріністері		124
<i>Muratova K.E., Akhapov E.A.</i> Features of the translation of elliptical utterances in the spoken Japanese language		132

<i>Оспан Н.А., Кокеева Д.М.</i> Үндістанның мемлекеттік тіліне қатысты маңызды мәселелер	140
<i>Baloğlu S.</i> Structural examination to the adverbs in Ömer Seyfettin's stories.....	147
<i>Turumbetova L.A.</i> The Impact of Globalization on the Oriental Languages, Education and Culture.....	154
Пікір	Book review
Рецензия	
<i>Джерен Кабадайы</i> Шағатай тіліне кіріспе (Оқу-әдістемелік құралы)	164